This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit. The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक
हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र	M1379	विषय	अद्वैतवेदान्त

नाव. श्री ब्रह्मसूत्र चतुःसूत्री भाष्य व्याख्यान (मराठी).
लेखक/लिपीकार श्री. धुं. धर्माधिकारी प्रेसकॉपी. ७८३ भाग ५.

पृष्ठ	125	काळ	इ.स. 1968	पूर्ण/~~अपूर्ण~~

॥श्रीः॥

ब्रह्मसूत्र चतुःसूत्री भाष्य व्याख्यान

सविवरण व त्याच्या व्याख्यानासह
यांच्यातील
या वेदान्तमीमांसा शास्त्राच्या विषयादिकांच्या
आक्षेपपरिहाररूपी

चतुर्थ वर्णक

प्र[illegible] ८

॥ श्रीः ॥

ब्रह्म सूत्र चतुःसूत्री भाष्य व्याख्यान
सविवरण व त्याच्या व्याख्याना सह
याच्यातीळ या वेदान्त मीमांसा शास्त्राच्या
विषयादिकाच्या आँक्षेपपरिहाररूपी
चतुर्थ वर्णक

चतुर्थवर्णकम्

॥ अथ विषयादि आक्षेप परिहार भाष्यम् ॥

तत्पुनर्ब्रह्म प्रसिध्दमप्रसिध्दं वा स्यात् । यदि प्रसिध्दं न जिज्ञासितव्यम्। अथाप्रसिध्दं नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति। उच्यते – अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यशुध्दबुध्दमुक्तस्वभावं, सर्वज्ञं, सर्वशक्तिसमन्वितम्। ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुध्दत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते, बृहतेर्धातोरर्थानुगमात्। सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिध्दिः। सर्वो ह्यात्मास्तित्वं प्रत्येति, न नाहमस्मीति। यदि हि नात्मास्तित्वप्रसिध्दिः स्यात् सर्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयात्। आत्मा च ब्रह्म। यदि तर्हि लोके ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिध्दमस्ति ततो ज्ञातमेवेत्यजिज्ञास्यत्वं पुनरापन्नम्। न। तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः। देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता जना लोकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः। इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे। मन इत्यन्ये। विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके। शून्यमित्यपरे। अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्ता भोक्तेत्यपरे। भोक्तैव केवलं न कर्तेत्येके। अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित्। आत्मा स भोक्तुरित्यपरे। एवं बहवो विप्रतिपन्ना युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तः। तत्राविचार्य यत्किंचित् प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात्प्रतिहन्येतानर्थं चेयात्। तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यमीमांसा तदविरोधितर्कोपकरणा निःश्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयते॥१॥

॥ अथ विषयादिकांच्या आक्षेपपरिहाररूपी चतुर्थवर्णक ॥

आ८९

६६ तत्पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् । यदि प्रसिद्धं न जिज्ञासितव्यम् । अथाप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति पुढे ७०

॥ व्याख्यान ॥

पुनः ते ब्रह्म प्रसिद्ध आहे? किंवा अप्रसिद्ध? जर प्रसिद्ध आहे तर जिज्ञासा करण्यास योग्य नाही. आता अप्रसिद्ध आहे तर विचार करणेस शक्य नाहीच. अशा रीतीने प्रयोजन विषय व संबंधांना आक्षेपित करितो. कसें? प्रसिद्ध शब्दाने प्रतिपन्न (=ज्ञात) मा- ६७।५

॥ विवरण ॥

१७७/१ 'तत्पुनर्ब्रह्म' इत्यादि भाष्याचे तात्पर्य सांगतात - 'अशारीतीने प्रयोजन' पण विधीच्या सामर्थ्याने [illegible] प्रयोजनादिक कळत असतां आक्षेप कसा? अशी शंका घेतात - 'कसें?' परिहार करितो - 'प्रसिद्ध श[illegible]'

॥ विवरण व्याख्यान ॥

५८८/१ पण अनुबंध चतुष्टय विचाराला प्रयोजक आहे. कसे सिद्ध झाले म्हणून उत्तर भाष्याचे वैयर्थ्य आहे? असे नाही कारण दुसऱ्या प्रकाराने त्यांच्या असंभवाचे उत्थापन होते. ते असे - वेदान्त शास्त्र (विचाराचा) विषय आहे. तें आरंभ करावे की किंवा करूं नये? असा विषय प्रयोजनांच्या संभव असंभवामुळे संशय आहे. तेथें असंभावित विषयप्रयोजनत्वामुळे आरंभ करूं नये असे प्राप्त झाले. याविषयी हेतूचे असिद्धि दोष नाही. कारण ब्रह्माच्या प्रसिद्धि व अप्रसिद्धींत विषयादिकांचे निरूपण करितां येत नाही. अशा अभिप्रायाने सांगतो - 'तत्पुनर्ब्रह्म' इत्यादि. प्रसिद्धि व अप्रसिद्धींत विषयादिकांच्या असंभवाला सांगितले असल्यामुळे कसें? या प्रश्नाची अनुपपत्ति आहे? अशी आशंका असतां त्याला सांगतात - 'पण विधि'. विचारविधि हा विधिशब्दाचा अर्थ आहे. श्रवण विधीच्या विषयादिकांच्या असंभव असल्यामुळे 'विष्णुरूपांशु यष्टव्यः' इत्यादिकां प्रमाणे त्याचे अन्यार्थत्व ग्रहण करावे? अशा अभिप्रायाने सांगतो - 'परिहार करितो'

" व्याख्यान "

गिलें जाते. तें जर अन्य कोणत्या प्रमाणानें प्रतिपन्न आहे तर या शास्त्राचा विषय नाहीं. कशामुळे? कारण प्रतिपाद्यत्वानें विषयत्व असतें. परंतु हें प्रतिपन्न असतां शास्त्र अकिंचित्कर आहे. म्हणून याचा विषय नाहीं. व म्हणूनच यानें कळत नसल्यामुळे ब्रह्मावगतिस यांचे प्रयोजन नाहीं. म्हणून प्रयोजनही आक्षिप्त होतें. आतां जर अप्रसिद्ध आहे

"विवरण "

पण प्रतिपन्न असले तरी शास्त्रानें त्याचा अनुवाद करून (विशेषरूपानें) प्रतिपादन करणें शक्य असल्यामुळे अविषय कसा? अशी शंका घेतात- 'कशामुळे' त्याला अनधिगतार्थत्वाचा अभाव असल्यामुळे असा परिहार करितात- 'कारण प्रतिपाद्यत्वानें'. विषयावगमद्वारानें प्रयोजनाचा पूर्वावगमामध्यें सिद्धत्व असल्यामुळे त्याचें प्रयोजन नाहीं असें सांगतात- 'व म्हणूनच' 'आतां जर' यानें अप्रसिद्ध पक्षांत संबंध व प्रयोजनाचा आक्षेप दिसतो-

" विवरणव्याख्यान "

पण प्रतिपन्नाचाही विषयत्व असतां काय दोष? अशी शंका घेतात- 'पण प्रतिपन्न' पण कळत असले तरी दुसऱ्या कळणेपणाचा संभव असल्यामुळे 'तें प्रतिपन्न असतां शास्त्र अकिंचित्कर आहे' हें अयुक्त आहे? अशी आशंका असतां भाव (विशेष) सांगतो- 'त्याला अनधिगतार्थत्वाचा'. प्रसिद्ध पक्षांत प्रयोजनाचा आक्षेप युक्त नाहीं. कारण ज्ञानें प्रयोजन संभवतें? अशी आशंका असतां सामान्य स्वरूपानें अमुक प्रयोजन असल्यामुळे अविद्यानिवृत्तीला मुख्यत्वें कारक पाहिजे आहे या निवृत्तीतर दुसऱ्या प्रमाणानें सिद्ध झाली असल्यामुळे प्रयोजनाचा आक्षेप युक्त आहे असें सांगतात- 'विषयावगमद्वारानें' आरंभांतील 'यानें कळत नसल्यामुळे' येथें (कळत नसल्यामुळेच असे) अवधारण विवक्षित आहे. व 'ब्रह्मावगतीस यांचे प्रयोजन नाहीं' येथें फलपर्यंत असा शेष जाणावा. पण अप्रसिद्ध पक्षांत अनधिगतार्थत्व संभवत असल्यामुळे 'विचार करण्यास योग्य नाहीं' असें कसें म्हटलें? अशी आशंका असतां या पक्षांत विषयाचा आक्षेप नाहीं. असें आद्य वर्णकाचें तात्पर्य सांगतो- 'आतां जर यानें'

व्याख्यान

तर जिज्ञासा (=विचार) करण्यास शक्य नाही. कसें? जे कदाचित्तही बुद्धींत समारूढ विशेष नाही ते कसें प्रतिपादन केलें जाईल? म्हणून प्रतिपादनाच्या अभावीं बुद्धि त्याला शास्त्र स्पर्शही करीत नाही. पुनः प्रसिद्धत्वामुळेच जर प्रसिद्ध त्याने प्रतिपादन

॥ विवरण ॥

१८७।८ दिले. पण अनधिगत अर्थच प्रमाणाने प्रतिपादन केला जातो व प्रयोजनही तेथेंच असते? अशी शंका घेतात- (स्व किंवा अन्य रूपानें असा अर्थ) १८७।९ 'कसें?' परिहार करितो- 'जें कदाचित्तही' विचाराची अपेक्षा नसलेल्या प्रत्यक्षादि प्रमाणांनीं अत्यंत अनधिगतच विषय प्रतिपादन केला जातो. येथे विचाराच्या अपेक्षेने प्रमाणाने वस्तु प्रतिपादन केला जातो. तेथें अप्रतिपन्नाच्या उद्देशाकरून विचाराची अनुपपत्ति असल्यामुळें व प्रतिपन्नांत (पं.) संशयादि सत असल्यामुळे विचाराची अपेक्षा असलेल्या प्रमाणान्तराने अनधिगताचा अवगम (=ज्ञान) नाही असा अर्थ. पण अप्रसिद्ध पक्षांत संबंध कसा आक्षेपित केला जातो प्रसिद्ध पक्षांत नाही? त्यावर सांगतो- 'पुनः प्रसिद्धत्वामुळें'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

पण अनधिगत अर्थाला जाणविणाऱ्या नेत्रादिकांत अर्थ संबंध न घडवून दिसतात. तेव्हां आक्षेपक कसा? अशी शंका घेतात- 'पण अनधिगतस्य'. पण चक्षुरादिकांप्रमाणे प्रतिपादकत्वाला सांगितले असल्यामुळे 'जें कदाचित्तही' इत्यादिकाला परिहारत्व असत्य आहे? अशी आशंका असतां सांगतो- 'परिहार करितो' '5' सम्यक् परिहाराकरिता सांगतो- 'विचाराची' इत्यादि. अनधिगताच्याच प्रतिपादनांत हेतु सांगतो- 'विचाराची' त्याहून वैषम्य सांगतो- 'जेथें'. प्रसिद्ध पक्षांत विषयाच्या असंभवाला व अप्रसिद्ध पक्षांत संबंधाच्या असंभवाला सांगितले असल्यामुळे 'पुनः प्रसिद्धत्वामुळें जर' येथेंही त्याचा निर्देश असतां पौनरुक्त्य येतें? अशी आशंका असतां व्याख्यानानें त्याच्या शंकेला सांगतो- 'पण अप्रसिद्ध पक्षांत' प्रसिद्धत्व पक्षांत प्रतिपाद्यत्व योग्यता करून संबंधाचा संभव आहे. अप्रसिद्ध पक्षांत तर त्याचा अभाव आहे. म्हणून संबंधाचा आक्षेप आहे असा आशयाने सांगतो- 'त्यावर सांगतो'

॥ व्याख्यान ॥

केले जात तर त्या अर्थाने (=त्याप्रतिपादनानुकूल) हें निराकांक्ष न (=संबंधरहित) नाहीं. अप्रसिद्ध असतां तर शास्त्राचा आकांक्षनही (=शास्त्राचा संबंधही) राहणार नाही. म्हणून कोणत्या अर्थाशी संबंध शास्त्र नाही. असा संबंध आहे हे होतो: ६८।२३ ६८।२४
'उच्यते, अस्ति तावद्ब्रह्म' इत्यादि भाष्याने तीन्हीचेंही शास्त्राच्या प्रवृत्तीकरि

॥ विवरण ॥

"अविज्ञाते तत्त्वे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः" [न्याय सू १।१।४०] अशा अक्षपादसूत्रवचनावरून सामान्य कळलेल्याच्या विशेषरूपानें किंवा निर्णयरूपानें कळले असूनही आपातदर्शनविषयाच्या विशेष निर्णयाकरितां प्रमाणावर अनुग्राहक तर्क आहे. म्हणून ब्रह्माच्याही अनिश्चित व अविशेष प्रतिपाद्य विषयतेनें विचारयोग्यत्व प्रदर्शनानें तीन्हींचेंही समाधान करतात + असें भाष्याचें तात्पर्य सांगतात- 'उच्यते अस्ति तावत् इत्यादि.' १८८।१८ पण समन्वयाध्यायाच्या निरूपणानें ब्रह्माचा विषय व प्रतिपाद्य सिद्ध होतो व फलाध्यायानें फलविशेष सिद्ध होतो. म्हणून त्रितयहीं प्रतिपादनीय आहे. त्यावर सांगतात- 'आत्म्याच्या प्रवृत्तिकरिता'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

पण ज्ञात व अज्ञातातील विषयादिकांच्या आक्षेपामुळे प्रकारान्तराचा असंभव आहे, म्हणून तीन्हींचें समाधान करितात हें कसें? त्यावर सांगतात- 'अविज्ञाते' तत्त्व अविज्ञात असतां कारण (प्रमाण) उपपत्तीवरून तत्त्वज्ञानाकरितां ऊहापोह तर्क आहे. असा सूत्राचा अर्थ. पण विशेषरूपानें कळलेल्यांत विचाराची प्रतिपत्ति कशी? त्यावर सांगतात- 'विशेषरूपानें कळले', सामान्यरूपाचा प्रस्तुत विषयांत योजना करितात- 'ब्रह्मास्ति हे' पण विद्येच्या विषयादिकांचा शास्त्रावरून सिद्धत्व असल्यामुळे भाष्यकारांचा प्रयास व्यर्थ आहे अशी शंका घेतो. 'पण समन्वयाध्याय', त्यांनी ही तात्पर्य उपायज्ञानावाचून ग्रंथविशेषांत प्रवृत्तीची अनुपपत्ति असल्यामुळे त्याच्या करितां विषयादिकांचा प्रारंभी निर्देश आहे असें सांगतात- 'त्यावर सांगतात'.

॥ व्याख्यान ॥

ता समाधान करितात. पण ज्यांच्याविषयीं जिज्ञासा नसे? असा बुद्धिमंतांकडून शास्त्र प्रणीत आहे. अशा प्रकारचें ते निष्प्रयोजन निर्विषय असंबद्ध आरंभ करीत नाहीत. म्हणून त्यांच्या गौरवावरूनच श्रोते प्रवृत्त होतात. या ग्रंथासाने काय उपयोगी खरें प्रणेत्यांच्या गौरवामुळे सामान्याने प्रयोजनवत्त्व प्रतीति होते. परंतु तेवढ्यानेच प्रवृत्ति होत नाही. इच्छित प्रयोजनाकरितां तर प्रवृत्त होतात. तें तर निर्देशावाचून कळणें शक्य नाहीं. ८७/१९ पण असें असेल तरी प्रयोजन विशेषाचाच निर्देश करावा (विषय व संबंधाचा नाहीं कारण) विषयभावाला प्राप्त न झालेले व अन्य प्रतिपादन

॥ विवरण ॥ १८५/२१

'पण ज्यांच्या विषयी' इत्यादि शंका व परिहार स्पष्ट आहेत. पण प्रयोजन विशेषच प्रवृत्तीचें अंग होतें विषय व संबंध नाही? अशी शंका घेतो- 'पण असें असेल तरी' पण प्रवृत्तीचा विषय अश्या साधनाला ही न शक्य साध्या काही न जाणून कळल्याशिवाय कोणी प्रवृत्त होतो? त्यावर सांगतो- 'विषयभावाला'.

॥ विवरण व्याख्यान ॥

पण प्रयोजन विशेषाच्या निर्देशावाचून प्रवृत्तीचा असंभव असल्यामुळे त्याचाच निर्देश करावा असें 'असें असेल तरी' येथें सांगितलें. कारण एवकार अवधारण अयोगाचा व्यवच्छेद करितो? किंवा अन्ययोगाचा? पहिल्या पक्षीं आलेल्या इष्टची सिद्धि होते. दुसरा पक्ष नाही कारण प्रवृत्तीच्या अंगत्वानें इतरांनाही वक्तव्यत्व आहे? अशी आशंका असतां सांगतो- 'पण प्रयोजन विशेषच', पण प्रवृत्तीच्या अव्यभिचारामुळे त्यांनाही प्रवृत्तीचें अंगत्व आहे म्हणून त्यांचाही निर्देश योग्य आहे? अशी शंका घेतात- 'पण प्रवृत्तीच्या' शब्द शक्य आहे असें प्रतिपादन करण्याकरितां योग्यता लक्षण संबंध विषय आहे अन्य (=विषय) व फळांत अभेद असल्यामुळे त्यांचा पृथक् निर्देश नाहीं असें सांगतो- 'त्यावर सांगतो'.

॥ व्याख्यान ॥ ४७।२०

अशक्य आहे असे तर प्रयोजन नसते. छिदि क्रियेचा विषयच वृक्ष छिन्न (असा) प्रयोजन असें स्पष्ट होत जातो. मृत्तिका ज्याचा विषय आहे अशा दंडादिकांचे ही घटावस्था।

॥ विवरण ॥

१७७।२८

पण फलसाधन प्रवृत्तीचा विषय आहे फल नाहीं? त्यावर सांगतो — छिदिक्रियेचा विषयत्व. प्रयोजन समवायी वस्तु कर्मकारकत्वाने विषय होते व त्यामुळेच प्रयोजन फळ असतां विषयही त्यांत अंतर्भूत होतो. असा अर्थ. पण कुलालाचा दंडादिकांचा व्यापार मृत्तिकाविषयक आहे व घट प्रयोजन आहे असा विषय व प्रयोजनांत भेद आहे? त्यावर सांगतो — 'मृत्तिका ज्याचा'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

फळाशी (विषयाच्या) अभेद असिद्ध आहे? अशी शंका घेतात — 'पण फलसाधन'. इष्टसाधनांत प्रवृत्ति दिसते त्यांची मृत्तिकादिद तऱ्हाही असा अर्थ. फळालाही विषयत्व इष्ट आहे असें सांगतो — 'त्यावर सांगतो', काय फळाला विषयत्वव्यपदेश आहे? किंवा फळच विषय आहे? पहिल्याचा अंगीकार केला जातो. दुसरा तर अनुपपन्न आहे कारण फळाला विषयत्व असून क्रियाजनित अतिशय विशिष्टाला फलत्व आहे? अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतो — 'प्रयोजनसमवायी वस्तु', क्रियाजनित अतिशय प्रयोजन असून तच्छालीनाला विषयत्व आहे असा अर्थ. त्यावरून काय? त्यावर सांगतो — 'त्यामुळेच', जरी क्रियाजनित अतिशयशाली नसून प्रयोजनत्व असून उत्पन्न होणाऱ्या अतिशय विशिष्टतेने विषयत्व आहे असा भेद आहे. तरी फळ ज्ञात असतां विषयही ज्ञात होतो म्हणून पृथक् निर्देश करण्याची अपेक्षा नाहीं असा अर्थ. पण विषय व फळांत अत्यंत भेद ही दिसतो! — अशी शंका घेतात 'पण कुलालाच्या' मृत्तिका अत्यन्त भेद असतां उपादान व उपादेयाच्या अनुपपत्तीमुळे तो इष्ट नाही असे सांगतो — 'त्यावर सांगतो', विषय व प्रयोजनांत अंतर्भाव होत असल्यामुळे पृथक् निर्देश नाहीं? अशी आशंका असतां — 'खरं' असा त्याचा

॥ व्याख्यान ॥

५७/२२

प्रवृत्तिश्च प्रयोजन आहे. खरें तथापि जसें चिकित्साज्ञानांत चरक, सुश्रुत

॥ विवरण ॥

१८/१३

खरें, प्रयोजनसमवायी विषय प्रयोजनबुद्धींत अंतर्भूत होतो. परंतु प्रयोजनाप्रत कारण ज्याचें लक्षण (= विचाराच्या) आहे: अशा पुरुषव्यापाराच्या विषयाला (= श्रवणा विचाराला) अनन्यसाधारणतेनें न शक्य प्रतिपादयसेनें विषयत्वाचा दाखविला असतां प्रयोजनाच्या साधनांत नियमानें प्रवृत्ति होते इतरत्र नाहीं असा परिहार करितात असे 'खरें तथापि' इत्यादिकानें. येथें (शास्त्रांत) प्रवृत्तिनियमाकरितां अनन्यसाधारणतेनें, विचार व तज्जन्य ज्ञानाचें अनुभूयमानतेनें प्रयोजनही इष्ट, स्वरूपानें विषयतेनें पृथक् कथन आहे असें दाखवि-

१८/१६

ण्याकरितां विपक्षांत दृष्टान्त सांगतात- 'जसें चिकित्साज्ञानांत' चरक सुश्रुत आत्रेय'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अंगीकार युक्त नाहीं; कारण पृथक् निर्देशाला सध्येयमानत्व आहे? अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतात- 'खरें' अंगीकृतत्व अंशाला सांगतात- 'प्रयोजनसमवायी'. दोन प्रकारचें विषयत्व आहे. १ क्रियाफलशालित्व व २ अनन्यसाधारणत्व (= अन्यत्र तेन सह). त्यांत पहिला प्रयोजनकाळीं असतो असा अर्थ. मग विषय कसा? अशी आशंका असतां सांगतात- 'परंतु'. अनन्यसाधारणत्वलक्षण तो विषयाचा प्रयोजनांत अंतर्भाव होत नसल्यामुळें पृथक् वक्तव्यच आहे असें सांगतात 'प्रयोजनाप्रत', ज्याला अनन्यसाधारणतेनें न शक्य प्रतिपादयसेनें प्रयोजनाप्रत कारण अशा पुरुष-

५८/१०

व्यापाराचा विषय अशा श्रवणादिकांचा विषयत्व दाखविला असतां साधनांत नियमानें प्रवृत्ति होते. अशी योजना. श्रवणाचें अनन्यसाधारणतारूप विषयत्व चिकित्सा दृष्टान्तानें समर्पित केलें जातें. त्याच्या असंगतीची शंका असतां तात्पर्य सांगतात- 'येथें प्रवृत्ति'. अनुभूयमानतेनें विचार व तज्जन्य ज्ञानाचें प्रयोजनही इष्ट, विषयतेनें पृथक् वक्तव्य आहे असें दाखविण्याकरितां दृष्टान्त सांगतात. असा संबंध. विषयतेनें याचें विवरण करितात- 'अनन्यसाधारणतेनें'

॥ व्याख्यान ॥

आत्रेय प्रभृति पुष्कळ ग्रंथ आहेत. किंवा जशी, ज्यांचे तंदुल निष्पत्ति प्रयोजन आहे अशा अवघात, नखनिर्भेद, दळन अशा पुष्कळ क्रिया आहेत. तेथें अवश्य एका ठिकाणीच प्रवृत्ति नसते. तशी येथेंही दुसऱ्याही प्रमाणावरून कोणत्या रीतीने ज्ञानावगति सिद्ध असतां अवश्य येथेंच प्रवृत्ति होणार नाही. म्हणून अनन्यसाधारण विषय सांगितला पाहिजे. ~~येथे~~ जशी अर्जुनाचाच हा विषय आहे अशी अनन्यसाधारणता प्रतीत होते.

त. टी. ५-८।२६

॥ विवरण ॥

(दृष्टान्ताचा हा अर्थ- चिकित्साज्ञान उद्देश्य असतां चरक सुश्रुत आत्रेय प्रभृति पुष्कळ साधनें आहेत. त्यांच्यामध्ये एकत्रच अवश्य प्रवृत्ति नाही. कारण सर्वांना साधनत्व अविशेष आहे असा. त्याचप्रमाणें लौकिक दृष्टान्ताला सांगतात- 'किंवा जशी'. दार्ष्टान्तिकाला सांगतात- 'तशी येथेंही'. उक्तार्थास अन्वय दृष्टान्ताला सांगतात- 'जशी अर्जुनाचा'. निवात कवचांच्या वधादिकाला अर्जुनाकडूनच साध्यत्व असल्यामुळें अनन्यसाधारणत्व आहे असा अर्थ. म्हणून साधनविशेषांत प्रवृत्ति नियमाकरितां दुसऱ्या साधनाने अस्पृष्टत्व सांगितलें पाहिजे असा

॥ विवरणव्याख्यान ॥

पण ब्रह्माला अनन्यसाधारणता कशी? कारण त्याला सर्व प्रत्ययांनें वेद्यत्व मानलेलें आहे? अशा आशंकेला निरास करतात- 'स्वरूपानें' ५-८।१२ त्याला सदाकारानें सर्व प्रत्ययवेद्यत्व असलें तरी अद्वैतानंदादि आकारानें मानान्तर अगोचरत्व असल्यामुळें अनन्यसाधारणत्व आहे. असा अर्थ. विचाराच्या पूर्वी वर्णन त्याविषयीं हेतूला सांगतात- 'तेथें प्रवृत्ति'. विचारशास्त्रांत नियत प्रवृत्तीच्या सिद्धीकरितां असा अर्थ. 'अनुभूयमानतेनें' = विचार व तज्जन्य ज्ञानसाध्य तदनुभवफलाश्रयतेनें असा अर्थ. 'विषयास' ५-८।१२४ = अनन्यसाधारण विषयाची अप्रतिपत्ति असतां साधनांत प्रवृत्तिनियमाच्या अभावांत. असा अर्थ. 'दृष्टान्ताचा हा अर्थ' येथून 'पण विषया'च्या [illegible] पूर्वीचा ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे.

॥ व्याख्यान ॥

त्याने प्रकृतीच्या अंगत्वाने अनन्यसाधारणतेकरितां विषयाचा निर्देश करणे योग्य
६८।८
आहे. संबंधही प्रकृतीच्या अंगत्वानेंच वक्तव्य आहे. जसें चांगल्यारीतीनें शब्दांचे परि-
ज्ञान व्याकरणारंभाच्या पूर्वी कोणी कडून साधले जात नाहीं. त्याने तें ईश्वर कोणाशी संबद्ध

१७८।१ ॥ विवरण ॥

उपसंहार करितात – 'त्यानें'. पण विषयाच्या संबंधिरूपतेनें अंतर्गर्भित संबंध असल्यामुळे संबंध पृथक् वक्तव्य नाहीं?
त्यावर सांगतात – 'संबंधही'. तेथें साधनांतर निवृत्तिरूप अनन्य प्रतिपाद्यत्वा (-विषयत्वा) हून संबं-
(=त्यानें प्रतिपाद्यत्वाला) (व्यतिरेकाचा)
धाला अन्यत्व असल्यामुळे तो ही पृथक् वक्तव्य आहे असें दाखविण्याकरितां विपक्षांत दृष्टान्त साग-
१७८।१२ व्यापाराहून ५
तात – 'जसें चांगल्यारीतीनें'. याचा हा अर्थ – व्याकरणारंभाच्या पूर्वी निवृत्तसिद्ध व्यापारान्तरानें असाध्य-
हें सम्यक् चांगल्या रीतीनें शब्दाचें ज्ञान संबंधाभावामुळें निवृत्तसिद्ध व्यापाराचा विषय होत नाहीं. परंतु व्याकर-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

५५०।८
विषय निर्देशाच्या अंगीकारकरून संबंधाला आक्षेपित करितो – 'पण विषयाच्या'. अनन्य प्रतिपाद्यत्व असतां एतत्प्रतिपाद्य
(संबंध)
विषय आहे. न तसें असतां तो पृथक् निर्देश करण्यास योग्य नाहीं असा अर्थ. (विषयाला) संबंधरूपत्व असिद्ध आहे असें
संबंध.
सांगतात – 'त्यावर सांगतात'. पण त्याची असिद्धि कशी? अशी शंका असतां सांगतात – 'तेथें साधनांतर'. संबंधाला
अनन्य प्रतिपाद्यत्वा हून अन्यत्व असल्यामुळे तो ही वक्तव्य आहे असा संबंध. अन्यत्वाला दाखविण्याकरितां अ-
नन्यप्रतिपाद्यत्वाला विशेषणानें सांगतात – 'साधनांतरनिवृत्तिरूप' संबंधाच्या अभाव असतां प्रवृत्ति नियमाचा
अभाव असतो. यांत परी दृष्टान्त प्रदर्शनपर उत्तरग्रंथ आहे असें सांगतात – 'असें दाखविण्याकरितां' चांगल्यारीतीनें
शब्द परिज्ञानाला व्याकरण संबंधत्व व विषयत्व आहे. त्यामुळे (विपक्षांत दृष्टान्त) व्यतिरेक दृष्टान्त सांगतात असें
कसें? न तरेंही अशी आशंका असतां सांगतात – 'याचा हा अर्थ' पण 'त्याची इच्छा करणारा कोणीही प्रवृत्त होत नाहीं' हें

५ साधनी (पाठांतर)

॥ व्याख्यान ॥

नाही. म्हणून त्याची इच्छा असणारा कोणं (= गन्ता) प्रवृत्त होत नाही. किंवा जशी ओदननिष्पत्ति एका क्रियेने नियत असली तरी ती गमनादि एका २०४ | २०५ क्रियेने साध्य नाही. त्याने सिध्यर्थी इच्छासंबंध नाही. व त्यामुळे गमनादि क्रियेत ओदनार्थी प्रवृत्त होत नाही. त्याने पुरुषार्थरूपता अनन्यसिध्दता व त्याचे प्रतिपादकता असे प्रयोजन विषय व संबंध भेदाचा ग्राह होतात. वरे तीन्ही प्रवृत्तीचे अंग आहेत.

॥ विवरण ॥

गाशी संबंधामुळे त्याचा विषय होते. म्हणून त्याची इच्छा करणारा कोणं = चिकित्सा व्यापारांत (प्रवृत्त होत नाही). असा अर्थ. पण असे असले तरी एकाला सांगितले असता दुसऱ्याचा अर्थ सिध्दत्व असल्यामुळे पृथक् अभिधानाचे कृत्य नाही? त्यावर नाही असे सांगतात – 'त्याने पुरुषार्थरूपता' इत्यादिकाने. 'भेदाचा ग्राह होतात' पृथक् वर्णन आहेत. असा अर्थ. एकानंतर दुसऱ्याची सिध्दि होत नाही. कारण एक असता दुसऱ्याचा अभाव दाखविला आहे. पण स्वरूपभेद असून पृथक् सांगण्याची अपेक्षा असता ही. तीन्हीं मिळून प्रवृत्तीचे अंग कसे? त्यावर व्यतिरेक मुखाने त्यांना प्रवृत्तीचे हेतुत्व दाखवितात – 'ते तीन्हीं येथून' येथे 'विप्रतिपत्तीने' याच्या पूर्वीच

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अयुक्त आहे कारण व्यापारांत प्रवृत्ति संभवते? त्यावर सांगतात – 'कोणं' येथील असें 'म्हणून त्याची' पण प्रयोजनाचे ज्ञान व विषयादिकाचे ज्ञान असे संभवत नसले तरी त्याच्या (= विषयादिकाच्या) ज्ञानावाचून त्याचा (= प्रयोजनाच्या ज्ञानाचा) भाव नसल्यामुळे दुसऱ्याची (= विषयादिकाची) सिध्दि होते अशी शंका घेतली. 'पण असे असले तरी' अर्थसिध्दत्व असिद्ध आहे असें सांगतात – 'त्यावर नाही असे' पण त्याने (= पूर्ववाद्याने) ही भेदभान असल्यामुळे 'भेदाचा ग्राह होतात' असे कुठें म्हटले? त्यावर सांगतात 'भेदाचा ग्राह होतात' त्याविषयी हेतु सांगतात 'एकाने' तरशब्द निश्चयार्थी असून सिध्द ग्राह्याशी संबंधाचा ग्राह होतो. सांगितलेल्या अर्थाचा अंगीकार करून त्याच्या प्रवृत्ति अंगत्वाचा आक्षेप निरसन करतात 'पण स्वरूप' कारणप्रमाणाचा अभाव आहे. असा अर्थ. प्रमाणाभाव प्रसिद्ध आहे. असे सांगतात – 'त्यावर व्यतिरेक'

॥ व्याख्यान ॥

६८।५

विचारवान् अपुरुषार्थ अशा काकदंत परीक्षेंत किंवा तुषकंडनांत प्रवृत्त होत नाहीं. तसेंच पुरुषार्थनिमित्त ज्ञान सुश्रुतादिकांनीं सिद्ध असतां (अनन्यसाधारण नसल्या-ने) चरकांत नियमाने प्रवृत्त होत नाहीं. तद्वत् ह्या ज्ञानाने सिद्ध असतां अवधारीतही. तसेंच पुरुषार्थ ~~सम्यक्~~ साधु शब्द परिज्ञान अनन्यसिद्ध असताही (व्याकरणाने प्रतिपाद्य असल्यामुळे) त्याचे साधन नसल्या (असंबंधी) नैघकांत (भाष्यांत) कोणी प्रवृत्त होत नाहीं. किंवा औ-दनाचे साधन नसल्यामुळे गमनांत. तेथें (= असे असतां) विप्रतिपत्तीनें प्रत्यगात्म्याच्या सर्वस्वी प्रसिद्धत्वाला व अप्रसिद्धत्वाला निरसित करून शास्त्र प्रतिपाद्य असलेला व अनन्यसिद्धत्वाला दाखवित विषय व संबंधाला समर्थित करित आहे. व "निःश्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयते" अशा प्रयोजनाला. ६८।१५ ६८।१५

॥ विवरण ॥

९८।१३२

ग्रंथानें. पण वक्तव्य हीं त्रितय प्रसिद्ध अप्रसिद्ध पक्षांत अनुपपन्न आहेत असें सांगितलें. अशी आशंका असतां ति-च्या परिहाराकरितां अधिकरण समाप्ती पर्यंतच्या उत्तर भाष्याचे तात्पर्य सांगतात 'तेथें विप्रतिपत्तीनें' इत्यादि ग्रंथानें तेथें प्रसिद्धि असल्याने उद्देशनाच्या संभवामुळे विचाराच्या विधानाची उपपत्ति होते व संपूर्ण प्रसिद्धीच्या अभावामुळे वि-चारजन्य ज्ञानाला अनन्यसाधारणता आहे. विप्रतिपत्ति शब्द ब्रह्मशब्दाच्या व्युत्पत्तीच्याही उपलक्षणार्थ आहे

॥ विवरण व्याख्यान ॥

२१
५५।१

पण ब्रह्माच्या सामान्यतः प्रसिद्ध्यादिकाचा असंभव असल्यामुळे विषयादिकाला सांगणे शक्य नाहीं? असें सांगितलें त्याचा अनुवाद करितो- 'पण वक्तव्य ही' पण सर्वस्वी प्रसिद्धि व अप्रसिद्धि असतां विप्रतिपत्ती-च्या अनुपपत्तीनें प्रसिद्धता मात्र सिद्ध होईल. विषयादि कांची सिद्धि कशी? उत्तर सांगतात- 'तेथें प्रसिद्धि मात्रानें' केवळ विप्रतिपत्तीच्या अनुपपत्तीनें ब्रह्माची सिद्धि होत नाहीं. परंतु ब्रह्मशब्दाच्या व्युत्पत्तीनेंही होते असें सांगतात- 'तेथें व्युत्पत्तेश्च'

॥ व्याख्यान ॥

६८।१६

(पूर्ववादी-) पण ब्रह्म वेदान्तांचा विषय आहे; शास्त्र तर त्यांच्या ब्रह्मप्रतिपादनाला अनुसरणारे उपाय जो न्याय तद्विषयक आहे. तेव्हां ते शास्त्राचे विषय व संबंध कसे होतील? प्रयोजन तर कदाचित परंपरेने धर्मार्थविषयक शास्त्राचे काम (

॥ विवरण ॥

१७८=१२६

पण असें असतांही विचार शास्त्राचे विषय व संबंध समर्थित होत नाहीत? अशी शंका घेतो- 'पण ब्रह्म'. पण 'ब्रह्मजिज्ञासा' असा शास्त्राचाही तोच विषय दाखविला? त्यावर नाही असे सांगतो 'शास्त्र तर' सूत्रवाक्यें न्यायविषयक आहेत. व न्याय प्रमाण प्रमेय संभावनादि विषयक आहेत. पण मग संभावनेचें शास्त्रप्रयोजन आहे? त्यावर नाही असे सांगतो 'प्रयोजन तर' धर्म व अर्थ त्यांच्या योगाने सुखप्राप्ति होणार आहे

६

॥ विवरणव्याख्यान ॥

५५।१८

पण वेदान्तांचें शास्त्रत्व असल्यामुळे ब्रह्माला शास्त्रविषयत्वाचा प्रतिषेध कसा केला जातो? अशी आशंका असतां शास्त्रशब्दानें येथें वाक्यनिर्णयापेक्षित न्यायप्रतिपादक ग्रंथ निर्दिष्ट केला जातो असा अभिप्राय मनें सांगतो 'पण असें असतांही' ब्रह्माला शास्त्राचें अविषयत्व अनुमानें पराहत आहे? अशी शंका घेतो 'पण ब्रह्मजिज्ञासा' प्रतिपादनाच्या विरोधामुळे असें नाही असा परिहार करितो - 'त्यावर नाही' पण न्यायांना ब्रह्मविषयत्व असल्यामुळे शास्त्र ही तद्विषयक आहे अशी आशंका असतां सांगतो - 'सूत्रवाक्यें' पण विषय व संबंध यांच्याच आक्षेपांत कोणता हेतु? अशी शंका घेतात - 'पण मग' शास्त्राला संभावनाविषयत्व असल्यामुळे तेथे ज्ञानप्रयोजन आहे युक्ति नाही. असा अर्थ; संभावनाज्ञानाला सुखप्राप्ति किंवा दुःखनिवृत्तीत अन्यतरत्वाचा अभाव असल्याने प्राप्ति शास्त्रप्रयोजनत्वाने मागितली आहे? अशा शंकेला निरास करितो - 'धर्म व अर्थ त्यां' स ल्यामुळे स्वरूपानें मुख्यत्व नाही असें सांगतो - 'त्यावर नाही' व्याख्यानांत 'स्वर्गफल असा आग्नेयादिकांना' येथें करण व इतिकर्तव्यता सर्वांना एकविषयत्व सांगितलें. तेथें ते आग्नेयादिक कोणते? व त्यांना एकविषयत्व कसें?

१३
९८०

॥ विवरण ॥

१८६१७

म्हणून त्यांना (त्यांच्या शास्त्रांना) मुख्यपणा आहे. पण करण व इतिकर्तव्यता यांचे प्रयोजन एकच आहे असें प्रथमसूत्रांत निर्णीत आहे। तें असें- “आग्नेयोऽष्टाकपालः” “उपांशुयाजमन्तरा यजति” “अग्नीषोमीयमेकादशकपालम्” असे पौर्णमासीत कर्मत्रय आहेत. तसें “आग्नेयोऽष्टाकपालः” “ऐन्द्रं दधि” “ऐन्द्रं पयः” असे दर्शातील त्रय असें आग्नेयादि षड्याग (करण) आहेत. त्याकरणभूतांची दोन प्रकारची अंगें निरूपित आहेत. १ अर्थकर्म व २ संस्कारकर्म. दुरून उपकार करणारी प्रयाजादिक फलोपकारी अंगें अर्थकर्म. प्रोक्षणादिक तर द्रव्यद्वारानें यागस्वरूपोपकारी तें नैकट्यानें उपकारक आहेत. तीं संस्कारकर्मे. ~~असतां~~ तसें असतां दोन्ही प्रकारच्या अंगांचें प्रधानापूर्व द्वारानें स्वर्गसिद्धीच प्रयोजन आहे. याप्रमाणे शब्दशक्ति व तात्पर्य विचाराला संस्कारकर्माप्रमाणे शब्दप्रमाणाच्या स्वरूपोपकारित्व व अर्थस्वरूपप्रकाशविचाराला व दूरज्ञान-

---

॥ विवरणव्याख्यान ॥

व प्रकृतांतही ते कसें? अशी विवक्षा असतां तसें (अपसिद्धान्ती) सांगतो 'पण करण' येथें प्रथमकरणाच्या स्वरूपाला सांगतो- 'तें असें आग्नेयो' “दर्शपूर्णमासाभ्यां” या तृतीयाश्रुतीनें यागांचें सम प्राधान्य ग्राह्य आहे असें सांगतो- 'त्याकरणभूतांची' त्यांचे इतिकर्तव्यता काय? अशी विवक्षा असतां सांगतो- 'दोन प्रकारची' अर्थकर्म दाखवितो 'दुरून उपकार' दुरून उपकारकत्व दाखवितो “फलोपकारी” संस्कारकर्मांचे स्वरूप सांगतो- 'प्रोक्षणादिक' नैकट्यानें उपकारकत्वाला सांगतो- 'द्रव्यद्वारानें' करण व इतिकर्तव्यतेचें स्वरूप सांगून त्यांनी एकफलत्व सांगतो- 'तसें असतां ~~त~~दोन्ही प्रकारच्या अंगांचें' अंगांत पृथक् फलाचें श्रवण नसल्यामुळें व जेथे फलाचें श्रवण आहे त्याला अर्थवादत्व असल्यामुळें करण फल व इतिकर्तव्यतेचें फल आहे असा अर्थ. दार्ष्टान्तिकाला सांगतो- 'याप्रमाणे शब्दशक्ति' निर्णीत शक्तिला हेच विशिष्ट शब्दाला करणत्व असल्यामुळें व शक्तितात्पर्य निर्णयाला विचाराधीनत्व असल्यामुळें या विचाराला स्वरूपोपकारी अंगत्व आहे. प्रोक्षण किंवा [illegible] तर ५५२१० अंगत्वापासून

चतुर्थवर्णक

॥ व्याख्यान ॥

६८।७८

सुख) प्राप्ती प्रमाणे होईल हे. एकदेशी – पण स्वर्गफळ अशा अग्निहोत्रादिकांना प्रमाणादिकांच्या इतिकर्तव्यते प्रमाणे अर्थाला अवबोधित करणाऱ्या वेदान्ताना ही मीमांसा इतिकर्तव्यता आहे त्याने सिद्ध अर्थावबोधांत वेदान्तांना उपकारकत्व असल्यामुळे शास्त्र हे तद्विषयक आहे. अंकुराला उत्पन्न करणाऱ्या शालिबीजाच्या सहकारी जलादिकांचे अंकुरकार्य नाही असे नाही त्याने जरी वेदान्त ब्रह्मावबोधांत करण आहेत व मीमांसा इतिकर्तव्यता भागाला पुरीस करिते. तरी ती ब्रह्मविषयच आहे. छेदकरणाऱ्याचा उद्यमन निपातन लक्षण व्यापार

॥ विवरण ॥

फलोपकारित्वाने [illegible] विचाराला ज्ञायमान ब्रह्मविषयत्व युक्त आहे. असा अपसिद्धान्ती शंका घेतो – 'पण स्वर्गफळ' इत्यादिकाने. पण वेदान्तच ब्रह्मावगतीस समर्थ आहेत, तेथे इतिकर्तव्यतेला अवगमफल तेथे ब्रह्मविषयत्व कशी? त्यावर सांगतो – '~~त्याने जरी~~' पण संभावनाबुद्धि हेतु तेने तद्विषय विचाराला ब्रह्मावगम जनकत्वेसें तद्विषयता कशी? अन्यविषयक व्यापार तर अन्यविषयक नसतो? त्यावर सांगतो – 'छेदकरणाऱ्याचा'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अज्ञानादि निवृत्तीच फलापर्यत्व आहे असा अर्थ. पण विचाराला प्रतिबंधनिवर्तकत्व अंगीकृत असल्यामुळे ब्रह्मविषयत्व सांगणे सिद्धान्त्याला विरुद्ध आहे? अशी आशंका असतां सांगतात – 'अपसिद्धान्ती' एकदेशी असा अर्थ. पण काय वेदान्त ब्रह्माचा अवबोध करण्याकरिता समर्थ आहेत किंवा नाहीत? दुसऱ्या पक्षी विचाराला अनपेक्षत्व आहे असा अभिप्राय ठेवून पहिल्या पक्षी ~~[illegible]~~ पूर्ववादी दूषित करितो – 'पण वेदान्तच' समर्थ बाही आन्यापक्षा दिसेल असे एकदेशी सांगतो. – 'त्यावर सांगतो' प्रकारान्तराने ब्रह्मविषयाला पूर्ववादी आक्षेपित करितो 'पण संभावना' अन्यविषयाला हे अन्यविषयत्व दृष्ट आहे ~~असे~~ त्यामुळे विरोध नाही असे एकदेशी सांगतो – 'त्यावर सांगतो' छेद उद्यमनादि व्यापाराला

व्याख्यान

परशुविषयक आहे. वृक्षविषयक नाही असें तर नाही कारण त्याला सदर्थत्व

विवरण

१७५।२३ दोन प्रकारचें तर कर्मकारक आहे. कोणी अव्यवधानानें व्यापारजन्य अतिशयवत् जसें उद्यमन नि-पातन व्यापाराचे ऊर्ध्व व अधोदेशाशीं संयोगविभाग (रूप) अतिशयानें विशिष्ट कुठार कर्म व्यापाराचे अव्यवधानें कर्मकारक होते. कोणी उद्देश्य फलत्वें करणव्यापाराच्या व्यवधानेंही कर्म होते. जसें द्वैधीभूत वृक्ष. तेथें कर्त्याचा व्यापार करणव्यापारानें व्यवहित असला तरी वृक्ष द्वैधी-भवन फल उद्देश्य जाते. कारण वृक्षाला छेदित करिता अशा रीतीनें कर्तृव्यापाराला तत्कर्मता (= वृक्ष आहे कर्म ज्याचें त्याचा भाव) कळते. तत्र वृक्ष कुठार व्यापाराचे अव्यवधानामुळें साक्षात् कर्म होतो. पण करण असा कुठाराला कर्तृता कशी? सांगतो- सर्व तर स्वव्यापाराच्या अपेक्षेनें कर्ते असतात. व सर्व कारक

॥ विवरण व्याख्यान ॥

वृक्षांत अतिशयजनकत्व असल्यामुळें परशुविषयत्व कसें अशी आशंका असता (तो) सांगतो- 'दोन प्रकारचें तर' द्वैविध्यच सांगतो- 'कोणी अव्यवधानानें' 'कर्तृव्यापाराचें' याचा 'उद्यमन निपातन व्यापाराचें' याच्याशीं संबंध. 'उद्देश्य फलत्वेनें' उद्देश्य जातें फल आहे त्याचा जो उद्देश्य फलता तिनें असा अर्थ. पण उद्यमना दिकाला व करणव्यापाराला ही वृक्षविषयत्व कसें? अशी शंका असतां (तो) सांगतो- 'तेथें कर्तृव्यापार' पण कुठारव्यापाराशीं व्यवधानानें वृक्षविषयत्व आहे अन्यथा इतरही (कर्तृव्यापारांतही) व्यवधान असणार नाहीं अशी आशंका असतां व्यवधानाच्या अनुभवामुळें असें नाहीं असें सांगतात- 'तत्र वृक्ष' पण कुठार कर्तृव्यापाराला वृक्ष-विषयत्व सांगितलें तें अनुचित आहे अशी पूर्ववादी शंका घेतो- 'पण करण' कारण करणत्व व कर्तृत्वाला एकत्र व्याघात आहे असा अर्थ. विकल्पाला स्थान करीत नसल्यामुळें ही शंका बरोबर नाही असें सांगतो- 'सांगतो' काय एकविषय असा त्यांचा विरोध आहे? किंवा भिन्नविषय असा त्यांचा? पहिल्या पक्षीं अंगीकार करून दुसरा तर अनुपपन्न असें सांगतो 'सर्व तर'

॥ विवरण

व्यापारांचे तर फळ कर्मतेनें साध्य असतें. तेथें कर्तृकरणकर्मभेद अवान्तरभेदाच्या अपेक्षेनें असतो- त्यांत कर्ता साधनांच्या नियोगानें किंवा धातूकडून विशेष्यव्यापारतेनें स्वतंत्रव्यापार आहे. करण फळा- प्रत नैकट्यानें उपकारक आहे. व फळ समवायी कर्मकारक आहे. 'काष्ठें पचन करितात' इत्यादि व्यपदेश स्वव्यापाराच्या कर्तृत्वापेक्षेनें आहे; अवान्तरभेदापेक्षेनें नाही. म्हणून कर्तृव्यापाराला करणव्यापा- ~~रभवनव्यवधानानें इष्टकर्मता (कृतत्व आहे कर्माचा सामान्य तसा)~~ आहे.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

कारण करणालाही कारकत्व असून क्रियाकरणाऱ्या कारकाला स्वव्यापाराप्रत कर्तृत्व आहे. असा अर्थ. पण करणाला स्वव्यापाराप्रत कर्तृत्व असलें तरी बुद्धिविषयत्व कसें? कारण बुद्धी याहून अतिरिक्त फळाला निरूपण करितां येत नाही. व बुद्धीप्रमाणें तर अन्य फळ ता आहे? अशी आशंका असतां सांगतो- 'सर्व कारकव्यापारांच्या' 'कर्मतेनें'- उद्देश्यतेनें. पण करणालाही कर्तृत्व असतां कर्ता व करण असा भेदव्यपदेश निर्विषय होईल? अशी आशंका असतां सांगतो- 'तेथें कर्तृकरणभेद' येथें वाक्य सांगतो- 'त्यांत कर्ता' 'त्यांत'- कर्त्यादिकांमध्यें. कर्ता स्वतंत्र व्यापार आहे असा संबंध. स्वतंत्र व्यापारच सांगतो- 'साधनांच्या नियोगानें' 'नियोगानें'- प्रेरणेनें. दुसरें लक्षण सांगतो- 'धातूकडून विशेष्यव्यापारतेनें' 'जातो, पचन करितो' इत्यादिकांत धातूकडून प्राधान्यानें विशेष्य- वाच्य आहे. व्यापार ज्याच्या तो तत्त्वाभावस्थानें 'धातु' म्हणजे त्याचा अर्थ विवक्षित आहे. करणाचें स्वरूप सांगतो- 'करण' उपकारक करण असें म्हटलें असतां कर्त्रादिकांत व्यभिचार होतो. म्हणून 'नैकट्यानें' असें म्हटलें. करणच्या निकट असलें त्यांत व्यभिचाराचें वारण करण्याकरितां सांगतो- 'फळसमवायी' कर्माला लक्षित करितो- 'फळसमवायी' येथें तर पर समवेत क्रियाफळसमवायी असें जाणावें. इतरथा गमनादिक्रियाफळाच्या कर्त्यांत व्यभिचार होईल असा अर्थ. धातूनें वाच्य व्यापाराचें कर्तृत्व असतां काष्ठादिकांनाही तसा- पणा कुठें कर्तृत्व आहे असें सांगतो- 'काष्ठें पचन' फळोत्पादनानुकूल व्यापाराच्या कर्तृत्वामुळें तसा व्यपदेश आहे असा अर्थ. 'अवान्तरभेदापेक्षेनें'- प्रधानक्रियाकर्तृत्वाभिप्रायानें. 'म्हणून'- करणाला व्यापारवत्त्व असल्यामुळें

॥ व्याख्यान ॥

६८|२५

(वृक्षाच्या छेदनार्थत्व) आहे; व करणाला कारत्व आहे; अन्यथा। अन्यत्र कर्तृव्यापार व अन्यत्र फल असे वैयधिकरण्य येईल.

॥ विवरण ॥

धाराच्या व्यवधानाने वृक्षकर्मता (वृक्ष आहे कर्म ज्याचे त्याचा भाव तत्ता) आहे; याप्रमाणे विचारव्यापाराला ही प्रमाणप्रमेय संभावना ज्ञान द्वाराने व ब्रह्मज्ञानोद्देश्यत्वामुळे ज्ञानहेतु अशा त्याला ज्ञेयविषयत्वामुळे ब्रह्मकर्मता विरुद्ध येत नाही; पण अव्यवहितत्व कर्म आहे उद्देश्य नाही; त्यावर सांगतो 'अन्यथा।'

१८०|१७५

येथे इतिकर्तव्यता ते दोन प्रकारचे प्रमाण आहे; आगम व अन्वयव्यतिरेक. प्रयाजादिकांना आगमावरून व धृतिकाकुद्दालादिकांना व कर्तृव्यापाराला अंकुर कुंभ इत्यादींच्या ठायी अंगता अन्वयव्यतिरेकावरून आहे. येथे तर शब्द पदार्थ संबंध ज्ञान संस्कार संस्कृत शब्दापासून अर्थावगम असतां विचाराला अंगता अन्यतर

॥ विवरण व्याख्यान ॥

दार्ष्टान्तिकाला सांगतो - 'याप्रमाणे' परन्तु विषयव्यापाराला ही वृक्षविषयत्व प्रमाण संभावना विषय विचाराला ही ब्रह्मविषयत्व सांगितले. तेथे दृष्टान्ताच्या असिद्धीची शंका घेतो - 'पण अव्यवहित' - व्यवधानावाचून व्यापारजन्य अतिशयवत् असा अर्थ. 'उद्देश्य' - इच्छाविषय फलविशिष्ट असा अर्थ; वृक्षविषयत्वाचा अभाव असता वृक्षांत अतिशयजनकत्वरूप करणता नाही असे सांगतो - 'त्यावर सांगतो अन्यथा'

'विषम उपन्यास आहे' येथे दृष्टान्त व दार्ष्टान्तिकांत वैषम्य सांगितले ते अनुपपन्न आहे कारण धर्माच्या इतिकर्तव्यत्वाने उपकारकत्व हा अर्थ येथे आहे; मध्ये आकांक्षा असतां प्रकरणामुळे इतिकर्तव्यत्व असेच आहे. असे दाखविण्याकरिता इतिकर्तव्यतेत प्रमाण सांगतो 'येथे लोक व वेदांत' पण शब्दाकरणत्व असल्यामुळे इतिकर्तव्यतेची अपेक्षा असल्या सोपकारकत्वाने आकांक्षा प्राप्त होते। अशी आकांक्षा असतां इतिकर्तव्यांतर संभवत असल्यामुळे इच्छा इतिकर्तव्यतात्व नाही असे सांगतो 'येथे तर' पण "आलावाडे दूषण?" [illegible] दृष्टान्ताचा अनुवाद करून

॥ व्याख्यान ॥

४९१७

(पूर्ववादी-) सांगतो - विषम उपन्यास आहे. जेथे ज्याच्या उपकारावांचून फलोत्पत्ती न सिद्ध होत नाही त्यावरही तद्विषमत्व युक्त आहे. येथें तर मीमांसे वांचूनही संबंध ग्रहण व त्याच्या अनुस्मरणानुरूप सन्निधान मात्राने उपकृत वाक्य अर्थाला बोधित करिते. दुसऱ्याची अपेक्षा करीत नाही. पण (विचाराला) संबंध

॥ विवरण ॥

प्रमाणाने अवगत नाही. कारण विचारानपेक्ष शब्दापासून ज्ञान उत्पन्न होते, अशा रीतीने अपसि-

१८०/२०

द्धान्तीच्या पूर्वीच्या परिहार करितो - 'विषम उपन्यास आहे' पण जसे चक्षुरादिक सम्यक् ज्ञान हेतु असतांही दोषसंयोगामुळे संशय व विपर्यासाला उत्पन्न करितात. (पुनः सम्यक् ज्ञान जननांत दोषनाशाची अपेक्षा करितात. याप्रमाणे शब्द - शक्ति व तात्पर्याचे अज्ञान व त्यांच्या (शक्ति व तात्पर्याच्या) विपरीत ज्ञान दोषामुळे संशयादि ज्ञानाला उत्पन्न करितो. तेथे दोषाच्या निराकरणाने विपर्यासादिकांच्या निवृत्ति करितो 'शक्तितात्पर्य विचार अंगभावाला प्राप्त होतो? अशी शंका

॥ विवरणव्याख्यान ।

त्याच्या साधनत्वाने शक्तितात्पर्यलक्षण प्रमाणाचे 'आसन्न:' याने विचाराला जाते म्हणून विचाराला अंगत्व कसे? त्यावर सांगतो - 'विचारानपेक्ष' विचाराच्या अपेक्षेने शब्दाचा अर्थबोधकत्व असतां स्वतः स्वयंभू होईल असा अर्थ. पण शब्दाला बोधजननांत विचाराची अपेक्षा नसतांही प्रतिबंध निरासांत त्याची अपेक्षा आहे, असें 'पण संशय विपर्यास' सांगितले ते अनुपपन्न आहे. कारण शब्दाचे प्राधान्य असल्यामुळे संशयादिकाचे अज्ञान कार्य आहे. व त्यांस अन्य सजन्य उपलब्ध होत नाही. त्यावर (अपसिद्धान्ती) सांगतो - 'पण जसे' पण अज्ञानादिकांचा स्वाभाविक असल्यामुळे ~~त्याचा~~ निरास ~~करणार~~ कसा? असा आक्षेप असतां सांगतो - 'तसे दोषाच्या' शक्तितात्पर्य-

व्याख्यान

संशय विपर्यासाच्या निरासाच्या द्वाराने निर्णयहेतुत्व असल्यामुळे वर्णिलेला निर्णय प्रधानत्व असल्यामुळे निर्णय वस्तु निर्णयहेतूचा विषय आहे? यांत सार नाही. जेथें तर अनेकत्व विज्ञान- वाक्यश्रवण असतां मीमांसकेच्या निरपेक्षच उत्पन्न होते तेथें एक वाक्य जन्य असते. कारण वाक्याचा एका प्रयोगांत एकार्थ नियतत्व आहे. इतर (विज्ञाने) तर सामान्यतो दृष्ट लिंगधन असत. तेथे लोक प्रसिद्ध शब्दशक्त्यनु-

॥ विवरण ॥

१८।१९ घेतो- 'पण संशयविपर्यासाच्या' तेथें काय शब्दच दोषवशात् मुळे अन्यथा ज्ञानाला उत्पन्न करितो व विचार दोषाच्या निरासाने सम्यक् ज्ञानहेतुतेला प्राप्त होतो? किंवा शब्द सम्यक् ज्ञानाचाच हेतु असून (दोषरूपी) कारणान्तरापासून अन्यथाज्ञान उत्पन्न होते व विचार प्रतिबंधमात्राचा निरास करितो व प्रतिबंध निवृत्त झाला असतां शब्दापासूनच अर्थ निर्णय होतो? त्यावर विचार ठेवा तर विपर्यासादि निरासाने अर्थ निर्णय हेतुता नाही असें सांगतो- 'यांत सार नाही जेथेंतर' १८।१५ हा आशय- शब्दसमवायी ~~त~~ कोणी दोष नाही. कारण दोषांना पुरुषेन्द्रिय समवायित्व आहे. म्हणून शब्द विपर्यासादि ज्ञानाला हेतु नाही. परंतु

॥ विवरणव्याख्यान ॥

विचारजनित ज्ञानाला त्या अज्ञानादिकाचे विरोधित्व असल्यामुळे त्याचे निवर्तकत्व युक्त आहे असा अर्थ ~~शास्त्राच्या~~ त्या निर्णय ज्ञानकारणतेला पूर्वी (अपसिद्धान्तवाचाने) सांगितले ~~अ~~सल्यामुळे त्याचा ~~(शास्त्राचा सार निर्णयज्ञान~~ ~~अनीत~~ ~~व्यापार नाही)~~ (यांत सार नाही) ५५।१८

^ येथें प्रतिपक्षक सांग अशी आशंका असतां (पूर्ववादी) विकल्पपूर्वक उत्तर ग्रंथाला अवतीर्ण करितो 'तेथें काय'. पण नेत्राप्रमाणे दोषाने युक्त शब्द विपर्यासादिकाचा जनक आहे असें सांगितले तर ~~त्या~~ एका (~~अर्थी~~) वाक्याचे अनेकत्व कसे सांगितले जाते अशी ~~शंका~~ आशंका असतां तो पूर्व सांगतो- 'हा आशय' काय रागादि दोष आहे? किंवा काचादि? उभयतांचाही शब्दांत असंभव आहे. असें सांगतो- 'कारण दोषांना' दोषाभावाच्या प्रतिपादनाचे फल सांगतो- 'म्हणून'

६३।८ कारण म्हणून [illegible] अर्थवरून [illegible] आहे

सारी मीमांसेने — हे शब्द जनित ज्ञान आहे असे जाणुन अज्ञानांना उपेक्षित करितो शास्त्राचा तर निर्णय ज्ञानो त्यतील व्यापार नाही. ज्याअर्थी, कोण्यातरी निमित्तामुळे अर्थाशी संबंध झाला असतांही 'स्थाणु आहे किंवा पुरुष आहे' असे संशयात्मक, किंवा पुरुषच अशा विपर्यय स्वरूपी ज्ञानाला उत्पन्न करून पुनः निमित्तान्तराने अनुगृहीत झाला असतां निर्णयात्मक किंवा सम्यक् रूपज्ञानाला उत्पन्न करितो. याप्रमाणे शब्द — मीमांसेच्या पूर्वी संशयित किंवा विपर्यस्त ज्ञानाला उत्पन्न करून पुनः तिच्या अनुग्रहावरून निर्णयात्मक किंवा सम्यक् ज्ञानाला उत्पन्न करीत नाही. परंतु मीमांसेच्या अनुग्रहावरून (स्वतः) पूर्वीच स्वसामर्थ्य जन्य ज्ञानाला (उत्पन्न करितोच) उत्पन्न ~~करितात साक्षात्~~. म्हणून शास्त्र ब्रह्मविषयक नाही.

६९।१७०

११२।११३

" विवरण "

प्रयोगान्तरांत शब्दाचे अन्यथा अन्यथा शक्ति तात्पर्य ग्रहण दिसत असल्यामुळे येथे ही तशा तशा प्रकारच्या सामान्यतो दर्शनाने व अर्थ विशेषाच्या बुद्धीने पुरुष दोषाने अन्यथा ज्ञाने उत्पन्न होतात. व शब्दापासून तत्त्व ज्ञानच उत्पन्न होते व त्यामुळे शब्दापासून व पुरुष दोषापासून उत्पन्न परस्पर विरोधि ज्ञाने उत्पन्न झाली असतां शब्द शक्ति सामर्थ्याच्या विचाराने पुरुषदोषाच्या निरासाने प्रतिपक्ष ज्ञानान्तर मात्राचा निवृत्त करितो.

१८१।१९

" विवरण व्याख्यान "

'प्रयोगान्तरांत' याचा अर्थ — 'ग्रामांत हा पुरुष आहे असे येथे' इत्यादि वाक्यांत भिन्न असतांही प्राधान्य विवक्षेने एखादे शब्द प्रयोगाप्रमाणे वेदान्तांतही एखादे शब्दांच्या तथात्व कल्पनेने विपर्यासादि ज्ञान उत्पन्न होईल — असा भेद. 'दर्शने' प्रत्यक्षाच्या विशेषामुळेही अन्यथा सिद्ध होईल असे सांगतात — 'अर्थविशेषबुद्धीने' ज्ञान द्वयाची उत्पत्ति ~~[illegible]~~ असता निर्णय.

५५६।२
कमी. उत्तर सांगतो — 'वत्यामुळे'

॥ व्याख्यान ॥

६२।१६
(सिद्धान्ती-) यावर सांगतो- जरी वाक्यार्थज्ञान शास्त्रानुग्रहाच्या पूर्वीच उत्पन्न होते. तथापि आपल्या उत्पत्तीच्या समकाळी उत्पन्न झालेल्या सामान्यतोदृष्ट निबंधने

॥ विवरण ॥ १८।१२

यद्यपि बंध निवृत्त झाला असतां शास्त्रापासून तत्वज्ञान उत्पन्न होते किंवा झालेले निश्चळ स्थित होते. म्हणून विचार प्रमाणाच्या इतिकर्तव्यतेने तत्त्वविषयक नाही- असा ११२|११३

१८।१४
अशारीतीने पूर्ववाद्याने अपसिद्धान्ताच्या निरास केला असतां सिद्धान्ती त्याकरितां 'यावर सांगतो' 'सामान्यतोदृष्ट निबंधन --- ज्ञानाने-' १८।१५ प्रयोगान्तरात अन्यत्र अन्यथा शक्तितासय दृष्टो नावरून १८।१६ येथेंही तशाच बुद्धीने वस्त्राप्रकारच्या अर्थाला लोकांत अन्यथाभाव दिसत असल्यामुळे येथेंही अन्यथा तं. टी. ५५६।१० भाव बुद्धीने असा अर्थ. जरी वाक्यार्थज्ञान शास्त्रानुग्रहाच्या पूर्वीच उत्पन्न होते. तथापि मीमांसेने निर्णय केला जातो असे लक्षणाने दृढ केला जाते. असा संबंध. त्याविषयी इतका सांगतात सामान्यतो-

॥ विवरण व्याख्यान ॥ ५५६।३-१३

पण पूर्वीच शास्त्रापासून तत्वज्ञान उत्पन्न झाले असल्यामुळे 'मागाहून तत्वज्ञान उत्पन्न होते' हे कसें? अशी आशंका असता सांगतो- 'किं वा झालेले?' इत्यादि विरोधि संबंधीत त्या ज्ञानाला दृढता असता त्याच्या निरासाने [illegible] तेने तो स्थिर होते. असा अर्थ. विचाराला प्रतिबंध निवर्तकत्वाच्या प्रतिपादनाचे फळ सांगतो 'म्हणून'

पण ~~[illegible]~~ करण व इतिकर्तव्यता त्या करण त्याला पूर्वी (अपसिद्धान्तवाद्याने) सांगितले असल्यामुळे 'जरी' इत्यादिकांनी त्याच्या प्रकाराच्या प्रतिपादनास विरोध येतो? अशी आशंका असतां पक्षधर्माने अविरोध सांगतात- 'अशारीतीने' 'सामान्यतो दृष्ट निबंधन' यांच्या अर्थाला सांगतात - 'प्रयोगान्तरात' 'सामान्यतोदृष्ट' या शब्दाच्या अर्थान्तराला सांगतात- 'वस्त्राप्रकारच्या' निरातीळ त्याच उत्पादि आहे चाक्षुष प्रत्यक्षाला प्रमाणां जर

॥ व्याख्यान ॥

(अशा) अर्थान्तरनिवेशी (अशा) समकक्षाभिमतज्ञानाने निरोधामुळे उन्मज्जन (आभासारखे) निमज्जनाप्रमाणे (नसल्यासारखे) अनुभवाला येऊन स्थित राहते. या अवस्थेंत संशय ज्ञानकोटीत निक्षिप्त असलेल्या मीमांसेला शब्दशक्तीचे अनुसरण केले असतां प्रतिपक्षज्ञानाची अनुत्पत्ति असतां निमज्जनाभावामुळे निश्चल निर्णयज्ञानाप्रमाणे होते. म्हणून मीमांसेस निर्णयरूपा जाते. असे लक्षणेने

६६।२१

स्पष्ट केले जाते. साक्षात् निर्णयज्ञान हेतुत्वामुळे तर नव्हे. म्हणून आम्हा शांतीने लक्षणेने ब्रह्मविषयक वेदान्तांना लक्षणेने संस्काराकरण मीमांसा आहे. म्हणून व्याख्यान-

॥ विवरण ॥

दृष्टनिबंधन? सामान्यतोदृष्ट निबंधन ज्ञानाचे निरोधामुळे उन्मज्जन निमज्जनाप्रमाणे अनुभवाला येत स्थित राहते असा संबंध. रज्जुतत्वज्ञानाने सर्पभ्रमाप्रमाणे विरोधी तत्वज्ञानाने निवृत्तीच्या आशंकेचा निरास करितात - 'आपल्या उत्पत्तीच्या सम काळी' तथापि त्याचा एकविषयत्व असतां अविरोध आहे त्यावर सांगतात - 'अर्थान्तरनिवेशी' चंद्रद्वित्वसमकालीन त्याच्या एकत्वज्ञानाप्रमाणे त्याच्या निवृत्ति प्रमाणे शब्दज्ञानाने इतरज्ञानाच्या निवृत्तीच्या शंकेचा निरास करितात - 'समकक्ष' - वस्तुतः समकक्ष ही नाही असे सांगतात - 'अभिमत' मग संशयज्ञानाप्रमाणे असे हे त्यास प्रामाण्य कसे? त्यावर सांगतात - 'या अवस्थेंत' पण मीमांसेला

ना.दि.५६।३०

निर्णयहेतुत्व पक्षा असणार नाही अशी आशंका असता अप्रमाणत्वामुळे असे नाही असे सांगतात - 'साक्षात् निर्णय'.

१८१।१७

ह आशय - प्रतिबंधाची निवृत्ति झाली असतांच अर्थनिर्णय होत असल्यामुळे प्रतिबंधाचा निरास करणाऱ्याही.

॥ निरस्य व्याख्यान ॥

संबंधाचा अभाव असतां अप्रामाण्याधीन अप्रामाण्य बुद्धीने असा अर्थ. 'जरी वाक्यार्थज्ञान' येथून 'साक्षात् निर्णय' येथपर्यंतचा ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे. व स्वतःसिद्ध प्रामाण्य असल्यामुळे मीमांसेला लक्षणेनेही ब्रह्मविषयत्व कसे? त्यावर सांगतात - 'हा आशय'?

॥ विवरण ॥

विचाराला उपचाराने ब्रह्मनिर्णयहेतुत्वामुळे ब्रह्मविषयता आहे— असा

१८७।१६ येथे हे चिन्त्य आहे— काय तात्पर्य अर्थ प्रमितीला हेतु आहे? किंवा प्रतिबंध निरासाला हेतु आहे? असे. कोणी त्याला प्रमितिहेतुता सांगतात. तर्हि काय विज्ञात तात्पर्य प्रमितीला हेतु आहे? किंवा अविज्ञात? अविज्ञात तर प्रमितीला हेतु नाही. कारण तात्पर्याचे ज्ञान ज्याचे फल आहे अशा विचाराला अनर्थकत्व प्रसंग येतो. व तात्पर्य विषयाहून अन्यत्र ज्ञानोत्पत्ति न होण्याचा प्रसंग येतो. तो तर होतो तो असा— कोणी स्नान हरण करण्याच्या इच्छेने कोणाला उठविण्याकरिता बोलतो— 'पिता तुला बोलावितो' तो हे पित्याच्या आव्हानाला जाणून उठतो. दुसरा तर त्याच्या स्थानी प्रवेश करितो. उठलेला हे तो पहिला जो—

॥ विवरणव्याख्यान ॥

५५८।२ विचाराधीन तात्पर्यज्ञानाने प्रतिबंध निवृत्त झाला असता शब्दापासून निर्णय होतो. असे सांगितले. आता उक्ताच्या दृढीकरणार्थ विचारास आरंभ करितात— 'येथे हे चिन्त्य आहे' पूर्वपक्ष सांगतात— 'कोणी' तात्पर्य=पुरुषाभिप्राय, ते अर्थ प्रमितिला जनक आहे असा अर्थ. पण त्याला मान्य करीत नसल्यामुळे हे मत योग्य (अविज्ञातपक्षातच) नाही असे सांगतात— 'तर्हि काय' या विकल्पांतील दोषान्तराला सांगतात— 'व तात्पर्य विषयाहून' अज्ञात तात्पर्याला प्रमितिजनकत्व असतां त्याच्या (तात्पर्याच्या) अविषयांत शब्दापासून ज्ञान उत्पन्न होणार नाही. असा अर्थ. तात्पर्याच्या अविषयांत ज्ञानाची अनुत्पत्ति इष्ट आहे? अशी आशंका असतां सांगतात— 'तो तर होतो तो असा' तात्पर्याच्या अविषयांतही ज्ञान होते असे दिसत असल्यामुळे ज्ञाते रीतीने अनिष्टापत्ति येते तसे उपपादन करितात असा अर्थ. पण त्याच्या वाक्यावरून अमुकाला पित्याच्या आव्हानाचे ज्ञान होते हे कशावरून जाणले जाते? त्यावर सांगतात 'तो हे पित्याच्या' उठणे या कार्यावरून त्या ज्ञानाचा निश्चय होतो. असा अर्थ. पण तात्पर्य ही तद्विषयकच का नाही? त्यावर सांगतात— 'दुसरा तर' पण स्नानहरण करणे ते त्याचे तात्पर्य कसे? कारण प्रवेशाची अन्यथाही उपपत्ति होते? त्यावर सांगतात 'व उठलेला होतो'

॥ विवरण ॥

गलो गौः - स्थानाला ग्रहण करण्याच्या इच्छेने हा असे बोलला. पण तात्पर्यहीन अशा पित्याच्या आवाहनांत संसर्गबुद्धि (वाक्यार्थज्ञान) नाही? असें म्हणणे योग्य नाही. कारण उठण्यांत वगैरे प्रवृत्ति दिसते. प्रवृत्तीला तर संसर्गज्ञान पुरस्सर त्याच्या अभाव असतां प्रवृत्तीने संसर्गांत शब्दशक्ति तात्पर्य कल्पनेचा अयोग आहे. पण शब्द निश्चयज्ञानाला उत्पन्न करीत नाही? हा दोष येत नाही कारण

पि

॥ विवरणव्याख्यान ॥

हिंपाइन
इसत मुखाकडून स्थानाला हरण करण्याच्या इच्छेने असे बोलला असा अर्थ कोणी करितो. असा अर्थ. पण 'पित्याने पुत्राला बोलाविले आहे' इत्यादि अन्यपर वाक्याला अन्वयबोधकत्वाविषयीं प्रमाण काय? अशी शंका घेतो - 'पण तात्पर्यहीन' उठणे तर दुसऱ्या रीतीनेही घडते असा अभिसंधि. "विवादविषय अर्भकाची प्रवृत्ति संसर्गज्ञानपूर्वक आहे, तिला प्रवृत्तित्व असल्यामुळे अन्य प्रवृत्ति प्रमाणे" अशा अनुमानाच्या विरुद्ध संसर्गज्ञानाचा अभाव सांगणे आहे. असें समाधान करितात - 'नाही कारण उठण्यांत' हेतूच्या अप्रयोजकत्व शंकेला निरसित करितात - 'प्रवृत्तीला तर' '~~[illegible]~~आण' असे आप्ताचे वाक्यश्रवणानंतर उत्पन्न बाल- (अर्भकास निधेका)
हा मध्यम वृद्धाच्या प्रवृत्तीला पाहून व्युत्पत्तीची इच्छा करणारा ~~अर्भक~~ बाल असें अनुमान करितो की - हा पुरुष संसर्गबोधवान् आहे, याला संसृष्ट प्रवृत्तित्व असल्यामुळे अन्य प्रवृत्ति प्रमाणे। अशा रीतीने संसृष्ट प्रत्ययाचे अनुमान करून त्याला कारणविशेषाची अपेक्षा असतां शब्दाच्या अन्वयव्यतिरेकावरून शब्दाचे तेथें सामर्थ्य कल्पित करितो. तेंव्हा दुसऱ्या प्रकारांत असणार नाही. कारण प्रवृत्तीला संसर्गज्ञानाचे अव्याप्यत्व आहे. असा अर्थ. पण शब्दाला अयथार्थ बोधकत्व असतां अप्रामाण्य प्रसंग येतें असल्यामुळे संसर्गबोधकत्व नाही? अशी शंका घेतो - 'पण शब्द निश्चयज्ञानाला' अयथार्थबोधकत्व असिद्ध आहे असें सांगतात - 'हा दोष येत नाही' पण या वाक्याला यथार्थत्व कसें? कारण स्थान हरण करण्याच्या इच्छेनेने प्रयुक्त आहे ही अशी आ-

विवरण

पित्याचे ~~ज्ञान~~ आव्हान तत्थापूत ज्ञान असले तरी वाक्याचे तात्पर्य अन्यत्र आहे असे स्पष्टं दाखविले म्हणून अज्ञाततेने तात्पर्य प्रतीतीला हेतु नाही. आतां ज्ञाततेने आहे, तर मग शब्दाचे तात्पर्य कोठें (वाक्यविषयात) कळतें? कारण येथें तात्पर्य अज्ञातरीतीनें तात्पर्याला आश्रयविषयसापेक्षत्व आहे. पदार्थांत तर तात्पर्य नाही कारण वाक्यार्थ ज्ञानांत त्याचा उपयोग नाही. संसर्गांत तर न कळल्या तात्पर्य विशेषणतेनें कळण्याकरिता शक्य नाही. हें असो पण पदावरून पदार्थ कळले असतां परस्पराऽन्वय योग्यता निश्चित संसर्ग उत्प्रेक्षेवरून कळतो. वस्तुविषयक तात्पर्यावगति आहे. हा संसर्गावबोध तर स्मृति, संशय विपर्य-

~~[illegible] सांगतात 'कारण पित्याचे आव्हान'~~

॥ विवरण व्याख्यान ॥

असें असतां सांगतात- 'कारण पित्याचे आव्हान' पहिल्या (विज्ञात) पक्षाचा अनुवाद करितात- 'आतां ज्ञाततेनें' काय तात्पर्य मात्राचे ज्ञान प्रतीतीला हेतु आहे? किंवा अर्थविशेषित तात्पर्य? दुसऱ्या पक्षीं तो अर्थ कोणता? हे विवेचन केले पाहिजे असें सांगतात- 'तर मग' काय पदार्थ तात्पर्य आहे? किंवा संसर्ग? असा अर्थ. पण तात्पर्यमात्राला हेतुत्व मानले असल्यामुळे विकल्पाचा अनवसर आहे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'कारण येथें तात्पर्य' आश्रयाचे सापेक्षत्व दृष्टान्तानें सांगितले असें जाणावे. निर्विषय तात्पर्याचा असंभव असल्यामुळे पदार्थविषय तात्पर्य प्रतीतिजनक आहे असा दुसऱ्या विकल्पातील पहिल्या पक्षाचा निरास करितात- 'पदार्थांत' दुसऱ्या पक्षांतही काय तात्पर्यज्ञान समयीं विशेषणीभूत संसर्ग (तात्पर्य) न कळलेला आहे किंवा कळलेला? असा विकल्प करून पहिल्याचा निरास करितात- 'संसर्गांत तर' कारण 'नागृहीत विशेषणा विशेष्ये बुद्धिः' असा न्याय आहे असा अर्थ. दुसऱ्या विकल्पाचा अनुवाद करितात- 'हें असो पण' काय उत्प्रेक्षेला अप्रतीत आहे? किंवा प्रतीतत्वी पहिल्या पक्षीं काय ती स्मृति आहे? किंवा संशय आहे? किंवा विपर्यास आहे? सर्वथाही असंभव आहे असें सांगतात- 'हा संसर्गावबोध' स्मृतीला गृहीतग्राहित्व असल्यामुळे व संसर्ग पूर्वी आ-त्याचा न कळला नसल्यामुळे, त्याचे ज्ञान स्मृति नव्हे. संशय ही नव्हे कारण त्याला द्वयाकारत्वाचा

॥ विवरण ॥

१८२।७३

यांत अन्यतम ह्मणतां येत नाही. तेथें परिशेषावरून शब्दजन्य तेने संसर्गविबोध प्रमाण (प्रमिति) येईल. शक्ति प्रमाणें सामान्योपार्थांत ही तात्पर्य नाही कारण प्रसिद्धत्वांत विशेष तात्पर्याचा अभाव आहे. पुनः पदार्थ प्रमाणें संसर्गांतही शक्तिमात्र निबंधन ज्ञान आहे. तात्पर्य निबंधन नाही असे अनुमान करणे।

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अर्थ असा आहे. विपर्यय ही नव्हे कारण त्याचा बाधक उपलब्ध होत नाही. दुसऱ्या (प्रमिति) पक्षांत ही काय ती अपेक्षा प्रसिद्ध प्रमितींत अंतर्भूत आहे? किंवा अन्य आहे? पहिला पक्ष बरोबर नाही कारण चक्षुरादि संयोगजन्यत्वाचा अभाव असल्यामुळे तिचा प्रत्यक्षांत अंतर्भाव नाही. अनुमितींतही नाही. कारण व्याप्ति लिंगजन्यत्वाचा अभाव आहे. अर्थापत्तींतही नाही कारण अनुपपत्ति दिसत नाही. उपमितींत अंतर्भाव तर दूरापास्त आहे. ह्मणून शब्दजन्य तेने उत्प्रेक्षा प्रमाणत्व (=प्रमितित्व) म्हटले पाहिजे व असे असल्यामुळे तात्पर्य प्रयोजक हेतु आहे. या पक्षाचें खंडन होते. अशा आशयाने सांगतात- 'तेथें परिशेषावरून' प्रमाणांतर जाणून तिला दुसरी प्रमिति रूप ~~स्फु~~ताही नाही असे जाणावे. पण शब्दावरून संसर्गमात्र कळला असतां तो जर मात्र विषय आहे असे तात्पर्य संसर्ग विशेषाचा बोधक आहे जसे गवादि-शब्दांची सामान्यांत शक्ति कळत असली तरी वाक्यावरून विशेष प्रतिपत्ति होते? ~~तसे~~ तसे. अशा आशंकेला असतां सांगतात - 'शक्ति प्रमाणे' 'नदी तीरावर ~~वृक्ष आहेत~~ फळें' इत्यादि अर्थविशेषाच्या अभिप्रायाकरून उतरवृद्ध शब्दांचा योजितो. सामान्याचा नव्हे कारण त्याच्याशी फळ नाही असा अर्थ. '~~सामान्योपार्थीत~~' असा रीतीने तात्पर्य ज्ञात किंवा अज्ञात असतां असाधारण दूषणाला सांगून साधारण दूषण सांगतात - 'पुनः पदार्थ प्रमाणे' 'संसर्गविबोध शक्तिमात्र निबंधन आहे' त्याला शाब्दत्व असल्यामुळे पदार्थ~~संसर्ग~~बोधा प्रमाणें' शक्तिमात्रनिबंधनाला तात्पर्य हेतुत्व ही आहे? अशीही शंका घेता येणार नाही कारण शक्ति शब्दाने येथें शब्द तात्पर्यरूप शक्तिविशेष विवक्षित आहे. दृष्टान्त साध्यविकल ही नाही. कारण शक्तिजन्य मात्रा त्यांतही सद्भाव आहे. ५५१।१९ पुरुषाभिप्रायरूप तात्पर्यापासून (संसर्गज्ञानाच्या) अजन्यत्वाविषयी प्रमाण सांगतात - 'तात्पर्य निबंधन नाही' 'येथ

॥ विवरण ॥

शक्य आहे. पुनः (तात्पर्यनिबंधन संसर्गावबोध असतां तर) शब्दांना पदार्थप्रदर्शनमुखानें तात्पर्योपायांत उपयोगितेनें अन्यथासिद्धत्व असल्यामुळें तात्पर्यमात्रज्ञानाच्या आधीन संसर्गबोध होईल शब्दनिबंधन होणार नाही. म्हणून पदांच्याच संसर्गप्रतिपादनसामर्थ्यामुळें मुख्यलक्षणादिद्वारानें प्रमाणान्तराशी अविरुद्ध संसर्ग कळला असतां दुसऱ्या दोषांच्या निमित्तानें झालेल्या संशयविपर्यास आदि ज्ञानांच्या निराकरणाकरितां तात्पर्यज्ञान आहे असें सिद्ध झालें.

॥ विवरण-व्याख्यान ॥

संसर्गबोध पुरुषादिप्रायजन्य नाही त्याला शब्दत्व असल्यामुळें पदार्थज्ञानाप्रमाणें असा अर्थ. संसर्गबोधाला पुरुषादिप्रायजन्यत्व असतां शब्दाला अप्रामाण्य हो येतें असें सांगतात 'पुनः शब्दांना' ५५३।२९ संसर्गबोध शब्दनिबंधन नाही परंतु तात्पर्यमात्रज्ञानाच्या आधीन होईल असा संबंध. पण शब्दाच्या अन्वयव्यतिरेकावरून शब्दनिबंधनत्व कळत असल्यामुळें संसर्गबोधाला शब्दत्व कळेल? अशी आशंका असतां त्यांची अन्यथासिद्धि सांगतात- 'शब्दांना' शब्दांना पदार्थप्रदर्शनमुखानें अन्यथासिद्धत्व असल्यामुळें असा अर्थ. पदार्थप्रदर्शन कोण्या कारणामुळें? अशी आशंका असतां सांगतात- 'तात्पर्योपायांत' = तात्पर्याच्या उपाधि- विशेषण त्याच्या उपयोगितेनें असा अर्थ. पण मुख्य असतां तरी तात्पर्य अज्ञात असें प्रतीतीचा हेतु आहे? किंवा ज्ञात? त्यांत पहिल्या पक्षीं विश्रामला च व्यर्थ येतें. दुसऱ्या पक्षीं विचाराच्या पूर्वी शब्दापासून ज्ञान होणार नाही? अशा आशंकेचा उपसंहाराच्या मिषानें निरास करितात- 'म्हणून पदांच्याच' अज्ञात तात्पर्यविशेषित शब्दापासून अर्थज्ञान मुख्यलक्षणादि निमित्तानें उत्पन्न होतें. तेथें तर पुरुषदोषामुळें संशयादि उत्पन्न झाले असतां व विचाराधीन तात्पर्यज्ञानानें निवृत्त झाले असतां तत्वनिर्णयाच्या जननामुळें विचाराला वैयर्थ्य नाही. म्हणून वक्ष्यमाणे करणान्तरे इतिकर्तव्यतेला एकविषयत्व आहे असा अर्थ.

विषयादिकांच्या अवश्यवक्तव्यतेला सांगितलें असल्यामुळें 'वहन्पुनर्हंत्रय' इत्यादि ग्रंथ पुनरुक्त आहे?

॥ व्याख्यान ॥

६१।२३
-विषयक शास्त्र आरंभले जाते. व म्हणून हे त्रयही प्रयोजनविषयसंबंध शास्त्रारंभी श्रोत्यांच्या प्रवृत्तीच्या अंगत्वाने अवश्य सांगितले पाहिजे. जरी प्रयोजनाच्या गौरवामुळेच शास्त्राला सप्रयोजनत्व आहे तथापि प्रयोजनविशेषाची सिद्धि त्याच्या ज्ञानमात्राने निर्देशावाचून होत नाही म्हणून ते निर्देश करण्यास योग्य आहे. त्याचा निर्देश केला असताही त्याच्या अशक्य प्रतिपादनतेला मानणारा विगतश्रद्धत्वाने प्रवृत्त होणार नाही. म्हणून तो साध्य असा (-संबंध) निर्देश करण्यास योग्य आहे. शक्यप्रतिपादन केले तरी दुसरीकडून सिद्ध होणाऱ्या अर्थात, येथे निर्दिष्ट असला अवश्य प्रवृत्ति होणार नाही. म्हणून अनन्य साध्य (विषय) ही निर्देश करण्यास योग्य आहे. म्हणून हे त्रय एकत्र समवेत व विभक्त ही (वेदान्तांत) उपलब्ध होते. आता अति विस्तार पुरे.

७०।५
'अस्ति तावद्ब्रह्म' इत्यादि भाष्याने प्रसिद्धत्वाच्या प्रदर्शनाने अप्रसिद्धतेचा निरा-

---

॥ निवरण ॥

सांगितलेल्या अर्थाचे समर्थन प्रदर्शित करण्याकरिता 'म्हणून हे त्रयही' येथून आरंभ करून 'आतां अतिविस्तार पुरे' याच्या पूर्वीच्या ग्रंथाने निगमन करितात.

१८२।२२ १८३।१
'अस्ति तावद्ब्रह्म' इत्यादि हा ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे. पण ब्रह्म, लोकांत सामान्याने हि कळणे शक्य नाही

॥ विवरण व्याख्यान ॥

अशी आशंका असल्यास सांगतात- 'सांगितलेल्या अर्थाचे' निगमनाचे प्रयोजन सांगतात - 'समर्थन'

५८।२२
पण भाष्यांत ब्रह्माचे अस्तित्व विधान प्रकृताशी असंगत आहे? अशी आशंका असतां प्रसिद्धत्वाच्या प्रतिपादनद्वारा विषयादिकांचे समर्थन केले जाते असें भाष्यांत सांगितले ते अनुपपन्न आहे कारण प्रसिद्धीचा असंभव आहे? अशी शंका घेतो- 'पण ब्रह्म'

॥ व्याख्यान ॥

कारण करीत ब्रह्मप्रसिद्धत्वेने संबंधाला समर्थित करितात. कसें? ब्रह्मशब्द तर जाति, जीव, कमलासन, वेद शब्दराशी = यांच्यातील एकाच्या अभिप्रायाने अनुपपत्तीमुळे सूत्रांत प्रयुक्त

॥ विवरण ॥

कारण ते प्रमाणान्तराचा विषय नाही. आगमसामर्थ्यावरूनही नाही. कारण तेथें योजिल्या गेलेल्या ब्रह्मशब्दाच्या अर्थाचे ग्रहण होत नाही. पदमात्रावरूनही अर्थान्तराची सिद्धि होत नाही. कारण ते जात्यादि अर्थान्तरांत प्रसिद्ध आहे. म्हणून प्रसिद्धाचा उद्देश करून विचाराच्या विधानाची उपपत्ति होत नाही? अशी शंका घेतो- कसें?. तेथें श्रुति व सूत्रांत ब्रह्मशब्दाच्या प्रयोगसामर्थ्यावरूनच जात्यादि व्यतिरिक्त किंचित् वस्तु जाणण्यास योग्य आहे असें सांगतात- 'ब्रह्मशब्दस्तु जाति' जीव इत्यादिकानें

॥ विवरणव्याख्यान ॥

काय ब्रह्म सामान्याने लोकावरून कळते किंवा आगमावरून? पहिला पक्ष नाही. कारण रूपादि हीन असल्याने ते प्रत्यक्षाचा विषय नाही. म्हणूनच अनुमानाचीही तेथें प्रवृत्ति नाही असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षाशी काय ते पदगम्य आहे? किंवा वाक्यगम्य? असा विकल्प करून पहिल्या पक्षाला दूषित करितो- 'आगम' इत्यादि (आगम) ~~पदाशी काय ते पदगम्य आहे किंवा वाक्यगम्य~~? ब्रह्म प्रमाणान्तराचा विषय ~~नाही~~ नसल्यामुळे तेथें संगतिग्रह होत नाही म्हणून ते पदगम्य नाही असा अर्थ. त्या निषेधार्थ दुसरा हेतु सांगतो- 'पदमात्रावरूनही' संसृष्ट पदार्थाचाच वाक्यार्थत्व असल्यामुळे व ब्रह्माला अपदार्थत्व असल्यामुळे वाक्यही तेथें प्रमाण नाही अशा आशयाने सांगतो- 'म्हणून' पण सूत्रातील ब्रह्मशब्दाला जात्यादि विषयत्वाची अनुपपत्ति असल्यामुळे ब्रह्मबोधकत्व आहे हें अयुक्त आहे कारण जात्यादि विलक्षण ब्रह्मशब्दाच्या प्रतिपत्तिवाचून लौकिक शब्दप्रयोगाचा अयोग आहे अशी आशंका असतां तरीही सांगतात- 'तेथें'- ब्रह्मशब्दाला सन्मार्थत्वाची प्रसिद्धि असतां असा अर्थ- 'तद्विजिज्ञासस्व' 'तद्ब्रह्म' इत्यादिकांत ब्रह्मशब्दप्रयोगावरूनच जात्यादि विलक्षण वस्तु

॥ व्याख्यान ॥

नाहीं. असें सांगितलें. म्हणून निश्चयें करून दुसऱ्याच कोण्या अभिधेयाच्या अभिप्रायानें हा प्रयुक्त आहे असें कळतें. त्यानें पद प्रयोगावरूनच स्वर्ग अपूर्व देवतादि अर्थाप्रमाणें कोणी याचा अर्थ आहे असें निश्चित केलें जातें. यांत सार नाहीं. पद तर चक्षुरादिकांप्रमाणें

॥ विवरण ॥

पण अर्थान्तराच्या सद्भावाविषयीं प्रमाण काय? प्रयोगाची उपपत्ति असें सांगतात — 'म्हणून निश्चयें करून' पण श्रौत प्रयोगाची अनुपपत्ति अपूर्व अर्थाला जाणवीत नाही कारण श्रौत प्रयोगाला लौकिक प्रयोगाधीनत्व आहे? त्यावर सांगतात — 'त्यानें पद प्रयोगावरून' 'अपूर्व' याने "तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्" इत्यादि वेदांतील धर्म शब्द प्रयोग अभिप्रेत असेल. पण वाक्यांत प्रयुक्त पद प्रमाणान्तरानें अनधिगत अर्थाला प्रतिपादक श्रौत नाहीं कारण पदार्थ अंशांत त्याला अनुवादकत्व मात्र आहे असें सांगतात — 'यांत सार नाहीं. ~~पद तर~~ चक्षुरादिकां—'

विवरणव्याख्यान

जाणून त्याला अपेक्षित न्यायाला निरूपण करण्याकरितां सूत्रकारांना ब्रह्मशब्द प्रयोग संगत होतो. त्यामुळें आम्हालाही लौकिक ब्रह्मशब्दावरून अर्थान्तराची प्रतिपत्ति घडते. म्हणून कोण्या प्रकारची बाधकता नाहीं असा अर्थ. पण ब्रह्मशब्दाच्या जात्यादि अविषयत्व मात्रानें ब्रह्म अविषयत्व कसें? अशी शंका घेतो — 'पण अर्थान्तराच्या' ५६१५ पूर्वी समुदायाचें तात्पर्य सांगितलें असल्यामुळें (पुनः स्पष्टीकरणार्थ) शंकेचें उत्थापन आहे असा अर्थ. प्रमाणाभाव असिद्ध आहे असें सांगतात — 'प्रयोगाची उपपत्ति' प्रयोगाची अनुपपत्ति असा अर्थ. गृहीत संगतिक पदांना तर अर्थबोधकत्व आहे. व संगतिग्रहण लौकिक प्रयोगाधीन आहे. म्हणून ब्रह्म शब्दापासून अपूर्व (अर्थाची) सिद्धि नाहीं. म्हणून श्रौतापासून नाहीं त्याचीच सिद्धि कशी? अशी शंका घेतो — 'पण श्रौत' वै लौकिक प्रयोगाधीनत्व असिद्ध आहे असें सांगतात — 'त्यावर सांगतात'? वेदांत अपूर्व शब्दाच्या अभावाची आशंका असतां सांगतात — 'अपूर्व याने' पण 'यांत सार नाहीं' येथें पदांचें अनधिगत बोधकत्व निरसित केलें तें अयुक्त आहे. कारण वाक्याप्रमाणें पदांनाही अनधिगत बोधकत्व संभवतें अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतो — 'पण वाक्यांत' प्रमाणान्तरानें अर्थाला जाणून त्यांत

चतुर्थवर्णक

॥ व्याख्यान ॥

पूर्वी अप्रतीतच अर्थात त्वेरने विज्ञान उत्पन्न करीत नाही. कीं ज्याचे अपूर्व दुसऱ्या प्रमाणाने अबाधित अर्थाला पद प्रयोगावरूनच आपण जाणू. स्वर्गादि अर्थही पद प्रयो-

॥ विवरण ॥

प्रमाणे १८३।१२

प्रत्यक्षप्रमाण नाही. संबंधग्रहणाभावामुळे अनुमानादिकांप्रमाणेही नाही असा अर्थ. पण स्वर्गादिकांप्रमाणे (जा नविले) असें दाखविले ही खबर नाही असें सांगतो- 'स्वर्गादि अर्थही' अभिहित अनेक वाक्यार्थ सामर्थ्याने लभ्य स्वर्गादि पदार्थ आहे असा अर्थ. त्यावर वाक्यार्थ प्रमिति विलक्षणे प्रसिध्यार्थ अशा दुसऱ्या पक्षाशी

॥ विवरणव्याख्यान ॥

गृहीतसंगतिक पदाला अर्थ स्मारकत्व असल्यामुळे अनधिगतविषयत्व नाही. वाक्यांतर संगतिग्रहण निरपेक्ष आहे असे वैषम्य आहे असा अर्थ. ५६४।२० 'चक्षुरादिकांप्रमाणे' येथे आदि पदवैयर्थ्याची आशंका असतां निवारतो- 'काय इंद्रियादिकांप्रमाणे पदबोधक आहे? किंवा लिंगादिकांप्रमाणे? पहिला पक्ष नाही कारण पदाला संबंधग्रहणाची अपेक्षा आहे. (तशी ती प्रत्यक्षांत नाही) अशा अभिप्रायाने चक्षुप्रदीप असे म्हटले असें सांगतो 'प्रत्यक्षप्रमाणे', लिंगादिकांप्रमाणे ही बोधकत्व नाही असें सांगतो 'संबंधग्रहणाभावामुळे' (अनुमानादिकांत व्याप्त्यादि संबंधग्रहणपूर्वक अपूर्वाला ज्ञापकत्व असते. अलस्यरूपी अर्थात तर संबंधग्रहणाच्या अभाव असल्यामुळे तत्र पदाला अनधिगत बोधकत्व नाही असा अर्थ.) व्याख्यानांत 'चक्षुरादिकांप्रमाणे' यांतील आदि शब्दाने अनुमानाहून [illegible] अतिरिक्त ~~शब्दादि~~ [illegible] चे ग्रहण सांगितले असे जाणावे असा अर्थ. संगतिग्रहण सापेक्ष पदाला बोधकत्व नियम असिद्ध आहे अशा अभिप्रायाने सांगतात- 'पण स्वर्गादिकांप्रमाणे' स्वर्गादिकांचे पदमात्रगम्यत्व असिद्ध आहे असा परिहार करितो- 'खबर नाही' पण त्याची प्रतीति कशी? त्यावर सांगतो 'सन्निहित' "यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनंतरम्" (=महोच्चारणा) इत्यादिकांत सकलोपद्रवरहित सुखांत स्वर्गशब्द प्रयुक्त आहे हे 'स्वर्गकामो यजेत' अशा रीतीने स्वर्गकामपदाशी समभिव्याहारावरून लिंगादिकांचा अपूर्वपरत्व आहे. याप्रमाणे देवताअध्याहारून त्याच्या अर्थाची प्रतिपत्ति होते असा अर्थ. 'खबर सांगतो' येथे बहुप्रसिद्धिवर्णने अप्रसिद्ध त्याच्या अनुसारण व्यक्त होतो असें सांगितलें ते असमंजस आहे. कारण शास्त्रादिकावांचून अन्याच्या प्रसिद्धीला अबाधकत्व आहे अशी आशंका असतां तद्वये सांगतात- 'त्यावर वाक्यार्थ'

॥ व्याख्यान ॥

गावरून त्या सिद्ध (होत) नाही ? यावर सांगतो — ज्या वाक्यांत एका शब्दाला सोडून इतर पदांचा अर्थ सिद्ध आहे. तो काय एका पदाच्या अज्ञानादरामाने सोडावा ? किंवा बहु पदांच्या अप्रसिद्धि बलाने अप्रसिद्ध ही कोणत्या रीतीने जाणावा. तेथें ७०।१८ अशा प्रकारच्या पदार्थ ज्ञानाला हेतु निगम निरुक्त व्याकरणांना विद्यमानत्व असल्यामुळे त्यांच्या

॥ विवरण ॥

शङ्का अप्रसिद्धार्थ पद प्रयोगाची अनुपपत्तीच प्रतिपाद्याशी संबंधग्रहणाच्या अनपेक्षेने अपूर्व पदार्थाला १८।१७ पदवाच्यत्वाने प्रतिपादन करिते. असा परिहार करितात — 'ज्या वाक्यांत' कारण विप्रलंभ भ्रान्त्यादि ~~सिद्धि~~ दोषरहित वेदसूत्र वाक्यार्थ निर्णयाला अवश्य लभ्यत्व आहे. असा भाव. पण सत्प्रयोगाची अनुपपत्तीच नियामकाभावामुळे ज्या कोण्या अर्थाला उपस्थापित करील ना ? त्यावर सांगतात — 'तेथें अशा प्रकारच्या' निगम = प्रसिद्धार्थ वस्तूच्या अवयवांचा त्याग करून शब्दाची शब्दाच्या एकदेशाच्या अनुसार ज्ञानाने अर्थान्तरांत वृत्ति. जसे देह आत्मादि शब्दांची उपचित वस्तु संततगमनवान् पदार्थादिकांत एकदेशाच्या

॥ विवरणव्याख्यान ॥

पदान्तरांनाही अप्रसिद्धार्थत्व असतां त्यांच्याशी समभिव्याहारावरून अपूर्वार्थाची सिद्धी नाही. त्याकरिता प्रसिद्धार्थ असें विशेषण आहे. अनाप्तादि प्रयोगाहून वेगळे करण्यास सांगतात — 'विप्रलंभ' प्रयोगाच्या अनुपपत्तीने अर्थाची प्रतिपत्ति संभवत असतां ही अर्थविशेषाची प्रतिपत्ति कशी ? अशी शंका घेतो — 'पण सत्प्रयोगाची' (नियामकाभावामुळे) या हेतूच्या अप्रसिद्धीने परिहार करितात — 'त्यावर सांगतात तेथें' ? निगमादिकांच्या अनुरोधाने अर्थविशेषाची प्रतिपत्ति होते असें व्याख्यानांत सांगितले तेथें ते निगमादि स्वरूप कोणते ? त्यावर सांगतात — 'निगम म्हणजे'. 'शब्दाच्या एकदेशाच्या अनुसार ज्ञानाने' याचा हा अर्थ — ५६२।१९ प्रकृतिलक्षण शब्दाच्या एकदेशाच्या अर्थाच्या अनुसार ज्ञानाने शब्दाचे अर्थान्तरांत ज्ञान असतां

॥ व्याख्यान ॥

बलाने अर्थाला जाणून वाक्यार्थाची अवगति युक्त आहे; एकाद्या अप्रसिद्धीने तर प्रसिद्ध पदार्थांचा संसर्ग त्यागणे युक्त नाही; प्रसिद्धि तर अप्रसिद्धीने त्यागली जात नाही;

~~[illegible]~~

॥ विवरण ॥

लक्षणा

अनुसार ज्ञानाने वृत्ति. कारण प्रसिद्धार्थ व त्याच्या अवयवांच्या ग्रहणाने अर्थांतरांत वृत्ति असतां गुणवृत्ति प्रसंग येतो. 'निरुक्त'- शब्दाची सर्व अवयवांच्या अनुसरणाने प्रसिद्ध अर्थाहून अर्थान्तरांत वृत्ति. जसे सोम शब्दाची पार्वतीसहित महेश्वरांत वृत्ति. 'व्याकरण'- प्रत्ययाच्या विधानसामर्थ्यावरून अर्थाचा निश्चय. जसे 'वादी' येथे 'तच्छीले णिनि' प्रत्ययाच्या विधानसामर्थ्यावरून वदनशील असा अर्थ कळतो. पण प्रसिद्धी बलानें अप्रसिद्ध ग्रहण केले जाते. अप्रसिद्धाने प्रसिद्धाचा त्याग केला जात नाही. येथें कोणता विशेष हेतु आहे? त्यावर सांगतात

१८-४-२
'प्रसिद्धेस्तु' अप्रसिद्ध = नैसर्गिक प्रागभाव. प्रसिद्ध पदार्थांशी सिद्ध वाक्यार्थ निर्णयाकरिता आगंतुकी प्रयोगा-

~~सोमनुपपत्ती च त्यागण्याला [illegible] हेतु आहे. असा भाव~~

॥ विवरणोपसंहार ॥

शब्दाच्या अन्यत्र वृत्तीचा नियम आहे. 'प्रसिद्धार्थ व त्याच्या अवयवाच्या त्याग करून' या विशेषणाचे प्रयोजन सांगतात- 'कारण प्रसिद्धार्थे'- प्रसिद्धार्थाच्या ग्रहणाने अर्थान्तरांत वृत्ति असतां अजहल्लक्षणा होईल. तीच जी गुणवृत्ति ती लक्षणागुणवृत्ति. मुख्यवृत्तीहून अन्यत्वाने लक्षणा गुणवृत्तित्व आहे. (अथवा लक्षणा व गुण वृत्ति लक्षणा गुणवृत्ति) प्रसिद्धाच्या ग्रहणाने अर्थान्तरांत वृत्ति असतां लक्षणावृत्ति व त्याच्या अवयवाच्या. त्याच्या गुणाच्या ग्रहणाने अन्यत्र वृत्ति असतां गुणवृत्ति. असा अर्थ 'प्रत्ययाच्या विधानसामर्थ्यावरून' ~~या प्रत्ययांत [illegible]~~ अर्थात् हा प्रत्यय म्हणजे याचे विधान सामर्थ्यावरून असा अर्थ. एकाद्या अप्रसिद्धीने प्रसिद्ध पदार्थांचा संसर्ग त्यागण्यास युक्त नाही असें व्याख्यानांत सांगितले त्या विषयी हेतु काय असतो. 'पण प्रसिद्धेस्तु बलात्' 'प्रसिद्धि तर येथेच तर बलाने सूचित हेतु सांगतात- 'अप्रसिद्धि' 'प्रयोगाची अनुपप[illegible]' स्थाने अनुपपत्ती पासून उत्पन्न होणारी प्रसिद्धि सांगितली जाते. पण पदार्थ व वाक्यार्थात अव्यवहितत्व इष्ट आहे. ~~[illegible]~~

॥ व्याख्यान ॥

७०५८

कारण प्रसिद्धि बलाने अर्थप्रसिद्ध ही कल्पिले जाते असा न्याय आहे. पण निगमादि नशाने अर्थांचे ज्ञान असतां सर्वत्र कोण्या रीतीने अर्थाच्या अन्वयाला जाणणे शक्य असल्यामुळे अव्यवस्थेस पदार्थ होईल व त्यामुळे वाक्यार्थाचे अवधारण केल्या जाणार नाही. मग निगमादिकांना अर्थवत्ता नाही. आहे अर्थवत्ता. जेथे स्वार्थाहून अन्य अर्थ तेथेही.

॥ विवरण ॥

१८४/४

~~या~~ अनुपपत्तीच (~~प्रसिद्धीला~~) त्या प्रागभावाच्या निवृत्तीला हेतु आहे असा भाव. पण अवयवार्थ सामान्याला अनुसरणाऱ्या ज्ञानांची सर्वत्र प्रवृत्ति संभवत असल्यामुळे ग्रहणीयार्थ नियमाला अयोग आहे. म्हणून वाक्यार्थ प्रतीपत्तीचा नियम होणार नाही असी शंका येते - 'पण निगमादि' १८४/५ यावर निरुक्तादिसंबंधी उत्तर सांगताव - 'मग निगमादि कां रूढिसामर्थ्यावरून सर्वत्रच वाक्यार्थाचा नियम असतां लोकांत प्रसिद्ध [illegible] निरर्थक होतील असा भाव. पूर्ववादी निगमादिकांची अर्थवत्ता सांगतो - 'आहे अर्थवत्ता' 'अन्य अर्थ तेथे' = अर्थान्तराच्या विवक्षेने असा अर्थ

॥ विवरणव्याख्यान ॥

(~~[illegible] 'पण निगमादि' इत्यादि [illegible]~~) अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतो - 'पण अवयवार्थ' एका प्रयोगांत पदार्थ एकत्र्याचीला अव्यवस्थितत्व सांगितले पाहिजे. ~~[illegible]~~ सिद्ध होणार नाही. कारण निगमादि वृत्तिने शब्दाची सर्वत्र प्रवृत्ति संभवते असा अर्थ. निगमादिकांच्या वर आनर्थक्याविषयीच आक्षेप येत नसतां. त्याचेच अभिधान अयुक्त आहे असी आशंका असतां तात्पर्य सांगताव - 'यावर निरुक्तादिसंबंधी' [illegible] त्यावर सांगतात - 'रूढिसामर्थ्यावरून' (निगमादिकांचा) अर्थ पदाच्या प्रसंगाला अनिष्ट पर्यवसायिता सांगतात - 'लोकप्रसिद्ध' ~~म~~ अप्रसिद्ध ही अर्थवत्ता विवक्षितत्व असल्यामुळे

इतरत्र ([illegible]) (सिद्धान्ताव) ही

~~[illegible]~~ होत्याचे आक्षेप असतां पुनरुक्ति येथे असी आशंका असता सांगतात - 'पूर्ववादी' व्याख्याविषयक प्रयोग आहे त्याचाही सार्थत्व असल्यामुळे स्वार्थाहून अन्य अर्थाला असे कसे समजले त्यावर सांगतात - 'अर्थान्तराच्या विवक्षेने' नंग अन्वय

॥ व्याख्यान ॥

विनियोगामुळे प्रयोग होतो. तेथें त्या अर्थाला तें (पद) कसें सांगतें? अशी अपेक्षा असतां,
निगमादिवशातेने
त्याच्यातील (पदातील)च अवयवार्थांच्या अन्वयरूपाच्या अनुगमामुळे (अनुसरून
(रुढी) पर
ज्ञानापुढे). असे आहे तर एकाअर्थाच्या नियमाकरितां प्रयोगांतर शोधिलें जातें.
म्हणून प्रयोग (रुढी) वाचूनही एकाअर्थाच्या नियमांतच कोणत्यारीतीने निगमादि
व्यापार करितात. म्हणून कांहीं दोष नाहीं.

॥ विवरण ॥ १८२।११

विनियोगामुळे: वाक्यार्थसंसर्गाला निमित्त करून असा अर्थ. ह्याचा - वाक्यार्थनिर्णयाला निमित्त करून पदार्थान्तराशी सह ~~(प्रयोग)~~ प्रयोगाची अनुपपत्तीच निगमादिकांच्या वशाने अर्थाला धारण करणारी 'सन्निहित पदार्थांच्या संसर्गयोग्यतेने प्रयोजनपर्यंतच पदार्थाला धारण करितें' अशारीतीने वाक्यार्थनियमाची सिद्धि होते - असा सिद्धान्ती गूढाभिसंधीचे विवरण करितात - 'असें आहे तर' १८२।१४ प्रथम प्रयोगाची अनुपपत्ति निगमादिकांनी अनुगृहीत व फलपर्यंत वाक्यार्थान्वयी अशा पदार्थाच्या आकांक्षेनी अनुगृहीत.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

५६३।१७
र्थांच्या अन्वयरूपाच्या सर्वत्र अनुगमसंभवत असल्यामुळे त्याच्यावरूनच निश्चय करावा. अशी आशंका असतां सांगतात 'प्रभावात्' ५६३।१८ 'निगमादिवशात्' याने अर्थज्ञानाच्या उपाय सांगितला. आतां विशेषणाच्या ग्रहणाकरितां हेतु सांगतो - 'संनिहित' सर्वांचे अयोग्यत्वामुळे व अनिष्टफलत्वामुळे उपादान नाहीं असा अर्थ. पुनरुक्तीचा निरास करितात - गूढाभिसंधीचे 'असें आहे तर याने' प्रयोगाच्या एकार्थनियामकत्व सांगून 'प्रयोग वाचूनही' येथें अनियामकत्वही सांगितलें ५६३।[illegible]२३ म्हणून विरोध आहे? अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतात - 'प्रयोगाची अनुपपत्ति' प्रसिद्ध पदाशी समभिव्याहार (अथवा
(व्याख्यानांत)
उच्चारण) 'प्रथम प्रयोग' शब्दाचा अर्थ आहे. 'प्रयोगवाचूनही' येथे प्रयोगशब्दाने रूढिग्रहण केलें जातें म्हणून विरोध नाहीं असा अर्थ.

॥ व्याख्यान ॥

७०।२३

म्हणून येथें ब्रह्मशब्द व्युत्पाद्यमान असतां बृंहति कर्म असा बृंहति ('बृहि वृद्धौ' (=स्फुटीकरण) पा. धा. धातुपाठ भ्वादि स्वरादि] धातूच्या अर्थविवेचनावरून व प्रयोगावरून अनुगम (= अर्थज्ञान) नसतां निशिष्टार्थ विषय असा औपाधिक महत्वाच्या अपरिग्रहामुळे

॥ विवरण ॥

अशीच नियत पदार्थांच्या ग्रहणाला हेतुभाव असतां स्वयेहून विशेषाचा प्राप्त होत नाही असा अर्थ
१८-२।१५

पण असें असतांही ब्रह्मशब्दाची जात्यादि विलक्षण निरतिशय पुरुषार्थ असा मुमुक्षूच्या जिज्ञासेला योग्य वस्तूंत विगमव्याप्तीमुळे वृत्ति करील? त्यावर सांगतात 'म्हणून येथें' पण असें असतांही या लौकिक औपाधिक महत्व-संपन्न वस्तु कां होते? यावर नाही असें सांगतात- 'व प्रयोगावरून अनुगम नसतां' त. दी. ५४-१८ ज्या अर्थांत बृंहति शब्द प्रयोग करितात त्या दश शब्दाचे अनुसरण त्या अर्थांत नसता. असा अर्थ. लोकव्युत्पत्तीच्या अनुसाराने ब्रह्मशब्दाच्या अर्थाच्या प्रतिपत्तीचा ~~अनुसरण~~ अनुगम असतां व्युत्पत्तीच्या अनुसार अर्थ ग्रहण करावा असा नियम आहे. तसें नसतां तर शब्दवा-

---

॥ विवरणव्याख्यान ॥

५४३।२५

पण निगमादिकांनी अनुगृहीत असा प्रयोगाच्या अनुपपत्तीने ब्रह्मशब्दाची प्रसिद्धि मात्र येथे उपपादनीय आहे. नित्यशुद्धादि प्रतिपादनाचा काय उपयोगी असा आक्षेपाला सांगतो- 'पण असें असतांही ब्रह्म' = ब्रह्मशब्दापासून ब्रह्माची प्रतिपत्ति असतांही असा अर्थ. ५४-१५ पण जात्यादि विलक्षणालाही अनुभाव्यत्वाने आशंकास्पदत्व आहे त्यावर सांगतो- 'निरतिशय पुरुषार्थ' निरत-मुमुक्षादि रूपाला जिज्ञास्यत्व असल्यामुळे व त्याच्या भावापासून ब्रह्मशब्दार्थाला अपरिपूर्णत्व असल्यामुळे त्याची सिद्धि होते. असें सांगतात- 'त्यावर सांगतात' पण बृंहति धातूची महत्व सिद्धीने उपपत्ति होत असल्यामुळे निरवग्रहत्वाची सिद्धि नाही. अशी शंका घेतो- 'पण असें असतांही या लौकिक' १८-२।८ संकोचकाच्या अभावामुळे त्याची सिद्धि होते असें सांगतात- २: 'यावर नाही' पुढील हेत्व-विषयी यांच्या पूर्वी पर्यंत त्या ग्रंथ स्पष्ट आहे. ५४३।१३ पण औपाधिक महत्वाच्या ग्रहणांत कारणाचा अभाव असतांही निरवग्रह महत्व

॥ व्याख्यान ॥

सर्व कडून निरवग्रह (निरवच्छिन्न) महत्व संपन्न वस्तु वाक्यार्थान्वयी अशी ब्रह्मपदापासून अनुज्ञात होते. वत्यापुळे कालकृत अवच्छेद निमित्तक अल्पत्वाचा अभाव असल्यामुळे सदा सत्वामुळे नित्य किंचित् वस्तु ब्रह्मपदापासून प्रतीत होते. असें रूपान्तराचा (दुसऱ्या वस्तूंचा) संभव असतां त्या रूपाने विकल्पत्वामुळे त्याच्या अवच्छेदाने देश व अल्पत्व येईल. तेही ब्रह्मपदानेच निरसित केले जाते. म्हणून एकरस ७।१।८ अद्वैत वस्तु ब्रह्मपदापासून प्रतीत होते. याने देशकृतही परिच्छेद निराकृत जाणावा. दुसऱ्या वस्तूंचा संभव असतां तर तिच्या अपेक्षेने तिच्याहून पृथक् इत-

॥ विवरण ॥

असो अर्थः २८।१२

वरून प्रतीयमान (अर्थ) त्यागण्यास योग्य नाही; त्याविषयी (= निरवग्रह महत्व संपन्न वस्तु कळण्याविषयी) हेतुला सांगतात- 'वाक्यार्थान्वयी' येथें (लोकांत) अल्पत्व म्हणजे वस्तूचा देशकालवस्तु परिच्छेद असणे त्याची व्यावृत्ति = निरतिशय महत्व. त्याविषयी उपपदादि संकोचकाचा अभाव असतां व जिज्ञास्याचा मुख्यार्थ तेथेंच वाक्यार्थात अन्वय संभवत असता तेंहि ब्रह्मपदाने अनुज्ञात होते. असें सांगतात- 'वत्यापुळे' येथून 'मुख्यत्वेंहि' त. दी. ५८।२१ याच्या पूर्वीच्या ग्रंथाने. 'याने' = वस्तुपरिच्छेद निरासाने; पण वस्तुपरिच्छेदाच्या निरासाने देश परिच्छेदाची व्यावृत्ति कशी? त्यावर सांगतात- 'दुसऱ्या वस्तूंचा' देशान्तर दुसऱ्या वस्तूंचे अस्तित्व असतां याहेतु आंत आहे;

॥ विवरणव्याख्यान ॥

ग्रहण करावे याविषयी कोणता हेतु? त्यावर सांगतात 'त्याविषयीं' पण ब्रह्मशब्दावरून निरवग्रह महत्व कळत असले तरी त्रिविध परिच्छेद राहित्याच्या प्रतिपत्तींत हेतूचा अभाव असल्यामुळे 'वत्यापुळे' इत्यादि ग्रंथाचा असामंजस्य आहे? अशी आकांक्षा असतां सांगतात- 'तेथें अल्पत्व' पण असे निरतिशय महत्व ~~अ~~ असो तथापि ब्रह्मपदावरून त्याचे ज्ञान कसे? त्यावर सांगतात- 'त्याविषयीं ~~तेथें~~ उपपदादि' 'आदि' = प्रकरणादि. येथें केवळ बाधकाचा अभावच नाही परंतु साधकही आहे असें सांगतात- 'व जिज्ञास्याचा' यानें येथून 'पण मुख्यत्व' याच्या पूर्वी पर्यंत ग्रंथस्पष्टार्थ आहे.

॥ व्याख्यान ॥

स्वोद्देशांत सद्भाव आहे. त्याच्याहून पलीकडे नाही असें होईल. याच्यापासून ती व्याप्त (ध्येय गु.) असल्यामुळे तिचा (दुसऱ्या वस्तूचा) अभाव असतां परिच्छिन्नबुद्धि होत नाही. बृहत्त्व ही 'बृहति' शब्दाच्या अर्थाची अन्वयावरूनच कळते. कसें? अबोधात्मक वस्तु तर भोग्य असते म्हणून भोक्त्यापेक्षा शेषत्वामुळे (= त्याच्याकरितां असल्यामुळे) निकृष्ट आहे. चेतन तर कोणाच्या गुण-भावाला प्राप्त होत नाही. त्याने सर्वांहून उत्कृष्ट किंचित्. बृहत्स्वरूप असे बृहति अर्थाच्या

पृथक्त्व ॥ विवरण ॥ - परिच्छेद

स्वोद्देशांत नाही. असे व्यावृतत्व (परिच्छिन्नत्व) येईल. दुसऱ्याचा अभाव असतां व्यावृत्ति कोठून असा अर्थ. भाष्या-
१८४।२४
तील 'नित्य' शब्दाने तीन्ही प्रकारचे महत्त्व दाखविले आहे असा अर्थ. भाष्यातील 'बृहत्' शब्दाने अविद्यादि दोषांची
१८५।१
व्यावृत्ति सांगितली जाते. पण बृहत्त्वादि गुणांचा त्याच्या उपयोगी नाहीत. तेव्हां ते महत्त्व स्वरूपानें कसें कळतात? अशी आशंका घेतात - 'कसें?' हा दोष येत नाही. कारण गुणांवरून अपकृष्टांत ही अल्पत्वबुद्धि दिसते. तो अशी-गुणहीन व दोषबहुल वस्तु अल्पच नसल्यास पर स्वाभिमान केला जातो. व गुण बहुल व दोषहीनाला महान म्हणतात. म्हणून गुणावरून अल्पत्वाच्या निराकरणाने महत्त्व दाखविण्याकरितां बोध गुणहीनाला गुणांवरून अपकृष्टतेने अल्पत्व असल्यामुळे बृहत्त्व ब्रह्मशब्दावरून जाणले जाते. असें सांगतात - 'अबोधात्मकं वस्तु' इत्यादि
१८५।
वाक्याने. तसें चेतनाला ही संसारित्व असतां दोषबाहुल्यामुळे गुणांवरून अपकर्षामुळे निरतिशय महत्त्वाची असिद्धि होते.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

५६५।१
पण बृहत्त्वावरून 'बृहति' च्या अर्थाच्या अनुपपत्तीचा अभाव असल्यामुळे त्याची प्रतीति कशी? अशी शंका घेतात - 'पण बृहत्-
५६५।३
त्वादि' अनुपपत्तीचा अभाव असिद्ध आहे, असें सांगतात - 'हा दोष' 'तो अशी' येथून 'प्रमाणान्तराने गृहीत अर्थात'
[पृ. ३८ पं. ६ विवरणांत मध्ये पूर्वोक्त ग्रंथ स्पष्ट आहे. भाष्यातील बृहत्पदाने आणि धातूकांची निवृत्ति सांगितली

॥ व्याख्यान ॥

अन्वयात्वाच्च अनुसरन कळते. मुक्तत्वही त्यानेच कळते. कारण अविद्याकाम-
कर्मांनीं परतंत्र त्यांनीं पशुप्रमाणे इकडून तिकडून नीयमान निकृष्ट होतो.
ब्रह्मशब्द तर स्वार्थाच्या प्रक्षेपाने किंचित्‌वाच्य वस्तुला जाणवीत. सदैव अवि-
द्यादि संसार बीजांनीं अनाकलित तत्त्वाने सिद्ध उत्कृष्ट महत्त्व जाणविलें. तो सर्वज्ञ व (=ब्रह्म)
सर्वशक्तिसमन्वित आहे, असें ब्रह्मशब्दावरूनच कळतें. कसें? जर त्याच्याकडून
कांहींच अविदित आहे, किंवा कांहीं कार्यापासून त्याची शक्ति निवृत्त होते, तर हें त्याच्या
उत्कर्ष आपाधीन होईल. तो इतरां सर्वकडून असिद्धवस्तूची पदप्रयोगावरूनच प्रतिपत्ति
असतां युक्त नाहीं. कारण सिद्धवस्तूत प्रयोग असतां त्याचे व्याप्तिसिद्धच महत्त्व सं.

॥ विवरण ॥

म्हणून सर्व दोष रहित तत्त्वाने मुक्तत्व उत्कर्षही कळतो असें सांगतात- 'मुक्तत्वही' येतन अशाही मुक्ताचा सर्व कार्य ज्ञान व कार्याच्या
विषय ज्ञानाचा अभाव असतां व सर्व कार्यांचे नियमनादि शक्तींचा अभाव असतां परिशेष्ट ज्ञेय विषयक नियं-
मन शक्तीच्या अभावामुळे त्याच्यापासून अपकर्षामुळे अल्पता येईल. तिच्या निवृत्तीकरितां सांगतात-
'तो सर्वज्ञ व सर्व शक्ति समन्वित आहे' इत्यादिकानें. पण ब्रह्मशब्दाचा प्रयोग असतां ही जाति, जीव, क-
मलासन, शब्दराशींत एवढा अर्थ प्रतीत होत नाहीं. तेथें अनुगमावरूनही अशा प्रकारच्या अर्थाची प्रतिपत्ति
१८५।१४
कशी? त्यावर सांगतात- 'कारण सिद्धवस्तूत' प्रमाणान्तराने गृहीत अर्थात प्रयोग सामर्थ्यावरूनच.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

जोडपं 'मुक्तस्वरूप' बोलून मुक्तावस्थेंत अविद्यारहितत्व व स्वतंत्रतेने मुक्तत्व शंकेचा निरास केला जातो असा भेद
५६५।७
आहे. पण सिद्धत्व दोन्हीही ठिकाणी अविशेष असतां वैषम्य कसें? अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतात- 'प्रमाणांतराने गृहीत'

१००८

भाष्ये पृ.१ उच्यते — अस्ति ताव ~~द्~~ ब्रह्म नित्य शुद्ध बुद्ध मुक्त स्वभावं सर्व-

॥ व्याख्यान ॥

(म्हणून) ८१।२५

गिल्ले जाले — शब्दावरूनच त्याच्या अर्थाच्या अन्वयाची प्रतीति असतां निरंकुशच अर्थ ग्रहण करण्यास योग्य आहे. व असें असतां जर सर्व यान्या साक्षात्च ज्ञानाचा विषय व वशांत असेल तर 'बृहति' या अर्थ परिपूर्ण होतो. तेंहे सांगतात — 'उच्यते' = सांगतो 'ब्रह्म तावत्' = ब्रह्म तर 'नित्य' = सकल वस्तु देश परिच्छेद रहित 'शुद्ध' =
र.प्र. ८०।१२
अविद्यादि दोष रहित 'बुद्ध' = चैतन्यस्वरूप 'मुक्तस्वभावम्' = अविद्या बंधावस्थेंत-
र.प्र. ८०।१८
ही स्वतः बंधरहित. अशा रीतीने सकल दोष शून्य निर्गुण तत्पदवाच्य प्रसिद्ध आहे.
र.प्र. ८०।४
तसें सर्वज्ञत्वादि गुणक तत्पदवाच्य प्रसिद्ध आहे असें सांगतात — 'सर्वज्ञम्' = सर्वाला जाणणारे. 'सर्वशक्तिसमन्वितम्' = सर्व कार्य शक्तींनी युक्त 'अस्ति' = प्रसिद्ध

॥ विवरण ॥

अर्थाची प्रतिपत्ति असतां अल्प किंवा महत् (अर्थ) जसा प्रमाणान्तराने कळतो तसाच शब्दार्थ जाणण्यास योग्य आहे. जेव्हां तर प्रयोगसामर्थ्याची अपेक्षा न करिता शब्दाच्या अवयवसामर्थ्यावरूनच अर्थ अनुसरून जाणला जातो. तेव्हां प्रमाणान्तर उपपदन प्रकरण अशा संकोच हेतूंच्या अभावामुळे सामर्थ्यावरून मुख्यच अर्थ जाणण्या-
१८५।१८
स योग्य आहे. असा भाव. सांगितलेल्या अर्थात भाष्याचा अवतार करितात — 'तें हें सांगतात' 'चैतन्यस्वरूप'
र.प्र. [illegible]०।१२
= जाड्यरहित 'सर्वज्ञत्वादि गुणक' कारण ज्ञेय किंवा कार्याच्या परिशेष असतां अल्पत्व प्रसंगानें (मुळे) सर्वज्ञत्व व सर्वकार्य शक्तिमत्त्वाचा आक्षेप होतो. असा अर्थ. अशा रीतीनें तत्पदावरून होणाऱ्या प्रसिद्धीचा अप्रमाणत्वानें आपातत्व असत्यामुळे अज्ञानाचे अनिवर्तकत्व आहे म्हणून जिज्ञासेची उपपत्ति होते असें सांगितले.

॥ [illegible] व्याख्यान ॥

५६५।८
पूर्वोक्त अर्थाचेच येथें स्पष्टीकरण केलें असल्यामुळे पौनरुक्त्य नाहीं असा अर्थ.

ज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितम् । ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुद्धत्वादयो अर्थाः प्रतीयन्ते, बृहतेर्धातोरर्थानुगमात् ।

॥ व्याख्यान ॥

र.प्र. (८५।१२

आहे असा अर्थ. कारण अस्तित्वाच्या अनुकूलत्वामुळे 'अस्ति' पदाला प्रसिद्ध परत्व आहे. 'हि' = कारण 'व्युत्पाद्यमानस्य ब्रह्मशब्दस्य' = ज्याचे व्युत्पादन केले जावे अशा ब्रह्मशब्दाचे 'बृहतेर्धातोरर्थानुगमात्' = 'बृहि वृद्धौ' [धा.मू. धातुपाठ भ्वादि ७५] या बृहि धातूच्या अर्थज्ञानावरून व निगम (= शब्दैकदेश) सामर्थ्यावरून 'नित्यशुद्धत्वादयो अर्थाः प्रतीयन्ते' = नित्यशुद्धत्वादिक, अर्थ प्रतीत होतात.

॥ विवरण ॥

१८५।१९

पण सूत्रातील ब्रह्मशब्दाचा अर्थ निगमादिकांच्या अनुसाराने जाणल्या जातो? किंवा श्रुतीतील? सूत्रातील तर नाही. कारण पौरुषेय प्रयोगाला प्रमाणान्तराची अपेक्षा असून त्याचा येथे अभाव आहे. श्रुतीतील ही नाही. कारण 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' [तै. २।१] 'यतो वा इमानि' [तै. ३।१] इत्यादि आम्नात लक्ष्यमाण निर्णीयमान अर्थत्व असल्यामुळे त्याला (निगमादिकांची) अनुसार ~~अर्थाला~~ जाणण्याची अपेक्षा नाही. हा दोष येत नाही कारण श्रुति प्रमाणावरून अवगत विषयाने तन्मूलच सौत्र ब्रह्मशब्द प्रयो-

॥ विवरण व्याख्यान ॥

५८५।१

निगमादिकांनी अनुगत असलेले ब्रह्मशब्दावरून ब्रह्माची प्रतिपत्ति होते असे सांगितले तिच्यावर प्रकारान्तराने आक्षेप घेता- 'पण सूत्रातील' प्रमाणान्तराने उपलब्ध अर्थांत तद्वाचक शब्दांची रचना केली जाते. नित्यशुद्धत्वादिरूप वस्तुविषयी तर प्रमाणान्तर नाही. तेव्हा त्या अर्थात शब्दाचे विरचन कसे? म्हणून सौत्र शब्दप्रयो- दोन्हीकडून विरोध येत नाही असे लोचनेने अर्थसिद्धि नाही. असा अर्थ. ~~[illegible]~~ समाधान करितात- 'हा दोष' प्रथम आद्य पक्षाचा आश्रय करून अविरोध सांगतात- 'कारण श्रुति' सौत्र ब्रह्मशब्द प्रयोगाच्या अर्थानुगम मुळाने

॥ विवरण ॥ -अर्थ[illegible]नुगम

याच्या – उत्तर सूत्राने प्रतिपाद्य श्रुति प्रमाणगम्य ब्रह्मस्वरूपाच्या अनपेक्षेने च निगमादि- अर्थसाम्य कांच्या सामर्थ्यावरून ~~अर्थानुगम~~ पुरस्सराने + अर्थाचे ग्रहण केले जाते. कारण ✗ उत्तर सूत्राने साध्य अंश। अ- र्थाचे सिद्धवस्तुकारत्वाने उपादान अनुपपन्न हे आहे. किंवा हा श्रौत ब्रह्म शब्दाच्या अर्थाचा अनुगम वर्णन केला जातो. कारण वाक्यार्थाच्या अन्वयितेने प्रयुक्त ब्रह्मशब्दाच्या – वाक्यप्रामाण्याच्या अनपेक्षेनेच – दुसरीकडून सिद्धवस्तुकल्पत्व असल्यामुळे (लिंग) अनुगमाची अपेक्षा आहे

(निगमादिकांच्या सामर्थ्यावरून अर्थज्ञान पुरस्सर) ॥ विवरण व्याख्यान ॥

अर्थाचे ग्रहण केले आहे असा संबंध. निरूढत्वामुळे स्रौत्र शब्दाच्या अर्थाची प्रतिपत्ति झाली असें सांगावे त्याचे निरसन करितात – 'तन्मूलत्व' = श्रुति मूलत्व. ~~[illegible]~~ यादृश्च सांगतात. 'कारण श्रुति प्रमाणावरून' पण सूत्र जर श्रुति मूल आहे तर श्रुतीच्या अर्थाचा उत्तर सूत्राने निर्णय केला असल्यामुळे तन्मूल सूत्रही निर्णीत विषयक आहे. म्हणून अनुगमाची अपेक्षा नाही? त्यावर सांगतात 'उत्तर सूत्राने' कारण जरी श्रुति प्रमाणावरून अर्थाची प्रतिपत्ति होते. तथापि ५६५।२२ लिंगाकाराने झाकून प्रकारान्तराने सूत्रार्थ वर्णित केला जातो. असा अर्थ. पण श्रुतीवरूनच कार्याची सिद्धि होत असल्यामुळे प्रकारान्तराने उपपादन कशाकरिता? त्यावर सांगतात – 'उत्तर सूत्राने' अनुबंध चतुष्टय व वेदा- न्ताच्या विचाराची कर्तव्यता या सूत्राने सिद्ध झाली असतां उत्तरसूत्राची प्रवृत्ति होणार. म्हणून उत्तर सूत्राधीन श्रु- त्यर्थाच्या अपेक्षेने विचाराची प्रवृत्ति कशी? असा अर्थ. द्वितीय कल्पाचा अंगीकार केला तरी विरोध नाही असें सां- गतात – 'किंवा हा श्रौत' श्रुतीवरूनच अर्थाची सिद्धि होत असल्यामुळे अनुगम हा व्यर्थ आहे असें शंकेनें त्याचा (वाक्यार्थ) निरास करितात – 'कारण वाक्यार्थाच्या' पदांनी पदार्थ कळले असतां त्यांचा संसर्ग (लक्षण) अर्थ वाक्यावरून प्रतीत होतो असे म्हटले पाहिजे. त्यामुळे वाक्यावाचून ब्रह्मपदाच्या अर्थाच्या प्रतिपत्तीकरिता अनुगमाची अपेक्षा युक्त आहे असा अर्थ.

५६६।५

पण 'असें असले तरी प्रसिद्धीच्या' या आरंभाने ब्रह्माच्या प्रसिद्धत्वाला अंगीकार करून अप्रामाणिकत्वामुळे

॥ व्याख्यान ॥

७१।२० पण असे असले तरी व्युत्पत्तीच्या अनुसरणाने भाष्यकाराच्या वस्तूंस प्रतीति होतेच. तरी एवढ्याने प्रतीतिची सिद्धि होत नाही. कारण पदमात्राला अप्रमाणत्व आहे. असे एवढें

अनिगमादि विवरण सामर्थ्य विसृत

१८।५२ पण तरी पदानुगमाला (=पदाने होणाऱ्या ज्ञानाला) वाणीत विशिष्टार्थ विषयांत, संभावनामात्र ज्ञानहेतुत्व असल्यामुळे प्रमाणान्तराने न कळलेल्या पदार्थाला वाक्यार्थांत अन्वयित्वेन तेथें निर्णयहेतुत्व कसें? अशी शंका घेतो - 'पण असें असले तरी' १८।६।५ तेथे सन्निहित जिज्ञासा पदाला अनिर्णीत जिज्ञास्य वस्तुसापेक्षत्व असल्यामुळे त्याने अपेक्षित अर्थ समर्पकत्वाने शब्दाला अनिर्णीत प्रतिपन्न वस्तुमात्र समर्पणाने वाक्यार्थ निर्णय हेतुत्व विरुद्ध नाही असा परिहार करितात - 'असें खरें म्हणून नये'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अजिज्ञास्यत्व सांगितले. तेथें अप्रामाणिकत्व असिद्ध आहे कारण ब्रह्मशब्दाच्या अनुगमालाही प्रमाणत्व आहे. अप्रामाणिकत्व असतांही प्रसिद्धत्वामुळे जिज्ञास्यत्व युक्त आहे. अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतो - 'पण तरी'. पदमात्राच्या अप्रामाणिकतेला सर्वांनी ग्रहण केले असल्यामुळे प्रमाणत्वरूप असिद्ध आहे, पदानुगमाचा वैयर्थ्य होत नाही. कारण त्याला विशेष विषय संभावना हेतुत्व आहे असा अर्थ. प्रतीतिमात्राच्या संभवामुळे सांगितलेले जिज्ञास्यत्व निरभिमत केले. - 'प्रमाणान्तराने' असंहत पदार्थांना वाक्यार्थत्व असल्यामुळे व (ब्रह्म) पदार्थाला अप्रमाणतेने अवस्तुत्व असल्यामुळे वाक्यार्थ निर्णय हेतुत्व नाही असा अर्थ. 'असें खरें' या व्याख्यानांत अप्रामाणिकत्वाचा अंगीकार करून जिज्ञास्यत्व सांगितलेलें असंगत आहे कारण अप्रामाणिकाला वाक्यार्थ निर्णय हेतुत्वाचा प्रयोग नाही. अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतात - 'तथ्यं अभिहितम्' 'तेथें' = सूत्राला. प्रतिपन्नत्व असतां अप्रामाणिकत्वाच्या अपराधाने अजिज्ञास्यत्व दिसत नसल्यामुळे प्रतिपन्नत्व मात्र जिज्ञास्यत्वाला प्रयोजक आहे. अन्यथा जिज्ञासेला वैयर्थ्य येते असा अर्थ

सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः। सर्वो हि आत्मा-

॥ व्याख्यान ॥

म्हणून त्या लोकाख्य प्रमाणासमोने सिद्ध धर्मा प्रमाणे तिची जिज्ञासा आहे.

७१।२२ हे दुसरे - ब्रह्मशब्दाच्या सिद्धीविषयी साध्यत्वाच्या (जिज्ञास्यत्वाच्या) सिद्धी करिता - कारण सांगितले (जाते) - 'सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः'

तं.टी. ५६५।२५ सर्वांच्या प्रत्यगात्मत्वामुळेही (सर्वांस) ब्रह्माच्या अस्तित्वाची प्रसिद्धि आहे. असा

र.प्र. ७७ ~~[illegible]~~

अर्थ. [illegible]च्या (~~[illegible]~~) प्रसिद्धीचे कारण दाखवितात - 'सर्वो हि आत्मा-

॥ विवरण ॥

१८६।८ र.प्र. ८७६

'सर्वस्यात्मत्वाच्च' या भाष्याच्या तात्पर्यार्थ सांगतात - 'हे दुसरे' अशारीतीने तत्पदावरून ब्रह्माच्या प्रसिद्धीला अप्रमाणत्वाने आपातत्वामुळे अज्ञानाचे अनिवर्तकत्व असल्यामुळे जिज्ञासेची उपपत्ति होते असे सांगून त्वंपदार्थरूपाने ही ब्रह्माच्या प्रसिद्धीमुळे जिज्ञासेची उपपत्ति होते असा अर्थ. १८६।१९ पण आत्म्याविषयीही प्रमाण नाही कारण [illegible]… त्याला प्रत्यक्षादिकांचे अविषयत्व आहे व अप्रामाणिक का व तर [illegible]दिका प्रमाण असंभव आहे ते स्पष्ट सांगतात - [illegible]

॥ विवरण व्याख्यान (स्पष्ट) ॥

५६६।२२

ब्रह्माच्या प्रतिपत्तीत एकाशब्दानुगम हेतुला सांगितले असल्यामुळे 'हे दुसरे कारण' (~~[illegible]~~) असे व्याख्यानात कसे कळले? अशी आशंका असता 'हे दुसरे' याने पूर्वी ~~[illegible]~~ कारण सांगितले असे सांगितले जात नाही असे सांगतात - 'सर्वस्यात्मत्वाच्च' या दुसऱ्या कारणाला स्पष्ट करितात - 'अशारीतीने' ५६७।२ पण आत्म्याचा अप्रसिद्धत्व असल्यामुळे त्याच्या अभेदाने ब्रह्माच्या प्रसिद्धीचे उपपादन कसे? अशी शंका घेतात - 'पण आत्म्याविषयीही' 'प्रत्यक्षादिकांचे अविषयत्व' आत्म्याविषयी तर ग्राह्य प्रत्यक्ष संभवत नाही कारण त्याला रूपादिरहितत्व आहे. आंतर ही नाही कारण कर्तृकर्म विरोध येतो. अनुमानही नाही कारण त्याने साध्याने व्याप्त असा लिंगादिकांचे निरूपण करता येत नाही. आगमही नाही कारण त्याविषयी विवाद आहे व प्रामाण्य त्याचे अप्रसिद्ध आहे. अर्थापत्तीही नाही कारण अनुपपत्ति दिसत नाही. उपमान

स्तित्वं प्रत्येति । न नाहमस्मीति । यदि हि नात्मास्तित्वप्रसि-

---

।। व्याख्यान ।।

सं.टी.४६७।९

स्तित्वं प्रत्येति = निश्चयेंकरून सर्व लोक आत्म्याच्या अस्तित्वाचा प्रत्यय घेतो. प्रत्य-
यवाच्य सांगतात - 'न नाहमस्मीति' 'अहं नास्मीति न प्रत्येति' = मी नाही असा प्र-
त्यय घेत नाही. 'किंतु अहमस्मीति प्रत्येति' = परंतु मी आहे असा प्रत्यय घेतो असा अर्थ.
र.प्र.८७।९
किंवा 'अहमस्मीति न प्रत्येमि इति न, किंतु प्रत्येत्येव' = मी आहे असा प्रत्यय घेत नाही
सि.१८४।१० हा.
असें नाही तर घेतोच. हीच स्वानुभवसिद्ध आत्म्याची प्रसिद्धि होय असा अर्थ. पण शून्यच आत्मा
भासतो =
~~प्रतीत होतो~~. तेव्हां आत्म्याच्या अस्तित्वाची सिद्धि कशी? अशी शून्यवाद्याची आशंका असतां सांगतात -
'यदि हि नात्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात्' = निश्चयेंकरून जर आत्म्याचे अस्तित्व

।। विवरण ।।

~~प्रत्यक्षालाच सांगतात~~

~~स्य.लक्ष्य = प्रमाणाशिवाय मानतात~~. प्रसिद्धीलाच अनुभवप्रमाणद्वारानें समासार्थ. ~~'किंवा अहमस्मीति न'~~
पण
~~ले जोडीतील 'अशी योजना करण्याचे कारण~~, 'अहं नास्मीति न प्रत्येति' अशी योजना केली असतां अस्तित्वसिद्ध होत नाही
भामती ८१।१८
कारण असत्वाचा निषेध असतां ही अनिर्वाच्यत्वाचे निवारण होत नाही. (कल्पतरु) अशी आशंका असतां हे सर्व ऐकून
सांगतात - 'किंवा अहमस्मीति' अथवा बाधाची हे पद बद्ध होते न सबब पहिली संगति नाही साधु आहे असे जाणावे.
सं.टी.४६७।२३
अनुभव अन्यथासिद्ध आहे. अशी शंका घेतो - 'पण शून्यच' जो हा आत्मा भासतो तो शून्य आहे असा संबंध - काय
आत्म्याचा शून्यत्व अनुभवला असून आहे? किंवा दुसऱ्या प्रमाणानें? पहिला पक्ष नाही कारण त्या अनुभवानेंच दुसरा.

।। विवरणव्याख्यान ।।

४६७।८
च अभाव तर दुरापास्त आहे. पण मग अप्रामाणिकत्व असेल? त्यावर सांगतात - 'अप्रामाणिकाबद्दल' अनुभवाच्या वि-
~~सांगतात - सर्वहि विज्ञानं 'सर्व'~~
रोधामुळे आत्म्याला लपविणें शक्य नाही असें सांगतात - 'त्यावर नाही' पुढील ग्रंथ स्पष्ट आहे 'तसा अनुभव नाही' -
आत्म्याला स्वतः च्या अभावाचा अनुभव येणें शक्य नाही असा अर्थ.

१०१३

द्धि स्यात् सर्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयात्। आत्मा च ब्रह्म।

॥ व्याख्यान ॥

प्रसिद्ध नसेल तर = आत्म्याची शून्य प्रतीति असती 'सर्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयात्' = सर्व लोक 'मी नाही' असे जाणतं. परंतु 'मी आहे' असें जाणतो म्हणून आत्म्याचे अस्तित्व प्रसिद्ध आहे असा अर्थ. पण आत्म्याची प्रसिद्धि असतांही ब्रह्माला काय प्राप्त झाले? त्यावर सांगतात: 'आत्मा च ब्रह्म' = व आत्मा ब्रह्म आहे. पण आत्मा ब्रह्म कसा?

॥ विवरण ॥ १८६।१२

हो नाही कारण प्रमाणान्तराचे निरूपण करितां येत नाही असा समाख्यानाचा अभिप्राय. पण आत्म पदार्थ प्रत्यक्षाने कळत असतां ब्रह्म पदार्थाची प्रसिद्धि कशी? अशी शंका घेतो - 'पण आत्म्याची' श्रुति प्रमाणावरून आत्मात्व ब्रह्म सिद्ध होतं असं ह्यामुळे. अशा गूढ भावाने सांगतात - 'त्यावर सांगतात' पण अनादि वृद्धव्यवहारांत ब्रह्म शब्दाचा आत्म्यांत प्रयोग दिसत नसल्यामुळे ब्रह्म शब्दाने आत्मा जिज्ञास्यत्वाने कसा ग्रहण केला जातो? अशी गूढ भाव न जाणून शंका घेतो - 'पण आत्मा' लौकिक प्रयोगाच्या अभाव असतांही "सवा-

॥ विवरण व्याख्यान ॥

४६७।१४

पण आत्म्याची प्रसिद्धि असतांही ब्रह्म सिद्ध होत नाही. कारण त्याच्या प्रसिद्धीने तर आकाशाची प्रसिद्धि होत नाही अशी शंका घेतो - 'पण आत्म्या' आकाश व कळसांत भेद असल्यामुळे एकाची प्रतिपत्ति असतां अन्याची अप्रतिपत्ति घडते. येथें तर त्याच्याहून वैधर्म्य आहे असें सांगतात - 'श्रुतिप्रमाणावरून' (गूढ भाव न जाणून) आत्मा व ब्रह्माच्या अभेदाचा आक्षेप करितात - 'पण अनादि वृद्ध' म्हणून आत्म्यांत अभेद असतां आत्म्यांतही ब्रह्म शब्द प्रयोग होईल. परंतु लोकांत तसें दिसत नाही. असा अर्थ. आवहनीय अपूर्वादिकाचा लोकावरून असिद्धत्व असतांही त्यांच्या अनुयोगाने जसें त्यांचे ग्रहण आहे त्याप्रमाणे येथेंही आहे असें सांगतात - 'लौकिक' म्हणून आत्म्याच्या अभेदामुळे आत्मप्रसिद्धीने ब्रह्माची प्रसिद्धि आहे असें सांगितलें तेंच कार्य अनात्म्याचे दुःखदु-

४८
१०१४

" आख्यान "

७१।२६

वेदान्तात आत्म्यांत ब्रह्मशब्दाचा प्रयोग असल्यामुळे व आत्म्याबाबत लोक मी असा व्यपदेश करितात (म्हणून). म्हणून अशारीतीने अहंप्रत्ययांतच ब्रह्माचा प्रसिद्धत्व असल्यामुळे अप्रसिद्धीची शंका नाही. —

" विवरण "

ऽयमात्मा" (बृ. २।५।१९) इत्यादिकांत वैदिक प्रयोग सामर्थ्यावरून ब्रह्मशब्दाने आत्मा जिज्ञास्यत्वाने ग्रहण केला जातो. असा परिहार करितात- 'वेदान्तांत' पण ब्रह्मशब्दाभिधेय हा आत्मा अहंप्रत्ययाने वेद्य नाही परंतु एका आगमानेच कळतो? याचर नाही असे सांगतात- 'व आत्म्याबाबत' वत्यामुळे कळले त्याचा उद्देश करून विचार संभवत असल्यामुळे शास्त्र प्रतिपाद्यता सिद्ध होते. असे सांगतात- 'म्हणून अशारीतीने'

~~पण वेदान्तांत संज्ञापर्यवसाने आत्म्यांत ब्रह्म शब्द प्रयोजिला केला आहे नाही परंतु आत्म्याच्या~~

" विवरण व्याख्यान "

धाते) मान आत्मप्रसिद्धीने ब्रह्माची प्रसिद्धि आहे? किंवा विलक्षण। आत्मप्रसिद्धीने? पहिला पक्ष नाही कारण त्यांना भिन्नत्व आहे. त्यामुळे त्याच्या प्रसिद्धीने ब्रह्माच्या प्रसिद्धीचा असंभव आहे असा अभिप्राय ठेवून दुसऱ्या पक्षाला दूषित करितो- 'पण ब्रह्मशब्दाभिधेय' कारण क्षुधादि अतीताचा (विलक्षणाचा) अनुभव नाही व विपरीताचा अनुभव आहे असा अर्थ (बृ. ३।५।१) पण विलक्षणाला अहंप्रत्ययाने अवेद्यत्व असतां त्याची सिद्धि कशी? अशी आशंका असतां "योऽशनायापिपासे" इत्यादि आगमावरून असे सांगतो 'परंतु एका आगमावरून' व त्यामुळे लोकांस आत्म्याच्या प्रसिद्धत्वामुळे त्याच्या अभेदाने ब्रह्माची सिद्धि आहे अशा उपक्रमाची शांति होते. असा आक्षेपकाचा अभिप्राय. अज्ञानादि रहित आत्मा कल्पनेने (प्रमाने) त्याच्या विपरीत तेच भासतो वत्यामुळे त्याच्या प्रसिद्धीने ब्रह्माची प्रसिद्धि आहे असे सांगितले ते युक्त आहे असे सांगतात- 'याचर नाही' 'म्हणून अशारीतीने' या कारणानातीच अपेक्षित पूर्ण करितात- 'वत्यामुळे' ब्रह्मशब्दाचा प्रत्ययाने व आत्म्याच्या प्रसिद्धीने ब्रह्माची सिद्धि आहे असा 'वत्यामुळे' याचा अर्थ

यदि तर्हि लोके ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति ततो ज्ञातमेवेत्य-

---

॥ व्याख्यान ॥

र.प्र. ९८।१९

प्रसिद्धि पक्षात सांगितलेल्या दोषाला पूर्वपक्षी स्मरण करवितो - 'यदि तर्हि' = जर असं असेल तर. 'लोके ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति' = लोकांत ब्रह्म आत्मत्वाने प्रसिद्ध आहे 'ततो ज्ञातमेव' त्यामुळे ज्ञातच आहे. 'इति' = म्हणून 'अजिज्ञास्यत्वं'

॥ विवरण ॥

१८६।२०

पण वेदान्तांत संज्ञापरतेने आत्म्यांत ब्रह्मशब्द प्रयोजित केल्या जात नाही. परंतु आत्म्याच्या ब्रह्म शब्दाशी ताद्रात्म्याच्या अभिप्रायाने प्रयोजित केला जातो. व म्हणून त्याला अतिरिक्त (भिन्न) अर्थत्व असल्यामुळे ब्रह्मशब्दाने आत्मा ग्रहण केल्या जातो हे अयुक्त आहे हा दोष येत नाही कारण अतिरिक्त ब्रह्मस्वरूपाच्या निर्णयाच्या (अभेदाच्या) विवक्षेने प्रसिद्धांशाचे (आत्म्याचे) ब्रह्मशब्दाने उपादान आहे. कारण एका अर्थांतही बिंब प्रतिबिंबादिका प्रमाणे भेदाच्या प्रतिभासन अप्रतिभासाची उपपत्ति होते.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

५६८।१२

लोकांत आत्म्यात ब्रह्मशब्दाचा प्रयोग नसला तरी "सवा· अयमात्मा ब्रह्म" [बृ.२।५।१९] इत्यादि श्रुतींत ब्रह्मशब्दाचा प्रयोग आहे असें सांगितले त्यावर आक्षेप घेतो - 'पण वेदान्तांत' कारण हस्तकर शब्दांप्रमाणे एकसंज्ञात्व असतां 'आत्मा ब्रह्म' अशा सह प्रयोगाची अनुपपत्ति आहे. म्हणून संज्ञापरत्व नाही असा अर्थ. पण मग सामानाधिकरण्य कसे? अशी पृच्छा असतां अभेदाच्या हेतुत्वामुळे असें सांगतो - 'परंतु आत्म्याच्या' फलिताला दाखवितो - 'व म्हणून' ब्रह्म व आत्म्यांत वस्तुतः ऐक्य असले तरी काल्पनिक भेदाच्या संबंधामुळे त्याच्यांत निरासाकरिता शब्दद्वय प्रयोग आहे. जसा 'सोऽयं देवदत्त' येथें देवदत्ताच्या स्वरूपाचे ऐक्य असले तरी काल्पनिक भेदाच्या निरासाच्या इच्छेने शब्दद्वय प्रयोग आहे तसा येथेही असें सांगतात - 'हा दोष' 'अतिरिक्त ब्रह्म' = अतिरिक्तत्वाने अज्ञान जे ब्रह्म त्याच्या प्रत्यक्त्वाने निर्णयाच्या विवक्षेने असा अर्थ. 'बिंबत (आत्मा व ब्रह्म)' वस्तुतः भिन्न आहेत त्यांना विरुद्ध धर्मांचे अधिकरणत्व असल्यामुळे अग्निकाष्ठा प्रमाणे? अशी आशंका असतां त्यांच्या [illegible]मुळे असे नाही असें सांगतात - 'कारण एका अर्थांतही'

जिज्ञास्यत्वं पुनरापन्नम् । न तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः ।

।। व्याख्यान ।।

८।३

पुनरापन्नम् = पुनः अजिज्ञास्यत्व प्राप्त झाले. अशा रीतीने विषयाला आक्षेपित करितो. असिद्ध वस्तु साध्यमान अशी विषय असते. सिद्ध तर पुनः साधित केली जात नाही. म्हणून ब्रह्म या शास्त्राचा विषय नाही. 'न तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः' = नाही कारण त्याच्या विशेष स्वरूपाविषयी विवाद आहे. असें विषय व संबंधाचे समर्थन केले जाते. खरें आहे.

।। विवरण ।।

असें आहे (ब्रह्म प्रसिद्ध आहे) तर प्रत्यक्षाच्या विषयतेने अनन्य साधारणत्वाच्या अभावामुळे विषयत्व सिद्ध होत नाही? असा आक्षेप घेतो असें सांगतात – '~~असें आहे तर~~' 'एवंतर्हि ~~अशा रीतीने~~' १८७।४ समाधान करितात – 'नाही कारण [त्याच्या]' याचार्थे विवरण करितात – 'खरें आहे' पण अन्याविषयी विवाद असतां अन्याचा निर्णय कसा केला जातो?

।। विवरणव्याख्यान ।।

पण ब्रह्माला प्रसिद्धत्व असतां शास्त्रप्रतिपाद्यत्व संभवत असल्यामुळे अजिज्ञास्यत्व कसें सांगितले? अशी आशंका असतां [illegible] सांगतो – 'असें आहे तर' याने च प्रतिपाद्यत्व व विषयत्व ब्रह्माला नाही कारण दुसरीकडून सिद्धत्व आहे. असा अर्थ. पण विवादाची अनुपपत्ति असल्यामुळे त्याचा प्रतिपन्नत्व (ज्ञातत्व) आहे व त्यामुळे अविचार्य त्याने (भाष्याने) समाधानाला आभासत्व आहे? अशी आशंका असतां सांगतात – 'समाधान करितात' ५६।१५ सामान्य प्रतिपत्तीला विशेषाच्या अप्रतिपत्तीच्या अविरोध असल्यामुळे विवादाची उपपत्ति होते असा अर्थ. आत्म्याच्या विषयत्वाविषयी आक्षेप असतां विप्रतिपत्तीच्या प्रदर्शनाने विषयत्वाचे उपपादन केले पाहिजे. परंतु (व्याख्यानांत) 'अहं असा आत्म्यांत' असे अभिधान भाष्याच्या अननुसारी आहे? अशी आशंका असतां सांगतात – 'भाष्यांतील' विवादाच्या उपपादनाच्या इच्छेने आत्म्याची प्रतीति मात्र भाष्यकारांना अभिप्रेत आहे' ती व्याख्यानांत दाखविली जाते म्हणून विरोध नाही असा अर्थ. पण '[illegible]' [[illegible]] इत्यादिकांनी भेद उपलब्ध होत असल्यामुळे आत्म्याच्या विप्रतिपत्ति प्रदर्शनाला ब्रह्म जिज्ञासेत अनुपयोगित्व आहे? अशी शंका येते – 'पण अन्या विषयी'

॥व्याख्यान॥

७२।५

अहं असा आत्म्यांत प्रत्यय आहे. व आत्मा ब्रह्म आहे. परंतु त्याविषयींच हा आत्मा तु आत्मा अशा विप्रतिपत्ति आहेत. तस्मात् वस्तुतः ब्रह्मपदार्थ विषयकच आहेत. कारण ब्रह्म शब्दाचें आत्म्याशी ऐकात्म्य आहे. त्यामुळें सामान्यतः ब्रह्म सिद्ध असले तरी विशेषतः असिद्धीमुळें असिद्ध कल्पच आहे म्हणून विशेषाच्या निर्णया हेतु असा या शास्त्राचा ते विषय होतें. (त्याला) सामान्यतः सिद्धत्व असल्यामुळें ते विशेष करून प्रतिपादन करण्याकरिता शक्य आहे म्हणून त्याचे शास्त्र साधन आहे.

॥ विवरण ॥

१८७।८

त्यावर सांगतात- 'तस्मात् वस्तुतः' पण प्रसिद्धपदार्थांत विप्रतिपत्ति कशी? त्यावर सांगतात- 'त्यामुळें' पण अप्रतिपन्न विशेष वस्तु स्वतः अप्रतिपन्नच आहे. त्यामुळें उद्देश करून विधानाचा अभाव असल्यामुळें शक्य प्रतिपाद्य कशी?

(त्याला)
त्यावर सांगतात- 'सामान्यतः सिद्धत्व'

॥ विवरणव्याख्यान॥

अनन्यथासिद्ध (दुसऱ्या रीतीने सिद्ध न होणाऱ्या) श्रुतीशी या श्रुतींचा विरोध असल्यामुळें 'द्वा सुपर्णा' इत्यादिकांना वास्तव भेदप्रतिपादकत्व नाहीं. परंतु काल्पनिक भेदानुवादित्व आहे. त्यामुळें विवाद नाहीं. (जिज्ञासेत उपयोगित्व आहे)

वृत्त्या ५८२।१६

असा परिहार करितात- 'त्यावर सांगतात' पण सामान्य विशेषांत अभेद असल्यामुळें सामान्याची प्रतिपत्ति असतां विशेषही प्रतिपन्न आहे म्हणून अजिज्ञास्यत्व आहे? अशी शंका घेतो- 'पण प्रसिद्ध' अभेद असिद्ध आहे असें सांगतात- त्यावर सांगतात:

त्यामुळें
पण विशेष व सामान्यांत भेद असतां ~~ही~~ विशेषाची अप्रतिपत्ति असतां सामान्याची प्रतिपत्ति नाहीं. कारण 'विशेषे ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~) न सामान्यम्' असा न्याय आहे. अशी ~~आशंका असतां~~ घेतो- 'पण अप्रतिपन्न' विशेषाची अनवगति असतांही सामान्याची अवगति अनुभवाला येते इतरथा दुसऱ्या पक्षांत हे विचाराची सिद्धि होणार नाहीं अशा आशयानें सांगतात- 'त्यावर सांगतात सामान्यतः'

१०१८

॥ व्याख्यान ॥

असा संबंधही समर्थित होतो

॥ विवरण ॥

१८७।१०

पण ह्यांत सामान्यविशेषभाव नाही? खरें, शरीर-इंद्रिय, मन, बुद्धि, शून्य, कर्ता भोक्ता; सर्वेशं - [illegible];
आत्म्यांची पराक् (= बाहेरहून व्यावृत्त प्रत्यक्-धर्मांच्या (= आंतर अधिष्ठानाच्या) अनुगमानें (अनुसरून
बोधानें) सिद्धि सामान्य होय. तेथें (देहादिकांस) प्रत्यक्-धर्मांच्या अनुगमानें सिद्ध होणारा आत्मा शुद्ध
स्वरूप असला तरी सामान्यतः सिद्ध असा ठरवला जातो. त्यामुळे प्रत्यक्त्वानें अनुरक्त आत्मा विशेषान्तरांनीं
विवादाला प्राप्त होतो. असें असतां विशेषान्तरानुरागाच्या विरोधें असाधारण विशेष स्वरूपानें निर्णीत केला जातो. असा
~ सामान्यविशेषभाव.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

पण आत्मा एकरस असल्यामुळे सामान्याची प्रतिपत्ति व विशेषाची अप्रतिपत्ति संभवत नाही? अशी शंका घेतात - 'पण
ह्यांत?' काय वस्तुतः असंभव आहे? किंवा कल्पनेनें? असा विकल्प करून पहिल्याचा अंगीकार करितात - 'खरें' दुसऱ्याला दूषित
करितात - 'शरीर' 'धर्मे' = धारण करितो तो धर्म अधिष्ठान, 'मी' असें प्रतीयमान प्रत्यक्त्व सामान्य त्याच्या उद्भासितें
शरीरादिक भासतात असा अर्थ. जसें एका वस्तूंत प्रतियोगिभेदाच्या अपेक्षेनें दूरत्वादिक भासतें. असें एकाच तन्मात्म्यांत
अनात्म्यांचें व्यावर्त्यमान अशा पराक् वस्तूंच्या अपेक्षेनें प्रत्यक्त्व असतें. व तें शरीरेंद्रियादिकांत साधारण प्रतीत होतें.
शरीरादिकांतर व्यावृत्त असून आत्मविशेषानें सामान्यविशेषभावाची सिद्धि होते असा अर्थ. पण आत्मत्व प्रत्यक्त्व आणि स्वप्रकाशत्व अ-
सल्यामुळे आत्मसिद्धि विशेषसिद्धि आहे अशी आशंका असतां सांगतात - 'तेथें प्रत्यक्' विद्यमान होऊन ज्ञात रूप भासत
नाही म्हणून अविद्यमानवत् असतें. इतरत्र भासतें म्हणून सामान्यसिद्धि असते असा अर्थ. सामान्यसिद्धीशी लागून विशेषाच्या
विप्रतिपत्ती सांगतात - 'त्यामुळे' शरीर प्रत्यक् (कि) इंद्रिय प्रत्यक् अशा प्रकारानें विप्रतिपत्तीच्या विषयत्वाला होते असा अर्थ. नि-
र्णयाच्या प्रकाराला सांगतात - 'असें असतां' 'असाधारण स्वरूपानें' = नित्य शुद्धत्वादि स्वरूपानें असा अर्थ.

१०१९

॥ व्याख्यान ॥

७२।१० विप्रतिपत्तीचा शब्दविस्तार – 'देहमात्रम्' इत्यादि लक्षणी – व्यक्ति आकृति जाति क्रिया गुण भास्वादि अनेक अर्थ संदिग्ध असतां कोणत्या जाणाऱ्या गोशब्दाने कोणाकडून जाति कोणाकडून व्यक्ति इत्यादि संदिग्ध जाणले जाते या प्रमाणे संबंधरूप कार्यकारण संबंधांत संदिग्ध असतां उत्पन्न होणाऱ्या अहंप्रत्ययाचे कोणाकडून किंचित आलंबन

॥ विवरण ॥

१८८।१४ कशी विप्रतिपत्ति? तिचा शब्दविस्तार असे सांगतात – 'विप्रतिपत्तीचा' पण पुनः प्रत्यक्षाने सिद्ध होणाऱ्या पदार्थात उत्पन्न होणाऱ्या व प्रयोजिलेल्या जाणाऱ्या अहंप्रत्ययाची व त्याच्या शब्दाची अनेकार्थ साधारण शंकेने विप्रतिपत्ति कशी? त्यावर सदृष्टान्त सांगतात – 'तीअशी' गोशब्दाने जाति वैदिकाकडून ग्रहण केली जाते, व्यक्ति सांख्यादिकांकडून, दोन्ही वैयाकरणांकडून, आकृति – अवयवसंस्थान आर्हतादिकांकडून, तीन्ही नैय्यायिकांकडून क्रियागुण सात्त्वादिक ही त्यात्या दर्शनांकडून जाणले जातात. अश्यारीतीने जशी गोशब्दाच्या प्रयोग असतां जात्यादिकांच्या अन्वय व्यतिरेक नियमावरून एकाचाही व्याप्तीचा राहा अभाव असल्यामुळे त्याच शब्दार्थत्व शंका आहे. तशी शरीरादिकांच्या अन्वयव्यतिरेक नियमावरून त्यं-

~~ना अहंप्रत्ययत्व शंका आहे असा भाव.~~

॥ निरूपणव्याख्यान ॥

विप्रतिपत्तीच्या प्रकाराळ निरूपणार्थ 'कशी विप्रतिपत्ति' स्पष्ट प्रकाशाच्या मध्यवर्ती कठशादिकांत प्रेत्यवानाच्या विमतीच्या अभावाप्रमाणे देहाला आत्मत्वाने अनुभूयमानत्व असल्यामुळे विप्रतिपत्ति नाही? अशी शंका घेतो – 'पण पुनः' अनेकार्थ संदिग्ध असतो 'अहंशब्दाला प्रयुज्यमानत्व असल्यामुळे विप्रतिपत्तीच्या उपपत्तीसाठी दृष्टान्त' सांगतो – 'सदृशसदृष्टान्त' आकृति शब्दाच्या अर्थाला सांगतात – 'अवयवसंस्थान' इत्यतःहून दार्ष्टान्तिकाला सांगतात – 'जशी' देहाला आरंभकाकडून विप्रतिपत्तीचा शब्दविस्तार उपपत्तीला सांगतात –

६।७५

देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता जना लौकायतिकाश्च

॥ व्याख्यान ॥

जाणले जाते. त्याला सांगतात – 'देहमात्रं चैतन्यविशिष्टं आत्मा इति' = चैतन्यविशिष्ट देहमात्र आत्मा आहे असे 'प्राकृता जनाः' = प्राकृतजन "लौकायतिकाश्च" व चार्वाक 'प्रतिपन्नाः' = जाणतात. ते असे – ५२।७५ 'मी मनुष्य आहे' असा आत्म्यांत मनुष्यत्वाभिमान व 'गमन करितो' असा गन्तृत्वाभिमान अहंप्रत्ययाला देहविषय-

॥ विवरण व्याख्यान ॥

तर आत्मत्व शंका आहे असा भाव. स्पष्ट भूतिकारानें स्थूल भूते तारतम्य करून, निरासक्रम सिद्ध होत असे-ल्यामुळेही शरीराला आरंभ करून विप्रतिपत्तीला दाखवितात – 'त्याला सांगतात देहमात्र' शरीराच्या आत्मत्वशंकेचे पर्यायें प्रत्यक्ष प्रमाणाला सांगतात – 'तें असें' देहशब्दाच्या अर्थाला सांगतात – 'देह असे' त्वगिन्द्रियाला निरपेक्ष आधार शरीर नामक आहे. तेथे इतर अवयवांचा छेद झाला तरी प्रायः त्वगिन्द्रिय राहते. ४८।२

॥ विवरण व्याख्यान ॥

५७०।२१

'स्पष्ट भूतिकार' पण शरीरादिकांतही भूतिकपणा समान आहे? त्यावर सांगतात – 'स्थूलभूते' त्यांत्यांत तरतमभाव प्रगट असल्यामुळे शरीराचे चैतन्य निरसन आहे असा अर्थ. 'निरासक्रम सिद्ध होत असल्यामुळे' शरीरांत प्रथम आत्मबुद्धि झाली असतां बहुप्रयत्नाने त्याचे आत्मत्व निरसित केले असतां नंतर सूक्ष्मांत आत्मबुद्धि होते. असें इतरत्रही जाणावे. शरीराला वादाला प्रमाणरहितत्व असल्यामुळे त्याचा उपन्यास उचित नाही? अशी आशंका असतां सांगतात – 'शरीराच्या' पण देहाला अवयवसंघातत्व असल्यामुळे एका अवयवाच्या अभाव असतां आत्मबुद्धि होणार नाही? अशी आशंका असतां सांगतात – 'देहशब्दाचा' देह एक पिंड आहे असा अर्थ. पण 'सशरीरक' विशेषण कशाकरिता? अशी अशंका असतां विशेषणाच्या फलाला सांगत्याकरिता शरीराचे स्वरूप सांगतात – 'त्वगिन्द्रियस्य' 'इंद्रियस्य आधार' असें म्हटलें असतां नेत्रगोलकादिकांचे शरीरत्व प्रसंग येईल. [illegible] 'त्वक्' असें विशेषण आहे. एवढेंच म्हटले असतां अंगुष्ठादिकांत [illegible] होईल त्याकरिता 'निरपेक्ष' असें म्हटलें. अंगुष्ठादिकांना

प्रतिपन्नाः। इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे। मन इत्यन्ये।

॥ व्याख्यान ॥

८२।१०

८४ असतां उपपन्न होतो देह असें सशिरस्क पिंडाच्या अभिप्रायाने जाणावे. 'मात्र' शब्दाने देहातिरिक्त स्वतंत्र चैतन्य नाही. किंवा अन्य ज्याचे विशेषण आहे असेही नाही. परंतु देहाकार परिणत भूतचतुष्टयाच्या अंतर्भूतच आहे. असें दाखवितात. आत्मा = अहंप्रत्ययाचे आलंबन असा अर्थ. प्राकृत = शास्त्रोपदेश असंस्कृत असे, इष्टमात्राने विकल्पित ज्यांचा व्यवहार आहे असे. असा अर्थ. लौकायतिक = भूतचतुष्टय तत्ववादी. प्रसिद्ध आहेत. त्याप्रमाणे 'इन्द्रियाण्येव चेतनानि' = चेतन इंद्रियेंच. आत्मा इति =

॥ विवरण ॥

१८८।४

शिरच्छेद असतांना नाही. अशा अभिप्रायाने 'सशिरस्क' असें म्हटले. पण भूतचतुष्टयतत्त्ववाद्यांना पांचवे चैतन्यतत्व अवशेष राहते. त्याच्या निवृत्तीकरिता सांगतात – 'मात्रशब्दाने', 'इष्टमात्राने' = विचारविरहित प्रत्यक्ष प्रमाणाने. पक्षान्तर सांगतात – 'त्याप्रमाणे' वर्णज्यांत 'विज्ञान उत्पन्न होते' ते चेतन. इंद्रियांच्या

॥ विवरणव्याख्यान ॥

इतरावयव सहितांना। अधिकारत्व असल्यामुळे व्यभिचार नाही असा अर्थ. फलितार्थ दाखवितात – 'तेथें' भेद आहे अवस्थांतर भोगेंद्रिय नाही ते होत असल्याचे दिसते त्याकरिता 'प्रायः' असें म्हटले. मात्र शब्दाने स्वतंत्र चैतन्याचा निरास केल्या जातो असें सांगितले. ते कशामुळे? अशी आशंका असतां त्याने त्यावरील आशंकेचा सांगतात – 'पण भूतचतुष्टय' पृथिव्यप्तेजो वायवस्तत्वानि' अशा लौकायतिक सिद्धांतावरून त्यांचे चतुष्टयतत्व आहे त्यामुळे स्वतंत्र चैतन्य मानले असतां तत्त्वातिरेक होतो. (चैतन्य मान्य त्याच्या) इतरत्र व्यवहाराची प्रसिद्धि होते असा शंकेचा अर्थ. देहाकार परिणत भूतांस चैतन्य मानले असल्यामुळे तत्त्वातिरेक नाही व व्यवहाराची असिद्धिही नाही असा समाधानग्रंथाचा अर्थ. पण आत्मा कोण आहे त्यामुळे इंद्रियांना आत्मा नाही? ह्याविषयी सांगितले-

'पक्षान्तरं'

॥ व्याख्यान ॥

५२।२२

अपरे'- ~~असेतुमरे~~ आत्मा आहे असे दुसरे लौकायतिक एकदेशी मानतात. चक्षुरादि मनःपर्यंत इंद्रियांत एकेक नसतांही शरीरांत रूपादि ज्ञानांचा अभाव असल्यामुळे व्यस्त (~~अ~~पृथक्) अशा त्यांनांच चेतनत्व व अहं प्रत्ययविषयत्व व क्रमाने भोग वगैरे गोष्टी। (

॥ विवरण ॥

आश्रयाने तरी विज्ञान ठरत नाही. कारण 'मी मनुष्य आहे जाणतो' असें ज्ञान होते. तेथें त्यांना चेतनत्व कसे? त्यावर सांगतात- 'चक्षुरादि मनःपर्यंत' हा आशय- शरीर असतांही विषयांच्या ज्ञानांना इंद्रियाशी अन्वयव्यतिरेकवत्त्व असल्यामुळे करणत्वाने अन्वयव्यतिरेकवत्त्व कल्पना करण्यापेक्षा आश्रयत्वेन अन्वयव्यतिरेकवत्त्व कल्पनेला अभ्यर्हितत्व (सर्वतः योग्यत्व) असल्यामुळे इंद्रियेंच विज्ञानाची आश्रयें आहेत

१८८।११.

मग एका शरीरांत बहु इन्द्रियांना चेतनत्व असतां 'मी रूप पाहिले आतां श्रवण करितो' अशी प्रत्यभिज्ञा होणार नाही. भोक्तृत्वही रूप रसादिकांत एककाळी होईल क्रमाने होणार नाही? त्यावर सांगतात 'क्रमाने ~~भोग~~'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

हेतु असिद्ध आहे असें सांगतात- 'त्यावर सांगतात चक्षुरादि' पण चक्षुरादिकांना ज्ञानकारणत्व असल्यामुळे त्यांचा व्यतिरेक अन्यथासिद्ध आहे. अशी आशंका असतां सांगतात- 'हा आशय' उत्पत्तीच्या समयी व उत्पत्तीच्या नंतरही उपादानाला

५७१।२३

अवश्य आश्रयणीयत्व असल्यामुळे तद्विषयत्व अन्वयव्यतिरेकांना ठीक आहे असा अर्थ. प्रत्यभिज्ञेच्या विरोधामुळे इंद्रियांना आत्मत्व नाही. अशी शंका घेतो- 'पण एका' कारण मी ज्याने पाहिले त्या विषयांत येथें त्याला प्रत्यभिज्ञा दिसत नाही असा अर्थ. व्यतिरेकींच (इंद्रियांच्या आत्मत्वाच्या विरोधींच) दुसरा हेतु सांगतो- 'भोक्तृत्वही' कारण इंद्रियांमध्ये प्रत्येकाला आत्मत्व असल्यामुळे व स्वातंत्र्य असल्यामुळे एककाळी भोग प्रसंग येतो असा अर्थ. स्वातंत्र्य असतांही क्रमाने भोग दिसत असल्यामुळे विरोध नाही असें सांगतात- 'त्यावर सांगतात क्रमाने' प्रत्यभिज्ञेच्या विरोधाचा निरास करितात-

॥ व्याख्यान ॥

७२१२४

वरांच्या भेद (प्रमाणे इतरांना इतरांच्या गुणभावामुळे ते मानतात. तसे इंद्रिय धर्मांचे सामानाधिकरण्य अहंप्रत्ययाशी 'मी काणा मुका आहे' इत्यादि दिसते. मन इत्यन्ये' ~~मनच चेतन अहंप्रत्ययाचा विषय असतो आहे असे दुसरे लोकायतिक एकदेशी मा-~~

॥ विवरण ॥

'वरगोष्ठीप्रमाणे' एकागृहांत अनेक वरांचा विवाह प्रसंग असता एकाच्या विवाह समयीं इतरांना गुणभाव असल्यामुळे ज्याप्रमाणे त्यांचा विवाह क्रमाने होतो. त्याप्रमाणे येथेही क्रमाने भोग सिद्ध होतो. म्हणून एक

१८८।१३

शरीरस्थत्वच प्रत्यभिज्ञा व क्रमभोगाकरिता [illegible] आहे. चेतनाचे एकत्व नाही असा अर्थ. पण चेतनत्व असतांही अहंप्रत्ययावलंबनाकरिता आत्मत्व आहे. त्याचा अभाव असल्यामुळे इंद्रियांना आत्मत्व नाही. त्यावर सांगतात - 'सर्व इंद्रियधर्मांचे' कारण शरीराच्याही अहंप्रत्ययाच्या आलंबनत्वाची व विज्ञानाच्या अन्वयव्य-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'म्हणून एक शरीरस्थत्वच' एकाध्याचा अभाव असल्यामुळे अन्तर त्याला आत्मत्व नाही असा चकाराचा अर्थ. वरगोष्ठीमध्येही विरोधामुळे कोणाचाही इतरांशी गुणभाव नाही. त्याप्रमाणे येथेही नाही अशा निरासाकरिता सांगतात - 'व क्रम-

५७२१६

भोगाकरिता' कारण शरीराशिवाय अशक्य इंद्रियांना अन्यत्र भोक्तृत्व ~~आहे~~ दिसते ~~[illegible] दिसत नाही~~. तेथेंही विरोध असतां विरोधाभिप्राप्तीने अने इतर आलाही भोग ~~[illegible]~~ म्हणून शरीरस्थत्व गुणभावामुळे आहे असा अर्थ. इंद्रियांना चेतनत्वाचा अंगीकार करून आत्मत्वाविषयीं आक्षेप घेतो. 'पण चेतनत्व' मी अशा उपलब्धिज्ञानाला आत्मत्व आहे इंद्रियांना तर ईश्वरत्व नसल्यामुळे आत्मत्व नाही असा अर्थ. स्वरूपाने इंद्रियांना अहंशी सामानाधिकरण्य नसले तरी काणत्वादि धर्मविशिष्टांना अहंशी सामानाधिकरण्य आहे. जसे 'मी बहिरा आहे' अशा रीतीने शरीराला अहंप्रत्ययाचे आलंबनत्व नसले तरी मनुष्यत्वादि धर्मविशिष्ट अशा त्याला ~~[illegible]~~ अहंप्रत्ययाचे आलंबनत्व आहे. त्याप्रमाणे असा सिद्धान्त सांगतात - 'त्यावर सांगतात तसे' पण इंद्रियांप्रमाणे देहालाही अन्वयव्यतिरेकांच्या योगाने ज्ञानाधारत्व व अहंप्रत्ययालंबनत्वही संभव असल्यामुळे आत्मत्व आहे? अशी आशंका असतां सांगतात - 'शरीराच्याही'

व्याख्यान

८।३।२५

मनश्चेत्सन् अहंप्रत्ययाचा विषय आत्मा आहे असे दुसरे लौकायतिक एकदेशी मानतात- ते म्हणत असल्याचे दिसते तरी कीं - स्वप्नांत इन्द्रियदशकाचा उपरम असतांही मनालाच 'मी' असे सर्वव्यवहाराचे आस्पदत्व (आधारत्व) ८।३।१६

॥ विवरण ॥

सिद्धान्ती इंद्रियआत्म्यांच्या आश्रयत्वानें देहें उपपत्तिसिद्धते असा आता पक्षान्तराला सांगतात - 'मनश्च' १८८।१९ पण याविषयीं प्रमाणप्रधान काय आहे? त्याला सांगतात 'ते म्हणत असल्याचे' हा अर्थ - स्वप्नांत चक्षुरादिकांच्या अभाव असतांही केवळ मनांत विज्ञानाचे आलंबनत्व व 'अहं' प्रत्ययाचे विषयत्व आलेलें दिसत असल्यामुळे, रूपादि विज्ञानांना चक्षुरादि आश्रयत्व असतां त्यांचा अभाव असतां केवळ मनांत रूपादिकांच्या स्मृतीची अनुपपत्ति असल्यामुळे व आश्रयान्तर ~~अ~~सिद्ध असल्यामुळे चक्षुरादिकांचे.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

प्रमाणाभावामुळे मनाला आत्मत्व नाहीं. अशी शंका घेतात - 'पण याविषयीं' प्रमाणाभाव असिद्ध आहे असे ५८२।१९ सांगतात - 'त्याला सांगतात' स्वप्नांत बाह्येन्द्रियांचा अभाव असतां सर्वव्यवहारास्पदत्व ने मन आहे असें कशावरून सिद्ध होतें? अशी आशंका असतां सांगतात - 'हा अर्थ' पण मनाला करणत्व असतां विज्ञानालंबनत्व अन्याला आहे? अशी आशंका असतां मनाला उभयसंमतत्व असून करणाविषयीं विवाद असल्यामुळे असें नाहीं असें सांगतात - 'केवळ मनांत' 'उपचरितत्व' (गौणत्व) शंकेला निरसित करितात - 'आलेलें' कारण त्याचा त्या अनुभव आहे असा अर्थ. पण स्वप्नांत रूपादिकांचे स्मरणमात्र असते रूपादिकांचा अनुभव नसतो व त्यामुळे अनुभवाचे आश्रयत्व चक्षुरादिकांच आहे? अशी आशंका असतां सांगतात - 'रूपादिविज्ञानांना' अनुभविता व स्मर्ता यांच्यांत एकस्थानियम असल्यामुळे मनालाही अननुभवितृत्व असतां स्मर्तृत्व असणार नाहीं. तें तर आहे म्हणून मनालाच अनुभवितृत्व आहे असा अर्थ. अन्वयव्यतिरेकवत्त्वामुळे इंद्रियांनाच आत्मत्व आहे असें सांगितलें-

चतुर्थवर्णक

५८
१०२५९

विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके । शून्यमित्यपरे ।

॥ व्याख्यान ॥

आहे असे. 'विज्ञानमात्रं क्षणिकम्' = क्षणिक विज्ञानमात्र आत्मा आहे 'इत्येके' = असे एक विज्ञानवादी बौद्ध म्हणतात. ७३१२ मात्र ग्रहणाने अहं असे अकारादि वर्णत्रया (भि

॥ विवरण ॥ (इंद्रियांस)

दिकांचे ज्ञानाशी अन्वयव्यतिरेक करणविषयत्वानेही उपपन्न होत असल्यामुळे, अहंप्रत्ययाचीही देहप्रमाणे करणांत कर्तृत्वाच्या उपचारामुळे सिद्धि होत असल्यामुळे, प्रत्यभिज्ञेला शरीरादिकांस ज्याप्रमाणे त्याप्रमाणे एकत्व निबंधनत्व असल्यामुळे, एकाश्रयत्वामुळे प्रत्यभिज्ञा असतां एका प्रासादाच्या आश्रयाने असणाऱ्यांतही तसा प्रसंग येत असल्यामुळे चक्षुरादिकरण शरीराधार मन व आत्मा आहे असा. पक्षान्तराला सांगतात - 'क्षणिक विज्ञान' १८५८१ वर्णत्रयशब्दाने वर्णत्रयाचे अभिधेय विज्ञानमात्र सांगितले जाते. त्याने विज्ञानाच्या आश्रय असा आत्म्याचा अभाव

॥ विवरणव्याख्यान ॥

त्यावर सांगतात - 'व आश्रयान्तर' सिद्ध असतां येथे उक्तन्यायाने [illegible]. इंद्रियांचे अहंप्रत्ययविषयत्व अन्यथा (इत्यादी) [illegible] तीने सिद्ध करितात - 'अहंप्रत्ययाचीही' इंद्रियांच्या अनात्मत्वविषयी उपपत्तीला सांगतात - 'प्रत्यभिज्ञेला' 'पूर्वदिवशी मी हें शरीर अस्वस्थ होते. तेंच सांप्रत स्वस्थ आहे, प्रातः समयी ~~अ~~ जागणारे जो करी [illegible] पाहिला होता तोच' इत्यादिकांत प्रत्यभिज्ञेचा एकत्व विषयत्व दृष्ट आहे. त्याप्रमाणे ज्याने रूप पाहिले तो मी श्रवण करितो. या प्रत्यभिज्ञेलाही बाधक नसतां एकत्वविषयत्व उचित आहे असा अर्थ. विवक्षान्तराला सांगतात - 'एकाश्रयत्वामुळे' इंद्रियांच्या एकशरीराश्रयत्वाने प्रत्यभिज्ञेचा अंगीकार असतां एका प्रासादांत राहणाऱ्या चैत्रादिकांनाही एकत्वप्रत्यभिज्ञा होईल. असा अर्थ. सांगितलेल्या अर्थाचा उपसंहार करितात - ५८३१७६ 'असल्यामुळे चक्षुरादि' अकार हकार मकार रूप वर्णत्रयाहून अतिरिक्त असत नाही असें लोके असतां वर्णांनाच आत्मत्व देईल र. अशी आशंका असतां सांगतात - 'वर्णत्रयशब्दाने' [illegible]
- त्याने'

५९
१०२६

॥ व्याख्यान ॥

ध्येयविज्ञान) हून अतिरिक्त (त्याचे आश्रय असे) किंचित असत नाही. कोणते अहं प्रत्ययग्राह्य विषय कल्पिले जाईल. त्याने विज्ञानच स्वरसभंगुर, अविरतोदय

॥ विवरण ॥

१८५३

सांगितल्या जातो. कसा? कारण शरीरेंद्रियांना तर विनेयत्व असल्यामुळे व अविज्ञानत्व असल्यामुळे अनात्मत्व आहे. व मनाच्या एकामागून एक उत्पन्न होणाऱ्या प्रत्ययांच्या व्यतिरेकाने अभाव आहे. व आश्रयान्तर दिसत नाही = असा. मग आत्मा कोणता? त्यावर सांगतात- 'त्याने विज्ञानच'. मग विज्ञानच सांख्यादिकां प्रमाणे आदि अंत रहित आत्मा आहे? त्यावर सांगतात- 'स्वरसभंगुर' स्वभावाने क्षणिक असल्यामुळे मग प्रत्यभिज्ञाने त्याचे एकत्व ज्ञान कसे? त्यावर सांगतात- 'अविरतोदय' = (निरंतर उदयाला प्राप्त होणारे)

॥ विवरणव्याख्यान ॥

= मतशङ्काने. पण शरीरादिकांत अन्यतमाला ज्ञानाच्या आश्रयाने आत्मत्व संभवत असल्यामुळे त्याचे निरसन कसे?

वि ५८३।२०

अशी शंका केली- कसा? 'अविज्ञानत्व असल्यामुळे' ज्ञानाहून व्यतिरेकत्व असल्यामुळे असा अर्थ. त्याने विज्ञानाहून अन्यत्व अंगीकार करून अनात्मत्व सांगितले नाही (= अन्यत्वाने) नाही असे सांगतात- 'व मनाचा' शरीरेंद्रियमनाहून व्यतिरिक्त ज्ञानाश्रय आत्मा व गुणादिक मानतात- त्यांचा निरास करितात- 'व आश्रयांतर'. तो (आश्रयांतर) कार्यज्ञानाहून व्यतिरिक्त आहे किंवा अव्यतिरिक्त? पहिल्या पक्षी घटादिकां प्रमाणे त्याला अनात्मत्व येते. दुसऱ्या पक्षी आत्म्य रूपाची सिद्धि होते. असा आशय. पण आत्म्याच्या प्रतिषेधाच्या अनुपपत्तिमुळे आश्रयांतर मानणे इष्ट आहे अशी शंका घेतो- 'मग आत्मा' प्रतिषेधाच्या अन्यथासिद्धीला सांगतात- 'त्यावर सांगतात त्याने' पण विज्ञान स्थिर आहे किंवा अस्थिर? पहिल्या पक्षी इष्टापत्ति आहे. दुसऱ्या पक्षी प्रत्यभिज्ञा विरोध येतो अशी शंका घेतो- 'मग विज्ञानच' दुसऱ्या क्षणिक पक्षाचा अंगीकार करून असे सांगतात- 'त्यावर सांगतात स्वरस' प्रत्यभिज्ञेच्या विरोधामुळे त्याला आत्मत्व नाही असे सांगितल्याचा अनुवाद करितो- 'मग प्रत्यभिज्ञानाने' प्रत्यभिज्ञा अन्यथाही घडते असे दूषित करितात- 'त्यावर सांगतात अविरतोदय

चतुर्थवर्णक

॥ व्याख्यान ॥

अखिलक्लेशयात्राश्रय अनुभवभग्नपक्षान्तर- अहं असे उत्पन्न होते. असे ते भासतात.
८३।४
'शून्यमित्यपरे' = शून्य आत्मा आहे असे दुसरे = शून्यवादी माध्यमिक बौद्ध मानतात.

॥ विवरण ॥

ज्याचे प्रमाणे निरंतर उत्पन्न होणाऱ्या विज्ञानांच्या सादृश्यामुळे प्रत्यभिज्ञा आहे. असा अर्थ. पण भग् क्षणिकाला कर्म-ज्ञान बंध मोक्षादिकांचे आश्रयत्व कसे? त्यावर सांगतात- 'अखिलक्लेशयात्राश्रय' विज्ञानांना हेतुफल संतान-भावाकरता कर्मफल संबंध आहे. असा अर्थ. पण स्थायी एक आत्मा असतां हें सर्व पुरुषकृतीने उपपन्न होते?
१८३।१२
त्यावर सांगतात- 'अनुभव भग्न पक्षांतर' पक्षान्तराला सांगतात- 'शून्य आत्मा' विज्ञानव्यतिरिक्तानंतर

॥ विवरणव्याख्यान ॥

नैरंतर्याने ज्ञानोदय असतांही क्षणिकत्वामुळे प्रत्यभिज्ञा नाहीं? अशी आशंका असतां चिन्हां तरी प्रत्यभिज्ञा दिसते असे सांगतात- 'ज्वाला प्रमाणे' पण बंधादि व्यवस्थेच्या अनुपपत्तीने स्थायी आत्मा इष्ट आहे अशी शंका घेतो- 'पण भग्न क्षणिकाला' कर्माचे सुख दुःख भोग व क्षण बंध असणे व ज्ञानवानाला मुक्ति असणे, व जीवद्दशाला असणे इत्यादि व्यवस्था क्षणिक आत्मवादात उपपन्न होत नाही. कारण अकृताभ्यागम दोषाचा प्रसंग येतो. असा अर्थ. व्यवस्था अन्यथा उपपन्न होते असे सांगतात- 'त्यावर सांगतात अखिल' तो प्रकार? अशी शंका असतां सांगतात- 'विज्ञानांना' एक संतानाच्या उपाधीने सकल व्यवहाराची उपपत्ति होते असा अर्थ. कर्मफल संबंधाचा विज्ञानांना औपाधिकत्व कल्पनेपेक्षा स्वाभाविकत्व कल्पना युक्त आहे? अशी शंका घेतो- 'पण स्थायी' पुरुषाचा असंभव असल्यामुळे औपाधिकत्वच युक्त आहे असे सांगतात- 'त्यावर सांगतात अनुभव' स्थायी आत्म्याला सकल प्रमाणांनी अगोचरत्व असल्यामुळे दुसरे मत अनुभवाने
शून्यही ५८४।२१
पराहत आहे असा अर्थ- दुसरा बौद्ध पक्ष सांगतात- 'पक्षान्तराला' पण शून्यही सकल प्रमाणाने पराहत आहे? अशी आशंका असतां तत्वान्तराचे निरूपण करिता येत नसल्यामुळे हें तत्व परिशेष राहिले असे सांगतात- 'विज्ञानव्यतिरिक्तांना'

॥ विवरण ॥

अनात्म विषयत्वा पुढे निरसित केले. विज्ञानालाही आलम्बन नाही कारण सुषुप्तींत शून्यता कळते. पण तेथेंही विज्ञान प्रवाह असतोच? असें असेल तर नाही कारण तेथें विषयाचा अवभास नसतो व निरालंबन ज्ञानाचा अयोग आहे. पण साकार ज्ञानांनाच आलंबनत्व असते. सौषुप्तिकांना नसते? नाही कारण अशा विशेषाचा अभाव आहे. व अविशेषात्वे अनुमानही होते. तसेंच [illegible] करून असमर्थ पण विज्ञानत्वामुळे सुषुप्तीतील विज्ञानाचा अभाव आहे. पुनः सविकल्पज्ञानाच्या स्वविषयाविपरीत निर्विकल्पक ज्ञानाच्या आलंबनत्वा प्रमाणे निर्विकल्पकालाही मानू प्रत्यय-

॥ विवरण-व्याख्यान ॥

मग विज्ञान कसलं आहे? त्यावर सांगतात - 'विज्ञानालाही' अव्यभिचारी तत्त्व आहे असे बुद्ध म्हणतात. ज्ञान तर व्यभिचारी आहे. म्हणून शून्य तत्त्व आहे असा अर्थ. व्यभिचारित्व असिद्ध आहे? अशी शंका घेतो. 'पण तेथेंही?' काय सौषुप्तज्ञान सविषय आहे? किंवा निर्विषयी पहिला पक्ष नाही असें सांगतात - 'नाही कारण' तेथें सुषुप्तींत विषयावभास मानला प्रत्यक्ष? तर सुषुप्तत्वाचा व्याघात होईल असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षाला दूषित करितात - 'निरालंबन' 'विमत ज्ञान सविषय आहे, त्याला ज्ञानत्व असल्यामुळे संमता प्रमाणे'? असें म्हटले असतां साकार ज्ञानत्व उपाधि आहे? अशी शंका घेतो 'पण साकार' संदिग्ध व्यतिरेकत्वाने दूषित करितात - 'नाही कारण अशा' 'विमत ज्ञान निर्विषय आहे, त्याला निराकारत्व असल्यामुळे' ~~[illegible]~~ हा

५८५।८

व्यतिरेक संदिग्ध आहे असा अर्थ. कोण्या ज्ञानाला साकारत्व आहे कोणाला निराकारत्व आहे येथे विशेषाचा अभाव आहे असा अर्थ. हा उपाधि साधन व्यापक आहे असें सांगतात - 'अविशेषात्वे' 'विमत ज्ञान साकार आहे त्याला ज्ञानत्व असल्यामुळे संमता प्रमाणे' असा अर्थ. सुषुप्तीत ज्ञानाचा अभाव निर्णयार्थ दुसरी युक्ति सांगतात - 'तसेंच' 'असमर्यमाण विज्ञानत्वामुळे' असमर्यमाण आहे विज्ञान ज्या सुषुप्तातील तो असमर्यमाण विज्ञान [illegible] त्यामुळे असा विग्रह. येथें नियमाने असें पद जाणावे. सुषुप्तीत जर ज्ञान असेल तर तें ते स्वप्रकाशत्वामुळे अनुभवास येईल असे कळले पाहिजे. तसें असतां ते उठल्यावर स्मरले असते पण कदापि तसें स्मरत नाही. (मी सुखाने निजलो होतो असा परामर्श तर निद्राकालीन सुखाचा होतो असा अर्थ समजावा. याविषयींच दुसरी युक्ति सांगतात - 'पुनः सविकल्पक' 'स्वविषय-

चतुर्थवर्णक

॥ व्याख्यान ॥

७३।५
सुषुप्तीत विज्ञानलेशाच्याही अभाव असल्यामुळे अकस्मातच अहं मम असा सम्यक् उदय दिसत असल्यामुळे, व अकारण असा कादाचित्क असा परमार्थवस्तूच्या अभावामुळे असत्
७३१६
अवभासच अहंकार आहे असे ते म्हणतात.

॥ विवरण ॥

त्यामुळे स्वविषयविपरीत शून्यालंबनत्वाचे अनुमान होते. म्हणून उत्थान प्रत्यय शून्यालंबन आहे. असे कळते. हेच सांगतात – 'सुषुप्तौ विज्ञानलेशस्याऽपि' विज्ञानाचा लेश नसतो त्यामुळे काय? हे सांगतात – 'अकस्मात्' उत्थान प्रत्ययाला पूर्वीचे समनंतर प्रत्यय शून्यतेने कारण शून्यता आहे असा भाव. पण कारण नसो १९।१ त्यावर सांगतात – 'अकारण असा कादाचित्क' म्हणून शून्यालंबन असत् अवभास हा (अहंकार) आहे असे सांगतात – 'असदवभासम्'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

विपरीतनिर्विकल्पक ज्ञानालंबनत्वाप्रमाणे = संज्ञासंज्ञि संबंधविशिष्ट वस्तुलक्षण जो स्वविषय त्याच्या विपरीत असे जे निर्विकल्पक-ज्ञान याला वैपरीत्य ही वस्तुमात्र आलंबनत्वाने आहे असे जाणावे. ते आलंबन = कारण आहे ज्यास त्याचा भाव तत्त्व त्याप्रमाणे असा अर्थ. 'स्वविषयविपरीत शून्यालंबनत्वाचे' = निर्विकल्पक ज्ञानाचा विषय जे सन्मात्र त्याच्या विपरीत जे शून्य (असत्) ते आलंबन = कारण आहे ज्या सत्याचा भाव तत्त्व त्याचे (अनुमान) असा अर्थ. म्हणून उत्थान प्रत्यय = ~~उत्थान समनंतर~~ प्रत्यय ज्याच्यानंतर उत्पन्न होतो असा निर्विकल्पक प्रत्यय असा अर्थ. याविषयी प्रयोग हा – जो सत् (= निर्विकल्पक) प्रत्यय तो स्वविषयाहून विपरीतापासून उत्पन्न होतो (त्याला सत् प्रत्ययत्व असल्यामुळे) जसा सविकल्पक प्रत्यय. हा ही सत् प्रत्यय आहे म्हणून शून्यापासून उत्पन्न होतो – असा. पण (व्याख्यानांत) ५८।१२ सुषुप्तींत ज्ञानाचा अभाव सांगून अकस्मात् ज्ञानोदय सांगणारा हा अन्वय पर कसा? अशी आकांक्षा असता तात्पर्य सांगतात – 'म्हणून उत्थानप्रत्ययाला' अकस्मात् याने कारणावाचून उत्पन्न होतो असे सांगितले असा अर्थ. कारणावाचून नाही उत्पन्न हो-णार असे कां असणार नाही? अशी शंका येते – 'पण कारण नसो' स्वतःला उचित सामग्रीवाचून उत्पन्न होणाऱ्या इत्यादिकाला अपर-मार्थत्व रूढ आहे त्याप्रमाणे येथेही आहे असे सांगतात – 'त्यावर सांगतात अकारण' असत् अवभास रूपलाच्याअंश स्पष्ट करितात 'असत्' भासले व उपक्रमाच्या अनुसारी आहे? अशी आकांक्षा असता सांगतात – 'म्हणून शून्यालंबन' असताच्या अवभास ज्याला त्या प्रत्यया

६।१८ अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्ता भोक्ता स्वपरः ।

॥ व्याख्यान ॥

'अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्ता भोक्ता स्वपरः' = देहादिकाहून व्यतिरिक्त संसारी कर्ता भोक्ता आत्मा आहे असे दुसरे तार्किक प्राभाकरादि म्हणतात. अहमुल्लेखस्य शून्य ~~असे~~ भोक्तृत्व दिसत नसल्यामुळे व अहंचा प्रत्यभिज्ञानावरून स्थिरत्व सिद्ध.

॥ विवरण ॥

१०।१३ दुसऱ्या विप्रतिपत्तीला सांगतात - 'देहादिकाहून व्यतिरिक्त' पण विज्ञान व शून्याहून व्यतिरिक्त आत्म्याची सिद्धि कशी ? त्यावर सांगतात - 'अहमुल्लेखशून्य' १०।१५ हा आशय - अहं असा भासणारा विषयसंविदाश्रयत्वाने भोक्ता आहे. ममप्रत्यया-लंबनस्वादि कदाचिन्मास्ते

॥ विवरणव्याख्यान ॥

होतो त्याला असम्भवास. असे हे त्याने व्याख्यान केले असे जाणावे. सांगितलेल्या अर्थातले दुसरे विचारतो - 'पण विज्ञानशून्याहून' शून्य पद देहेन्द्रियादिकांच्या उपलक्षणार्थ आहे. प्रश्नाच्या उत्तराने पुढील ग्रंथाला अवतीर्ण करितात - 'त्यावर सांगतात अहमुल्लेखशून्य' अहमुल्लेखशून्यत्व भोक्तृत्व यांच्यांत काय सामानाधिकरण्य आहे ? किंवा वैयधिकरण्य ? पहिला पक्ष नाही कारण भोक्तृत्वांत अहमुल्लेखाचा अभाव आहे. विरुद्धधर्म करून भोक्त्यांत अहं अशी प्रतीति दिसत नाही. किंवा अंगीकार केला जात नाही. दुसरा पक्षही नाही कारण मी अशा आत्मरूपाला दुसऱ्यांनी आत्मत्व मान्य केले आहे ? अशी आशंका असतां सांगतात - 'हा आशय' ५८६।१६ वैयधिकरण पक्षाचा अभिप्राय ठेवून सांगतात 'अहं असा' इत्युल्लेखाला अनुसरून भोक्ता त्याच्या स्वरूपाला सांगतात - 'विषयसंविदाश्रय' व्याख्यान(अध्याहार) सांगतात - 'ममप्रत्ययालंबन' माझे असे भासणारा. अथवा मम = माझे प्रत्यय आलंबन आहे ज्या घटादि प्रत्यगात्मा तो ममप्रत्ययालंबन घटादि प्रत्यय असा अर्थ. 'मला घट ज्ञान आहे' अशा रीतीने देवदत्ताच्या आश्रितत्वाने असणाऱ्या ज्ञानाला आत्मत्व अनुभवाशी विरुद्ध आहे. पण आलय ज्ञान आत्मा आहे परंतु ज्ञान नाही ? अशी दोषशंका देता येणार नाही. कारण 'मीनाकार्तौ' अशा रीतीने ज्ञानाच्या आश्रयत्वाने आत्म्याचे स्फुरण आहे. असा अर्थ. अशा रीतीने संविदे आत्मत्वनिराकरण करून.

६४
१०३१

॥ विवरण ॥

ज्ञान (धर्मादि प्रत्यय) कदाचितही तो शून्याचा अनुभवांत नाही. तो तर अबाधित प्रत्यभिज्ञेचा विषय सुषुप्तींत अभावाचा (अभावरूपानें) अनुभव करणें शक्य नाही. म्हणून शून्य व क्षणिक विज्ञानाहून व्यतिरिक्त आत्मा आहे. कारण सुषुप्तींतही प्रत्यभिज्ञेवरून त्याची सत्ता कळते. व ज्ञान इच्छा द्वेष प्रयत्न सुखदुःखांत आश्रयाचें एकत्व कळतें. तें असें- प्रवृत्तिनिमित्तभूत अभिलषित साधनाचें ज्ञान उत्पन्न होणारें अशा प्रकारें उत्पन्न होतें. प्रथम वस्तु पाहिली असतां तिच्या उपभोगानंतर दुसरे सुख संवेदनही उत्पन्न झालें असतां. पुनः तिसरें दुसऱ्या वस्तूचें दर्शन समुत्पन्न झालें असतां व चवथेंही सांप्रत पाहिलेल्या वस्तूनें पूर्वी सुखसाधनसामान्याचें अनुसंधान असतां पांचव्या अवस्थेंत हें सुखसाधन ज्ञान आहे असें ज्ञान उत्पन्न होतें. त्यामुळें पांच अवस्थेंत एका आत्म्यावांचून हें ज्ञान अनुपपन्न आहे. कारण अन्यानें पाहिलें त्यांत अन्याचा सुखानुभवाचा अभाव आहे. ~~सुखानुभवाचा अभाव आहे.~~ अन्यानें अनुभविलेल्यांत अन्याला त्या हेतूच्या अनुसंधानाचा अभाव आहे. व ~~अन्याला~~ अन्याच्या

॥ विवरणव्याख्यान ॥

शून्यवाद्यांचें निराकरण करितात- 'तो तर' 'ज्यासी पूर्वदिवशीं हस्त्याला पाहिलें तोच मी सांप्रत अश्वाला पहातो' इत्यादि प्रत्यभिज्ञेच्या अनुरोधामुळें सुषुप्तींत आत्म्याचें सत्त्व मानलें पाहिजे असा अर्थ. ज्वालेच्या प्रत्यभिज्ञेहून वैलक्षण्य सांगतात- 'अबाधित' फलित सांगतात- 'म्हणून शून्य' याचें विवरण करितात- 'कारण सुषुप्तींतही' दुसऱ्या प्रकारानें क्षणिकत्वाचें निरसन करितात- 'व ज्ञान' हिताहितसाधनतेचें अनुमान ज्ञान ज्ञान शब्दाचा अर्थ आहे. पण हितसाधनता अनुमानाचा अंगीकार नसल्यामुळें त्या सर्वांचें आश्रयाचें एकत्व कसें? अशी आशंका असतां सांगतात- 'तें असें' प्रवृत्तीच्या अन्यथा अनुपपत्तीनें इष्टसाधनताज्ञान आवश्यक करण्यास योग्य आहे असा अर्थ. 'अशा प्रकारें' यानें सूचित अर्थाला सांगतात- 'प्रथम वस्तु' कदलीफलादि असा अर्थ. 'दुसरें' = दुसऱ्या क्षणीं. याप्रमाणें पुढें दुसरेंही जाणावें. 'दुसऱ्या वस्तूचें' = सजातीयाचें. 'सुखसाधनसामान्याचें' = अनुभूत सुखसाधन कदलीफलादिकांशीं साम्य = तज्जातीयत्व. त्याचें असा अर्थ. फलित सांगतात- 'त्यामुळें' पण एका आत्म्यावांचून ज्ञानाची काय अनुपपत्ति आहे? त्यावर सांगतात- 'कारण अन्यानें' स्मृति आदि स्थलींही अनुभवित्याचें अवस्थान आवश्यक आहे असें सांगतात- 'अन्यानें अनुभविलेल्यांत' तसेंच अनुमान स्थलींही अनुमात्याचें अवस्थान आवश्यक आहे असें सांगतात- 'व अन्याच्या'

॥ विवरण ॥

अनुसंधानांत अन्यात्म्याच्या सुखहेतु ज्ञानाचा अभाव आहे. कारण संतानभेदांत दिसत नाही. तसें दुःखहेतुला ज्ञानही पांच अवस्थेंस असलेल्या आत्म्याला कल्पित करितें. तसें हिताहितज्ञानपूर्वक सहाव्या अवस्थेतील रागद्वेष सप्तावस्थ आत्म्याला कल्पित करितात. रागद्वेषापासून हि उत्पन्न होणारा त्यागग्रहणप्रयत्न अष्टावस्थ आत्म्याला कल्पित करितो. तसें प्रयत्नानंतर आठव्या अवस्थेंत उत्पन्न होणारे सुखदुःख अष्टावस्थ आत्म्याला कल्पित करितात. क्षणिक आत्म्यांत तर संतानभेदाप्रमाणें हा व्यवहार संभवत नाही. तसें 'मी ज्ञान आहे' असा विज्ञानांत अहमुल्लेख नाही. परंतु माझें ज्ञान असा आहे. 'माझा आत्मा' याप्रमाणें हा उपचार होत नाही. कारण बाधाचा अभाव आहे. इतरत्र (आत्म्यांत) संबंधप्रत्ययाचा आत्मशब्दानें बाध होतो. म्हणून अहमुल्लेखन प्रत्यभिज्ञेच्या योगानें ~~क्षणिक~~ विज्ञानव्यतिरिक्त आत्मा आहे. तसें त्याचे हेतूच्या योगानें मनही आत्मा नाही. कारण सुषुप्तींत मनाच्या अभाव असतांही आत्म्यांत प्रत्यभिज्ञा होते. वर्तमान

॥ विवरणव्याख्यान ॥

त्याविषयीं हेतु सांगतात- 'कारण संतान' सांगितलेल्या न्यायाचा अन्यत्रही अतिदेश करितात- 'तसें दुःखहेतुता' इच्छाद्वेषाच्या पर्यालोचनेनें ही आत्म्याला स्थायित्व आहे असें सांगतात- 'तसें हिताहित' प्रयत्नाच्या जन्माच्या अनुपपत्तीनें ही स्थायित्व सांगतात- 'व राग द्वेषापासून' फलदशाची अनुपपत्ति ही या विषयीं प्रमाण आहे असें सांगतात- 'तसें प्रयत्नानंतर' ज्ञानापासून आत्म्याच्या व्यतिरेकाला प्रत्यभिज्ञेनें साधून अहमुल्लेखाच्या पर्यालोचनेनेंही त्याला साधतात- 'तसें मी ज्ञान आहे' 'माझा आत्मा' या संबंधप्रत्ययाच्या उपचरितत्वाप्रमाणें 'माझें ज्ञान' असा ही संबंधप्रत्यय उपचरित आहे. अशी आशंका असतां सांगतात- 'माझा आत्मा' पण बाधकाचा अभाव आत्म्यांतही तुल्य आहे त्यावर सांगतात- 'इतरत्र' भिन्नांत तर संबंध असतो एकांत नसतो. आत्मशब्द तर स्वरूपवाचीच आहे म्हणून संबंधाला उपचरितत्व आहे असा अर्थ. सांगितलेल्या अर्थाचा उपसंहार करितात- 'म्हणून अहमुल्लेख' अहमुल्लेखादिकाच्या अन्यथाऽसिद्धि 'म्हणून' शब्दाचा अर्थ. सांगितलेल्या अर्थाचा अन्यत्रही अतिदेश करितात- 'तसें त्याचे' हेतु शब्दाला स्पष्ट करितात- 'कारण सुषुप्तींत' कारण 'आतापर्यंत मी कांहींच जाणलें नाही' अशी उठलेल्याची प्रत्यभिज्ञा दिसते असा अर्थ. मनांत अहमुल्लेखाच्या अभावाला सांगतात- 'वर्तमान'

॥ विवरण ॥

असा प्रतिभास होत नसून 'माझे मन' असा स्वप्रतिभास होतो. व ज्ञानांच्या अयौगपद्याने करणत्वेन च त्याची कल्पना आहे. तसेंच त्याच हेतूच्या योगाने इंद्रियेंही आत्मा नाहीत. कारण रूपरसादि विज्ञानपंचकांत द्रष्ट्याची प्रत्यभिज्ञा होते. स्वप्नांत व्यावधानी चक्षुरादिकांच्या अभाव असतांही अहं असा आत्म्यांत परिपूर्ण प्रत्यय येतो. व 'माझी इंद्रियें' असे ज्ञान होत असल्यामुळे इंद्रियांच्या अहंबुद्धीखाहून व्यतिरेक आहे. तसें शरीरही आत्मा नाही. कारण स्वप्नांत शरीराकार अवभासाच्या अभाव असतांही 'मी' असा आत्म्यांत परिपूर्ण प्रत्यय येत असल्यामुळे त्याच्या अहंबुद्धीखाहून व्यतिरेक आहे

॥ विवरण-व्याख्यान ॥

याचि कारणामुळे मन आत्मा नाही असें सांगतात- 'माझे मन' पण अव्यवहित विवेका नसून मनाला आत्मत्व आहे असा आशंका असतां सांगतात अन्यथा सिद्धीला सांगतात- 'ज्ञानांच्या अयौगपद्याने' करणत्वाचे उपपादन करण्याकरितां 'ज्ञानांच्या अयौगपद्याने' हें विशेषण आहे. आत्मा इंद्रियें व विषयांचे एकत्र अवस्थान असतांही एककाळी अनेक ज्ञानांची उपलब्धी होत नसल्यामुळे क्रमकारी साधारण करण मन आहे असा अर्थ. इंद्रियांच्या आत्मत्वाचे निरसन करितात- 'तसेंच त्याच' व्यभिचारित्वामुळे ही इंद्रियांनाही अहंप्रत्ययाचे आलंबनत्व नाही. असें सांगतात- 'स्वप्नांत' याही कारणामुळे इंद्रियांना आत्मत्व नाही असें सांगतात- 'व माझी' इंद्रियें इत्यादि करतां नसल्यामुळेही त्यांना अनात्मत्व आहे असें सांगतात- 'इंद्रियांच्या' इंद्रियादिकांच्या अनात्मत्वाचे प्रसाधन इष्ट आहे. कारण देहाला आत्मत्व आहे असा आशंका असतां सांगतात- 'तसें शरीरही' काय अवयवांत यांतही एक आत्मा आहे किंवा प्रत्येकी? पहिल्या पक्षीं नसे नाही असें सांगतात - 'स्वप्नांत शरीराकार' जागृतीत मनुष्य शरीराकार परिणत झालेल्या अहंप्रत्ययाचे व्यभिचार असल्यामुळे तेथेंच (मनुष्य शरीरांतच) स्वप्नांतही अहं असा प्रत्यय होईल परंतु तसा होत नाही कारण '[illegible]' असाही प्रतिसंधान होतो. दुसऱ्या पक्षीं प्रत्येकी शरीराची अनुपपत्तीच असल्यामुळे. 'मी शरीर' असा अनुभव येत नसल्यामुळेही देहाला आत्मत्व नाही असें सांगतात- 'त्याच्या अहं

६८
१०३८

॥ विवरण ॥

शरीराकार संसर्गशून्य ही द्रष्ट्यांत 'मी' असा प्रत्यय शरीराहून आत्म्याच्या भेदांत प्रत्यक्ष प्रत्यय आहे 'माझे शरीर' असाही व्यतिरेक प्रत्यय दिसतो. पण 'मी काणा आहे, मी मनुष्य आहे' अशा शरीरेन्द्रियादिकांतील अहंबुद्धीवरून भेद प्रत्यय उपचार आहे ही पण अहंबुद्धि उपचार कां असणार नाही? भगवत्पाद निर्णय? अहंबुद्धि-

---

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'मुख्यत्वाहून' पण मनुष्यत्वधर्मविशिष्ट शरीरांत अहंबुद्धि आहे? अशी ही शंका येऊं देणार नाही. कारण जगदादिकांत मनुष्य न देव शरीराच्या भेद असता ही अहंप्रत्ययाला अनुवर्तमानत्व आहे, न अनुवृत्ताला आधार म्हणून पाहिजे. असा अर्थ. पण काय देहातिरिक्त आत्म्याविषयी प्रत्यक्ष प्रमाण आहे? किंवा अनुमान? पहिला पक्ष नाही कारण तसे उपलब्ध होत नाही. दुसरा पक्षही नाही कारण त्याला प्रमाणत्वाची असिद्धि आहे? अशी आशंका असतां सांगतात - 'शरीराकार संसर्गशून्य ही' येथें 'ही' शब्द तर अर्थी आहे. तो वरील शंकेचा निरास करितो. 'द्रष्ट्यांत अहं असा जो प्रत्यय तो शरीराहून आत्म्याच्या भेदांत प्रत्यक्ष प्रत्यय आहे' असा संबंध. पण 'अहं' या प्रत्ययाला शरीरविषयत्व मानले असल्यामुळे भेदविषयत्व कसे? त्यावर सांगतात - 'शरीराकार' संसर्ग = तादात्म्य. पण शरीराकार काय जड आहे? किंवा अजड? जडत्व असतां रूपादिकाप्रमाणे त्याला दृश्यत्व नाही. दुसरा पक्ष नाही कारण रूपादिकाप्रमाणे त्याला जडत्वाचे अनुमान होते. म्हणून अहं प्रत्ययाला अतिरिक्त विषयत्वाची सिद्धि होते. असा अर्थ. 'किंवा ही' शब्द अनुमानार्थी असून प्रत्यक्ष प्रत्ययही होतो असा त्याचा अन्वय. पण अनुमानाला अप्रमाणत्व असल्यामुळे ही शब्दाची अनुपपत्ति आहे? अशी ही शंका घेता येणार नाही कारण अनुमानाला प्रामाण्याचा आश्रय केला नसता इष्टसाधनता पुरःसर भोजनादिप्रवृत्तीची अनुपपत्ति आहे; अनुमानाचा असंभवही नाही कारण 'देह व्यतिरिक्त द्रष्टा आहे, त्याला दृश्यत्व असल्यामुळे घटादिकाप्रमाणे' इत्यादि प्रयोग संभवतो असा अर्थ. येथे निषेधपक्ष दुसऱ्या प्रत्ययाला सांगतात: 'माझे शरीर' पण बाधकाच्या कारणे प्रत्ययाच्या विरोधामुळे व्यतिरेक प्रत्ययाला उपचरितत्व आहे? अशी शंका घेतां - 'काणोऽहं' येथें इंद्रियादिकांत अहंबुद्धि दृष्टान्ताने सांगितला।

चतुर्थवर्णक

६८

१० उद्

॥ विवरण ॥

स्वप्नं ठेवणार युक्त आहे. कारण आत्मा व्यतिरिक्त असतांही अध्यासाच्या निबंधनामुळे (शरीरांत) अहमुल्लेखाची उपपत्ति होते. पण अध्यासामुळे द्विचंद्रादिकाप्रमाणे भेदप्रत्यय कां असणार नाही? नाही कारण, तुम्हांही चंद्रांत चंद्रद्वयाकाराप्रमाणे स्वप्नांतही 'मी पशु आहे' असा प्रतिभास असतां मनुष्य शरीरादि आकाराच्या प्रत्यभाचा प्रसंग येतो. तसे उत्पन्नमात्र जंतूला उत्पन्न होण्याबरोबर हर्ष शोकादिक इष्टानिष्टांचा अनुभव असतां अस्मदादिकाप्रमाणेच पूर्वानुभूत निमित्तांच्या अनुस्मृतीमुळे लिंग तो करितात. त्यामुळे यांत्र आत्म्याचा

॥ विवरणव्याख्यान ॥

असें जाणावे. पण हे परोक्ष कां असणार नाही असें सांगतात 'अहमुल्लेखात्' निमित्तकारणाच्या अभाव असल्यामुळे देहाला अनात्मत्व सिद्धी नाही? अशी शंका येते - 'भगवत्यनिर्णय' हेतु असिद्ध आहे असें सांगतात 'अहमुल्लेखात्' यांत शरीरांत' असा अनुषंग. इतर असले त्या दोन स्वतंत्र पद असतां ही 'हा एकतर आहे' अशा ऐक्यभ्रमाप्रमाणे देह आत्म्यांत व्यतिरिक्त असतांही 'मी मनुष्य आहे' असा अहंकार समारोपित रूप असणे युक्त आहे. असें ऐक्याचा अन्यथासिद्धत्व आहे असा अर्थ. पण एकाही चंद्रांत भेदप्रत्यय समारोपित दृष्ट आहे. तसें मनुष्यशरीर यालाही उपचरितत्व युक्त आहे? अशी शंका घेतो - 'पण अध्यासामुळे' जलपात्रभेदाने ~~[illegible]~~ चंद्राचा भिन्नत्वाने प्रतिभास असतांही हा चंद्र हा चंद्र अशा अधिष्ठान चंद्राच्या स्फुरणाप्रमाणे मनुष्यशरीरव्यापक आत्म्यांत स्वप्नावस्थेंत पशु देवादिकांना कल्पितत्व असल्यामुळे मनुष्यशरीराचेंही तेथें स्फुरण होईल असें सांगतात - 'नाहीं अस्फुरणात्' पण आत्माच तेथें होणार नाही अशी शंका येते तीचें परिहार करितात कारण सर्वत्र अनुवर्तमान एका आत्म्याचा (तू) अपेक्षा करणे ~~[illegible]~~ नाहीस असा अर्थ. अहमुल्लेखाच्या प्रयोगामुळें देहाला अनात्मत्व सांगून प्रत्यभिज्ञेने ही ते सांगतात - 'तसेंउत्पन्न' 'हर्ष प्रियवस्तुप्रतीतिजन्य आहे त्याला हर्षत्व असल्यामुळे अन्य हर्षाप्रमाणे' तसें 'शोक अप्रियवस्तु प्रतीतिजन्य आहे त्याला शोकत्व असल्यामुळे अन्य शोकाप्रमाणे' इत्यादि प्रयोगावरून हर्ष शोकाला प्रतीतिनिमित्तत्व कळते. ते निमित्त काय तत्कालीन आहे किंवा जन्मान्तरीय? पहिला पक्ष नाही असें सांगतात - 'उत्पन्नमात्र जंतूला' अप्रकटेन्द्रियाला असा अर्थ. म्हणून तुम्हाला दुसरा पक्ष स्वीकारावा लागतो असें सांगतात - 'पूर्वानुभूत' [illegible] दोनही त्यावर सांगतात 'त्यामुळे'

चतुर्थ श्लोक

६९
७०३६

॥ व्याख्यान ॥

७३।१

हेतु असल्यामुळे नास्तिकांचा अबाधित हेतु अपवर्ग होत नसल्यामुळे ~~स्व~~ नित्यत्व आहे

॥ विवरण ॥

अनादि निधनाच्या दर्शनवर्तीने प्रत्यभिज्ञान करून पूर्वजन्माच्या संबंधाचा बोध होतो हे सिद्ध होते. म्हणून अशा रीतीने अहंकुर्वाण प्रत्यभिज्ञा वरून शरीर इंद्रिय मन बुद्धि शून्याहून भिन्न आत्मा सिद्ध झाला – असा.

१९१।१५

पण स्थायित्व असतांही ~~[illegible]~~ अभाव होईल? नाही कारण दुसऱ्याकडून तर विनाश होतो नाही कारण निरवयवाचा नाश हेतु संबंधाच्या अभाव आहे. व स्वकर्म फल भोगून तेने ग्रहण केले त्या स्वसंबंधी देहादिकाचा फल हेतु ~~[illegible]~~ आत्म्याच्या स्थितीचा हेतुत्व असल्यामुळे अविनाशीत्व आहे. स्वतःही विनाश हेतु नाही असे सांगतात – 'नास्तिकांचा' कारण स्वसत्ता प्रयुक्त विनाश हेतुत्वाची अनुपपत्ति आहे व क्षणिकाचा

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अन्याने अनुभवलेल्या अन्याचा स्मरणाच्या असंभव असल्यामुळे अनुभवलेल्याचा स्मारकत्व आहे पाहिजे. तें तर शरीरात्म वादीत अनुपपन्न आहे. कारण जन्मान्तरीय शरीरभेदाचा प्रत्यक्ष आहे. म्हणून ~~[illegible]~~ देहाहून आत्मा अतिरिक्त सिद्ध झाला

५८०।१२ ~~अ[illegible]~~ स्थिरवादा

नास्तिकमताच्या निरासाचा उपसंहार करितात – 'म्हणून अशा रीतीने' आत्म्याच्या देहाहून ~~[illegible]~~ ग्रहण करून नित्यत्वाचा आक्षेप घेतो 'पण स्थायित्व' सर्वदा स्थायी विषयी प्रमाणाच्या अभाव असल्यामुळे काल्या वस्तूत अभाव घेतो अशा रीतीने काय आत्म्याच्या नाशास हेतु आहे? किंवा निर्हेतुकी? दुसरा पक्ष नाही कारण स्थिति अवस्थेत ही नाश प्राप्त होतो. पहिल्या पक्षीही काय स्वतःच्या नाश स्वतःकडून होतो? किंवा दुसऱ्याकडून? दुसऱ्याकडून तर नाही असे सांगतात. 'दुसऱ्याकडून' सावयव द्रव्याचा हेतुच्या संबंधामुळे विनश्वरत्व दिसते. आत्मा निरवयव आहे. म्हणून त्याच्या अन्याकडून ~~[illegible]~~ कसा होईल? असा अर्थ. पुनः ते नाशक दृष्ट देहादि आहेत किंवा दुसरी? पहिला पक्ष नाही असे सांगतात – 'स्वकर्मफल' दुसरा पक्षही नाही कारण त्याचा ~~[illegible]~~ पणा कोठे येत नाही. असा अर्थ. 'स्वतः च स्वतः' चा नाशक पक्षाचा निरास करतात. 'स्वतःही विनाश' अपेक्षित हेतूचा दाखला देतात – 'कारण स्वसत्ता' स्वत्वाच्या स्वतःचा नाशक असेल तर स्वतःलाही विनाश

॥ व्याख्यान ॥

व निर्विकाराला भोगाचा असंभव असल्यामुळे व विकाराला क्रियाफलत्व असल्यामुळे
व संसारित्वाला असे स्वरूपत्व असल्यामुळे.
व कर्तृत्वाला क्रियावेशात्मकत्व असल्यामुळे, व मुक्तिपर्यंत देहादिकाला भोक्तृत्वाची अनुपपत्ति असे म्हणून त्याच्याहून व्यतिरिक्त संसारी कर्ता भोक्ता अहंप्रत्ययविषय आत्मा आहे- असे दुसरे ~~म्हणतात~~ जाणतात.

८३।१३ पण त्याच्याहून व्यतिरिक्त एक कसे मानतात? त्याला (देहादिकाला) भोक्तृत्वाची अनुपपत्ति आहे म्हणून. असे वर सांगितले. पण त्याला भोक्तृत्वाची अनुपपत्ति कशी?

॥ विवरण ॥

त्याला भान आहे. असा अर्थ. पण त्याला कर्तृत्व भोक्तृत्व कसे? त्याचे प्रतिपादन करितात- 'व निर्विकाराला' इत्यादि. 'पण त्याच्याहून व्यतिरिक्त' येथून 'भोक्तृत्वाची अनुपपत्ति कशी?' येथपर्यंतचा ग्रंथ स्पष्ट आहे.

१९१।२२ येथे नैयायिक मानतात- पार्थिव आप्य तैजस वायव्य अशी भूमि अंतरिक्ष (=वरुण) स्वर्ग व लोक

~~लोकांत व्यवस्थेने शरीरें आहेत~~ ॥ विवरणव्याख्यान ॥

~~सामान्य स्वतःचा नाशक असेल तर~~ स्वसत्तेतही नाश प्राप्त होईल. स्वसत्ताक्षणाहून उत्तरक्षणात नाश असेल तर क्षणिकत्वादि दोष येतील. असा अर्थ. देहादिकाहून व्यतिरिक्त आत्म्याचे नित्यत्वाचा अंगीकार करून त्याच्या कर्तृत्वादिकांवर आक्षेप घेतो- 'पण त्याला' संसारी ब्रह्माशी ऐक्य असल्यामुळे कर्तृत्वादिकांचा संभव नाही असा अर्थ. कौटस्थ्य असिद्ध आहे असे सांगतात- 'त्याचे प्रतिपादन करितात'.

'भूतसंघातात्मक शरीर आहे' असे चार्वाक मानतात ते व्यर्थ आहे. कारण सर्वांनी तसे मानलेले आहे? अशी शंका असता विप्रतिपत्तीला दाखवितात- 'येथे नैयायिक' पण भूलोकांत पार्थिव शरीर आहे. अंतरिक्ष=वरुणलोकांत आप्य, स्वर्गांत तैजस व तदन्यलोकांत वायव्य अशी परि [illegible] देवस्थादिशरीरें [illegible] आशंका असतां सांगतात-

---

॥ विवरण ॥

लोकांत व्यवस्थेने शरीरें आहेत. अनेक भूतांनी एक शरीर आरब्ध नाही. तेथें आपले इत्यादि शरीर पार्थिवच आहे का-रण "पार्थिवगुणान्तरोपलब्धेः" [न्या. सू. ३।१।२८] असे अक्षपाद (गौतम) सूत्र आहे. शरीरांत गंधविशेषाची उपलब्धि होत असल्यामुळे असा अर्थ. पण रूपरसस्पर्श भूतान्तराच्या समवायाला जाणवितात? नाही कारण ते पार्थिवाचेही गुण आहेत. पण क्लेदन पाचन व्यूहन (=फुगणे) अवकाशाचे शरीरांत दर्शन असल्यामुळे भूतपंचकाने आरब्ध शरीर आहे? नाही कारण दृति (=भाता) वस्त्र उदकादिकाप्रमाणे भूतान्तरांच्या संयोगामुळे हीं व्यूहनादिकांची उपपत्ति होते. श्रुतीही "पृथिवीं शरीरम्" [१८२।२] असें पार्थिवत्व शरीराला दाखवीते

॥ विवरणव्याख्यान ॥

-'अनेक भूतांनी' कल्पनागौरव प्रसंगामुळे अनेक हेतूंनी कल्पना नाही असा अर्थ. तथापि पृथिवीवर पार्थिवत्व अशी व्यवस्था कशाच्या निबंधनाने आहे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'तेथें आपले' इत्यांत न्यायसूत्राचे प्रमाण दाखवितात- 'कारण पार्थिव' पृथिवीच्या आश्रयाने असलेल्या गुणविशेषाची शरीरांत उपलब्धि होत असल्यामुळे. असा सूत्राचा अर्थ आहे. ते गुणान्तर कोणते? अशी शंका असतां सांगतात- '~~कारण~~ शरीरांत' पण पृथिवीच्या गुणाची उपलब्धि होत असल्यामुळे जसे पृथिवीला समवायीकारणत्व आहे. त्याप्रमाणे इतर गुणांच्या उपलब्धीमुळे त्यांना इतरारब्धत्व कां असणार नाही? अशी शंका येतां- 'पण रूप' ते कारण त्यांने शरीरांत गुणान्तराचा समवाय जाणवितो नाही. असें सांगतात- 'नाही' त्याचे कारण सांगतात- 'ते पार्थिवाचे ही' रूपादिकांना पृथिवीगुणत्व असल्यामुळे पार्थिव ही शरीरामध्ये ते गुण असणे युक्त आहे, असा अर्थ. पण तेथे जलादिकांचे असाधारण गुण दिसत असल्यामुळे जलादिकांनी आरब्ध शरीर आहे? अशी शंका येतां- 'पण क्लेदन' गुणान्तराचे दर्शन अन्यथासिद्ध आहे असें समाधान करितात- 'नाहि कारण दृति' भात्याला पार्थिवत्व असले तरी वायुसंयोगामुळे फुगण्याप्रमाणे, पाण्याच्या संयोगामुळे वस्त्रांत ओलेपणाप्रमाणे अग्निसंयोगामुळे उदकांत उष्णत्वप्रमाणे. शरीराला पार्थिवत्व असले तरी वायवादिकांच्या संयोगामुळे व्यूहनादि युक्त आहे. असा अर्थ. 'उदकादिकाप्रमाणे' येथील आदि शब्दाने पृथिवीच्या संयोगामुळे सुवर्णांत गुरुत्वादिकाप्रमाणे असें हें मानावें.

चतुर्थश्लोक

६२
१०३६

॥ व्याख्यान ॥

६३।१४

सांगतो- भूतसंघातत्तर शरीर आहे

॥ विवरण ॥

वैशेषिकतर- प्रत्यक्षा प्रत्यक्ष वृत्तीवा अप्रत्यक्षत्व असल्यामुळे पंचात्मकशरीर नाही असें ह्मणतात कारण वाय्वाकाशांना अप्रत्यक्षत्व असल्यामुळे पंचात्मक शरीर अप्रत्यक्ष होईल ह्मणून पार्थिवच शरीर आहे. अशी तर्कल्पना करितात. त्यांचे निरसन करितात- 'सांगतो भूतसंघाततर' यस्मात् कुदनया, जळांत पाकाच्या, इतरांत न्यूनतेच्या, जळाग्निपवनाच्या निघून गेल्यामुळे अपायहोत असल्या.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

जले. श्रुतीच्या पर्यालोचनेनेही शरीराला पार्थिवत्व आहे असें सांगतात- 'श्रुतीहि' "पृथ्वीं शरीरम्" येथे प्रलयसमयीं शरीराच्या लय पृथ्वींतच सांगितला तो पृथ्वीचा अनुपादानत्व असतां उपपन्न होत नाही ह्मणून त्याला पार्थिवत्व आहे. इतरांत लय सांगितला नसल्यामुळे इतरांपासून आरब्धत्व नाही असा अर्थ. वैशेषिक आ-
वैशेषिकतर अशी कल्पना करितात असा संबंध.
श्रुतीच्या पर्यालोचनेनेही शरीराला पार्थिवत्वच आहे असें सांगतात- 'वैशेषिकतर' प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष त्यांची वृत्तिः वर्तन ज्याचा आहे असा तस्मात्. से प्रत्यक्षा प्रत्यक्ष आणतो किंवा असे असतां वस्तिजशरीराला अप्रत्यक्षत्व कसें? त्यावर सांगतात- 'वाय्वाकाशांना' 'अप्रत्यक्षत्व असल्यामुळे' असें हे प्रसंग परते ने व्याख्यात आहे असें जाणावे. 'विमत (वायु आकाश) अत्याक्षु पक्ष आहे त्यांना अरूपी द्रव्यत्व असल्यामुळे मनाप्रमाणे' अशा अनुमानाकरुन वाय्वाकाशांना अप्रत्यक्षत्व आहे. व असे असतां "शरीर प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष ~~नाही~~ पासून आरब्ध नाही त्याला प्रत्यक्षा प्रत्यक्षापासून आरब्धत्व असतां अप्रत्यक्षत्व प्रसंग येत असल्यामुळे. वायुवनस्पतिभंग गगनादिवत्. तर प्रत्यक्ष आहे ह्मणून प्रत्यक्षा प्रत्यक्षाने आरब्ध नाही असा अर्थ. पंच भूतांचे असाधारणगुण दिसत असल्यामुळे पंचभूतारब्ध शरीर आहे असें समाधान करितात- 'तन्त्रे निरासन' असाधारण गुणदर्शन इत्यादि स्वाभाविक दोष अन्यथासिद्ध आहे असें जे सांगितले त्याला विघटित करितात- 'यस्मात्'

चतुर्थवर्णक

७३
१०८०

॥ विवरण ॥

तरी वस्त्रादिकांना नाशादिमत्त्व नसल्यामुळे व शरीराला तर जळादि नाहीसे झाले असतां — तंतू नाहीसे झाले असतां पटाच्या नाशाप्रमाणे — नाशादिमत्त्व असल्यामुळे सर्व तंतूंनी आरब्ध पटाप्रमाणे सर्व भूतांनी आरब्ध शरीर आहे असें म्हणतात "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते" [छां·६।५।१] इत्यादि श्रुति स्मृति वाक्येंहि पंचभूतात्मक शरीराला कथन करितात. प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष इति वस्तूला अप्रत्यक्षत्व असतां प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष अवयव इति असा मते अवयवींना अप्रत्यक्षत्व प्राप्त होईल. म्हणून भूतसंघात शरीर आहे असे ~~म्हणे~~ त्यांच्यातील दुसरे सूत्रात.

११५।११

॥ विवरणव्याख्यान ॥

शरीराला जळादिकांच्या नाशाने नाश असतां शरीराचा अपचय — नाशादिमत्त्व असल्यामुळे सर्व भूतारब्ध शरीर आहे असा संबंध. त्यासाविषयी दृष्टान्त सांगतात — 'तंतुनाशे' सर्वांनी आरब्धत्वाविषयीं दृष्टान्त सांगतात — 'सर्वतंतूंनी' 'पृथ्वीं शरीरम्' इत्यादि श्रुतीत ~~स्व~~ शरीराचा पार्थिवत्व आहे असें सांगितले त्यावर सांगतात — 'अन्नमशितम्' भुक्त अन्न स्थूल मध्यम सूक्ष्म अशा पुरीष मांस मनांनी कार्यभेदानें परिणत होते. ~~तसे~~ प्यालेले जळही मूत्र लोहित प्राणाकाराने परिणामाला प्राप्त होते. तसे खाल्लेले घृत तसेंच तेज अस्थि मज्जा वाक् आकाराने परिणत होते. अशा रीतीने शरीराचा त्रिरूपात्मकत्व स्पष्ट निर्दिष्ट आहे. पण अन्नमशितं येथे त्र्यात्मकत्व प्रतीत होते. पांचभौतिकत्व नाहीं? अशी ही शंका घेता येणार नाही कारण छांदोग्य श्रुतीला वायु आकाशांचे उपलक्षणार्थत्व इष्ट आहे असा अर्थ. 'पृथिवीं शरीरम्' हें वचन पृथिवीच्या प्रकृतित्व मात्राचा प्रतिपादन करिते. इतरांची व्यावृत्ति करीत नाही. 'पंचभूतात्मके सात शरीरे पंचसंगे से' इत्यादिका वरूनही शरीराला पंचभूतारब्धत्व सिद्ध आहे असा अर्थ. वैशेषिकाने सांगितलेल्या मताचे निरास करितात — 'प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष' काय अप्रत्यक्ष शब्दाने प्रत्यक्षाचा विषय नसलेली वस्तु संगृहीत केली जाते किंवा त्याला अयोग्य वस्तु? पहिल्या पक्षीं आंतील अवयवांना [illegible] अवयवांना प्रत्यक्षाने अग्रहणत्व असल्यामुळे ते अवयव असलेल्या [illegible] शरीरांना अप्रत्यक्षत्व प्राप्त होईल. दुसरा पक्षही नाही कारण अप्रत्यक्ष गगनगत शब्द प्रमाणे अप्रत्यक्षावयव ~~हीं~~ असलेले [illegible]

५८३।१२

चतुर्थवर्णक

७८
१०७१

॥ व्याख्यान ॥

६३।१५ १.
तेथें व्यस्तांना (एकेकांना) किंवा समस्तांना युगपत् (एकेकाळी) किंवा क्रमाने भोग कल्पिल्या जाइल. परंतु सर्वथाही त्याचा असंभव आहे. जर व्यस्तांना एकेकाळी कल्पिल्या जाइल तर प्रकृतीला स्वार्थप्रयुक्तत्व असल्यामुळे अंगांगीभाव कल्पिल्या जाणार नाही.

॥ विवरण ॥

१२।१२
येथें अवयवीच्या आरंभाची अपेक्षा न करिता संघातमात्राचा भोक्तृत्वाचा अभाव दाखविण्याकरिता विभाग करितात- 'तेथें व्यस्तांना' व्यस्तांना भोग असतांही युगपत् आहे? किंवा क्रमाने आहे? युगपत् तर नाही असें सांगतात- 'जर व्यस्तांना' त्यानिषेधीं दूषण सांगतात- 'तर प्रकृतीला' अंगांगीभाव नसो? त्यावर सांगतात-

---

॥ विवरणव्याख्यान ॥

शरीराला प्रत्यक्षत्व कां होणार नाही? असा अर्थ. पण मिळालेल्या भूतांकडून एक शरीर आरंभिले जाते. तेच आत्मा आहे. म्हणून तेथें 'व्यस्तांना समस्त' इत्यादि व्याख्यानातील विकल्पाला अनवसर आहे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'येथें अवयवीच्या' ५८।१३० मिळालेल्या भूतांकडून एका अवयवीचा आरंभ केला जातो. व तो आत्मा आहे असें एक मत आहे. संघात आत्मा आहे. असे दुसरे मत आहे. या दोन पक्षांत पहिल्या पक्षाची उपेक्षा करून दुसऱ्या पक्षाच्या निरासाकरिता हा उपक्रम आहे. ५८।२२ असा अर्थ. संघाताला भोक्तृत्व असतांही सांगितले पाहिजे कीं काय तो भूतांहून अनतिरिक्त आहे? किंवा अतिरिक्त? पहिल्या पक्षीं काय सर्वांना आत्मत्व आहे? किंवा एकाला? प्रत्येकाला आत्मत्व असतांही काय भोग पृथक् पृथक् आहेत? किंवा परस्परांची अपेक्षा करणाऱ्यांना आहेत? अशा अभिप्रायानें सांगतात- १८।२५ 'विभाग करितात' 'युगपत् किंवा क्रमानें' हा विकल्प व्यस्तसमस्तांत साधारण रूपानें भासतो. परंतु तो उपपन्न होत नाही. कारण समस्त पक्षांत विकल्पाचा असंभव आहे? असा अभिप्राय धरून व्याख्यानाला स्पष्ट करितात- 'व्यस्तांना भोग असतांही' संघात ही नसो? असें मानणाऱ्याचें निराकरण क-

चतुर्थवर्णक

॥ व्याख्यान ॥

न अंगांगीभावाभावानंतर संघात उत्पन्न होत नाही. म्हणून व्यवस्थेत युगपत् भोग नाही मग विरोधामुळे वरगोष्ठी (वरस्रज्) प्रमाणे क्रमाने असो? हें असें युक्त नाही कारण तेथें भोग्याला असाधारणत्व असून असाधारणत्वच प्रतिपुरुषनियमामुळे आहे. येथें पुनः विपरीत आहे कारण पुरुषांच्या सान्निध्यात व साधारण भोग्य असता प्रतिनियत भोग व्यवस्थेने

॥ विवरण ॥

१९२।१६

'अंगांगीभावाभावानंतर?' ऐकान्तिक भोक्तृत्व असतां संघातांहून अन्य कोणी भोग असे ~~भोक्तृत्व~~ होईल. ~~त्यावर~~ सांगतात— 'म्हणून व्यवस्थेत.' ~~क्रम~~ क्रमें असो? [१९२।१८] पण क्रमपक्षांत ही भोक्त्यांना संघातापत्ति नाही? त्यावर सांगतो— 'मग विरोधामुळे.' परिहार करण्याकरितां दृष्टान्ताहून वैषम्य सांगतात 'हें असें युक्त नाही.' दार्ष्टान्तिकाला निश्चित करितात— 'येथें पुनः' [१९२।१९] येथें हा आशय— जर रूपरसगंधस्पर्श यांच्यें एकही वार भोक्त्यांच्या विषय आहे. येथें साधारण विषयांत क्रमाने भोगाविषयी कारण नाही. जरत्कपोतादिकांत प्रत्येकाचे प्रत भूतांची भोक्तृविषयक व्यवस्था आहे. तेव्हांही युगपत् सर्व विषयांचे ~~स~~ सन्निधान असतां क्रमाची अनुपपत्ति आहे. जसें एका मुहूर्तांत प्रत्येकास भोग्य कन्या वस्तु सन्निहित असतां वरांच्या गुणप्रधानतेनें संघाताचा अर्थ आहे.

॥ विवरण व्याख्यान ॥

'क्रमाने असो' येथून आरंभ करून 'हा आशय' यांच्या पूर्वीं पर्यंत ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे. शिवाय 'ऐकान्त्य' शरीराहून अन्य कोणी सुखादि भोग होईल असा अर्थ. भोग्याला साधारणत्व असल्यामुळे प्रतिनियत व्यवस्था अनुपपन्न होते हें अयुक्त आहे कारण ~~भोक्त्यांच्या~~ भोग्या साधारण्याचे अविरोध आहे? अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतात 'येथें हा आशय' [१९२।१८] काय कुठें प्रतिनियतविषयक आहे तें ओळखतां येईल? असा विकल्प करून दुसऱ्याला दूषित करितात— 'जर रूपरस' पहिल्या पक्षाला दूषित करितात 'जरत्कपोतादिकांत' सांगितलेल्या वरगोष्ठी दृष्टान्ताला विरोधि दृष्टान्ताने विपरीत करितात— 'जसें एका मुहूर्तांत' एका पक्ष्यें प्रत्येकाला आलत्व असतां ज्यात्र भोक्त्य पाहिजे तत्पदी साम्प्रत अवण

७६
१०४६

॥ व्याख्यान ॥ ७।३।२१

७।३।२२
हेतूचा असंभव आहे. [मग प्रत्येकाला युगपत् किंवा क्रमाने नसो] पण समुहाला असो.

~~कारण तिघांच्या उपाळे प्रमाणें चैतन्य समन्वयाची उपपत्ति होते ? हें असें नाहीं कारण~~

॥ विवरण ॥ १९।२।२८

त्याप्रमाणें. प्रत्येकांत प्रत्येकांनाही ही अनुपपत्तीही आहे. मग समुहाला भोक्तृत्व असो असें सांगतो - 'मग ~~प्रत्ये~~ समूहाला ~~सत्या~~' पण एका भूतांत नसलेलें चैतन्य संघातांत कसें उत्पन्न होतें? त्यावर सांगतो - 'कारण तिघांच्या'. तेथें सांगितलें पाहिजे कीं काय संहतांना भोक्तृत्व आहे? किंवा भोक्त्यांची संहति आहे? (पहिल्या पक्षीं) संघाताला अवस्तुत्व असल्यामुळें भोक्तृत्वाची अनुपपत्ति आहे. वस्तुत्व असतांही भूताहून त्याचा भेद असतां पांचव्या तत्त्वाला मानण्याचा प्रसंग येतो. अभेद असतां भूतेंच संघात असल्यामुळें त्यांनाच भोक्तृत्व आहे म्हणून

॥ विवरणव्याख्यान ॥ ५८-१९२

कौत्स? अशा प्रत्यभिज्ञेचा उदयही होणार नाहीं असें सांगतात - 'प्रत्येकांत' मौलिकांच्या भोक्तृत्वकल्पनेचा उत्थापक - दिसो - 'मग समूहाला' = समूहपक्षीं असो अर्थ. पण एकेक शक्तिबीजाला यवांकुर जननाचें असामर्थ्य असतां मेळून असतांही त्याच्या अजनकत्वाप्रमाणें मौलिक अशा चार भूतांनाही भोक्तृत्व नाहीं अशी शंका घेतात - 'पण एका भूतांत' = एकेक भूतांत असमर्थ संघातांत = संघात असतां दृष्टत्वामुळें विरोध नाहीं असें सांगतो - 'त्यावर सांगतो' त्रिकल्पाला अनुसरून करीत नसल्यामुळें हा पक्ष होणें संहति नाहीं असें सांगतात - 'तेथें सांगितलें पाहिजे' 'संहतांना' = संघात विशिष्टांना 'भोक्त्यांची' = संहतांनाच भोक्तृत्व आहे संघात तर उपकरण आहे अशा द्वितीय विकल्पाच्या अर्थी. संघाताचा निरास केला असतां तद्विशिष्टांत भोक्तृत्वाचा निरास होतो असा अभिप्राय करून संघाताला दूषित करीतात - 'पहिल्या पक्षीं' 'संघाताला' इत्यादि संघात असत् आहे किंवा सत्? असत्य असतां भोक्तृत्वाचा असंभव आहे असें सांगतात - 'संघाताला' दुसऱ्या पक्षीं त्याला भूताहून भिन्न आहे किंवा अभिन्न? असा विकल्प करून पहिल्या पक्षीं दूषित करीतात - 'वस्तुत्व असतांही' दुसऱ्या पक्षीं दूषित करीतात - 'अभेद असतां' 'त्यांनाच भोक्तृत्व असल्यामुळें' येथें संघाताचा अभाव असतां शरीराहून अन्यत्रही भोक्तृत्व प्रसंग येतो असा आशय. संघाताच्या निंदितत्वाचा अभाव असल्यामुळें ही

॥ व्याख्यान ॥

कारण विळांच्या ज्ञाळे प्रमाणे घेतलेंत समन्वयाची उपपत्ति होते? हें असें नाहीं कारण भोगांत समूहाचा असंभव आहे. कसा असंभव? भोक्त्याला भोगाप्रत प्राधान्य असल्यामुळे.

॥ विवरण ॥

तेथे संहतांच्या भोक्तृत्वाविषयी संहति करिता हेतु सांगितला पाहिजे. पण भोग पुढे होणार आहे असें म्हटले तर त्याप्रत भूतांना समानत्व असल्यामुळे गुणप्रधानभावाने संघाताची अनुपपत्ति आहे असें सांगतात - हें
त. दी. ५८ पा. ६ १९३।५
असें नाहीं. 'भोगांत' भोगाच्या निमित्ताने. पण भोगान्वयाच्या पूर्वी भूतांना कर्तृत्व असल्यामुळे कर्तांना भोगांत गुणभावाने संघाताची उपपत्ति आहे? अशी शंका घेतो - 'कसा असंभव?' एकदुस्त्याशी गुणप्रधानत्वाचा अभाव असल्यामुळे भोगाप्रत ही प्राधान्य असल्यामुळे भोक्त्यांच्या संघात नाही असा परिहार करितात -

— 'भोक्त्याला भोगाप्रत' पण दोघांही भोगांत त्याच्याकरिता समूह दिसतो? अशी शंका -

॥ निरस्यव्याख्यान ॥

संघात नाही असें सांगतात - 'तेथे संहतांच्या' हेतूचे निरूपण करणे तर शक्य नाही असा अर्थ. पण भोग हेतु आहे? अशी शंका घेता - 'पण भोग पुढे' भोगाच्या निमित्ताच्या अंगीकाराकरून संघाताला दूषित करितात - 'त्याप्रत भूतांना' भूतांच्या भोक्तृत्वाने भोगाप्रत प्राधान्याच्या समत्वाने कोणाला गुणत्व व कोणाला प्राधान्य याविषयी हेतूचा अभाव अस-
~~[illegible] (स्य)~~ (भोक्त्यांनी) ५८५।८
ल्यामुळे संघात नाही. असा अर्थ. प्राधान्य असिद्ध आहे? अशी शंका घेतो - 'पण भोगान्वयाच्या' कर्मांचा क्रियेप्रत गुणत्व स्वसंमत आहे. असा अर्थ. भोगापेक्षेने (कर्ता) भूतांना गुणत्व असले तरी परस्पर अंगांगीभाव नाही असें सांगतात - 'एकदुस्त्याशी' स्वातंत्र्याने प्राधान्याच्या अविशेषामुळे असा अर्थ. पण असें असले असतां कोणाचा कोणी? अशी स्वाधीन्य अन्वयाची आकांक्षा दिसते असल्यामुळे प्राधान्याने त्या भूतांचा अन्वय आहे असें सांगतात - 'भोगाप्रत ही' गुणभावाचा न्याय्याचा अभाव असतां ही संघात होईल? अशी शंका घेतो - 'पण दोघांहीं भोगांत' सहाय्यकांच्या एका फलाप्रत समु-

॥ व्याख्यान ॥

पण भोगांतही समूह दिसतो जसा स्त्रीपुरुषांचा १ यांत सार नाही कारण समूहाचा भोग आहे? किंवा त्याच्याहून व्यतिरिक्ताचा? असें येथे भोगाचा संदिग्धत्व आहे. तिळज्वाळेंत तर विपरीत आहे. कारण (तेथे) समूहवाल्या ल समूहींना गुणभाव उपपन्न होतो.

॥ विवरण ॥

शंका घेतो- 'पण भोगांतही' तेथे (~~भोगांतही~~) शरीरव्यतिरिक्त (दोन) भोक्ते आले असतां तादर्थ्याने शरीरांच्या गुणप्रधानभावाने अन्वय आहे. दोन भोक्त्यांचा त्य नाही. अशा आशयाने परिहार करितात- 'यांत सार नाही' पण ज्वाळेंत तिळांच्या गुणभावाप्रमाणे भोगांत संघात आहे ही याचा नाही असें सांगतात- 'तिळज्वाळेंत तर' १६३/१२ म्हणून भोक्त्यांचीच संहति पक्ष अनुपपन्न आहे.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

च्याप्रमाणे भूतांचाहि भोगाप्रत समुच्चय युक्त आहे असा अर्थ. जसा चेतन अशा स्त्रीपुरुषांच्या भोगांत समूह आहे ~~हे~~ त्याप्रमाणे अशी आशंका घेतली असतां काय तेथेही समूहाचा भोग आहे? किंवा तद्व्यतिरिक्ताचा? असें संदिग्धत्व ~~आहे~~ ~~साधुत्वें~~ हें ध्यानात घेतल्याने समाधान अनुचित आहे. कारण सर्वत्र चेतनाच्या भोक्तृत्वाने ~~[illegible]~~ संभव आहे? अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतात- 'तेथें शरीरव्यतिरिक्त' 'तेथें' = दृष्टान्तांत असा अर्थ. समत्व असतांही संघात दिसतो त्याप्रमाणे येथेही अशी शंका घेतो- 'पण ज्वाळेंत' ज्वाळेचा कार्यत्व असल्यामुळे तेथे तिळांच्या गुणभावाने अन्वय असू- तोही आत्म्यांचा तेथे (भोगांत) गुणभावाने अन्वय नाही. अशा आशयाने सांगतात- 'सार नाही असें सांगतात' संघातविशेषांनाच भोक्तृत्व आहे या पक्षाचा निराकरण करून स्वतः भोक्त्यांना भोगांत संघातसंस्कारांची अपेक्षा आहे या पक्षाचे निराकरण करितात- 'म्हणून भोक्त्यांचीच' गुणप्रधानभावाचा असंभव 'म्हणून' शब्दाचा अर्थ आहे.

॥ विवरण ॥

१९३।१

पण हा संघात नामक कोणता? व त्याप्रमाणे एकदेशात मात्र तर नव्हे. कारण तद्व्यापी भूतें सर्वत्र आहेत म्हणून सर्वत्र चैतन्य व भोगाचा प्रसंग येतो. अवयवीचा आरंभही नाही. कारण त्याचा भूतांहून भेद असतां तत्वसंख्येचा अतिरेक होतो. व अभेद असतां भूतमात्रतेने संघाताचा अभाव होतो. कारण भेदाभेदाचें अंगीकरण नाही. पण भूतचतुष्टयच स्वतंत्र आहे कारण अवयव्यादिकांना पारतंत्र्य आहे.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

समस्ताच्या भोक्तृत्व पक्षांत दुसऱ्या दोषाचा समुच्चय दाखवितात- 'पण हा' काय एकदेशस्थत्व मात्र संघात आहे? किंवा एक अवयवी? किंवा एक द्रव्य ज्ञानाऽवलंबन योग्यता प्रतीति? किंवा एका अर्थक्रियेत युगपत् अन्वितत्व? किंवा संश्लेष मात्र? ~~किंवा [illegible]~~? असा कोणता? अशा अर्थ. पहिल्या पक्षाला दूषित करितात 'त्या प्रमाणे' याविषयीं हेतु सांगतात- 'कारण तद्व्यापी' या पक्षांत देहाहून बाहेरही भूतांना एकदेशस्थत्व संभवत असल्यामुळे तेथें चैतन्याप्रतीति भोक्तृत्व संभवते असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षाला दूषित करितात- 'अवयवीचा' अर्थ क्र- आरब्ध अवयवी असा अर्थ कार्यरूप अवयवी हा अवयवांहून अन्यच आहे? किंवा अनन्यत्व आहे? किंवा अन्यानन्यत्व आहे? असा विकल्प करून पहिल्याला दूषित करितात- 'कारण त्याचा' "पृथिव्यप्तेजोवायवश्चत्वारि तत्त्वानि" = पृथिवी आप तेज वायु अशी चार तत्वें आहेत असें लोकायतिक (चार्वाक) यांनी अंगीकृत आहे. त्यामुळे त्याहून अतिरिक्त अवयवीचा अंगीकार केला असतां त्याच्या सिद्धान्ताची हानी होते असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षी हा काय संघाताच्या भूतांत अंतर्भाव आहे? किंवा भूतांच्या संघातांत? असा विकल्प करून पहिल्याला दूषित करितात. 'अभेद असतां' दुसऱ्या पक्षी भूतांचें असिद्धि दोष असें जाणावें. तिसऱ्या पक्षाचा निरास करितात- 'भेदाभेदाचें' भूतांहून अवयवी भिन्न आहे, संख्यातिरेक तर नाही कारण त्याचा स्वातंत्र्य अंगीकृत नाही अशी शंका घेतो. 'भूतचतुष्टयच' गुणादिक आदि शब्दाचा अर्थ आहे. या पक्षांत भूता-

॥ विवरण ॥

म्हणून संख्यातिरेकाचा अभाव आहे. भगभूतांना योतुल्य नाही परंतु अवयवीचा काय आहे? तेथे भूतव्यापाराच्या अनपेक्षेने स्वतः ओत्या अवयवीचा परतंत्रतेच्या अभावामुळे संख्यातिरेक होईल. व जळादिकाचा पृथिव्यादि तंत्रत्व असल्यामुळे न्यूनही संख्या होईल. एकद्रव्य ज्ञाना उलंघन योग्यता पाति ही संघात नव्हे. कारण अर्थ स्वभावानें एकत्वापत्तीचा अयोग आहे. व अनेकांत एकत्वबुद्धीचा भ्रमत्व आहे. एका अर्थ क्रियेंत युगपत् अन्वय ही संघात नव्हे. कारण काष्ठाच्या आश्रयाने वायूकडून उत्पन्न झालेला

॥ विवरणव्याख्यान ॥

५८ ६।२२

मवाच्या अंगाचेत्ता असें सांगतात - 'भगभूतांना' पणभूत ~~स्वतंत्र~~ अवयवीचे ओकूलत्व भूतपोतुल्य होय. म्हणून मिथ्यात्व यौवने नाही? अशी आशंका असतां सांगतात - 'तेथे भूत व्यापाराच्या' अवयवीचा आत्मा व उत्सतां भूत तंत्रत्व येणार नाही? इतरथा आत्मत्वाची अनुपपत्ति आहे. म्हणून संख्यातिरेक तमाच आहे. असा अर्थ. पारतंत्र्य काय अन्य तंत्रतेने प्रतीयमानत्व? किंवा अन्यारब्धत्व? असा विकल्प करून पहिल्या पक्षाला दूषित करितात - 'जळादिकाचा' दुसऱ्या पक्षी पृथिवीचा जळारब्धत्व म्हणून न्यूनता पाते येत्ते असे जाणावे. परंतु मोठ्या ~~[illegible]~~ विकल्पातील तिसऱ्या पक्षाला दूषित करितात - 'एकद्रव्य' 'हे एक द्रव्य आहे' अशा ज्ञानाचे उलंघन योग्यत्व ~~ही~~ संघात नव्हे. असा अर्थ. ज्ञान शब्दाने काय प्रमाणज्ञान विवक्षित आहे किंवा दुसरे? पहिला पक्ष नाही असे सांगतात - 'कारण अर्थस्वभावाने' 'अर्थस्वभावाने' परमार्थतः असा अर्थ. भूतांना वस्तुतः एकत्वाचा अयोग असल्यामुळे हे एकद्रव्य आहे अशा ज्ञानाला प्रामाण्य घडत नाही. असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षाला दूषित करितात - 'अनेकांत' म्हणून वास्तव संघात संघात नाही. असा अवशेष. ~~नव्या~~ त्याचा निरास करितात - 'एका अर्थ क्रियेंत' प्रमत्वादि क्रियेत असा अर्थ. क्रमाने एकार्थ क्रियासाधनांनी अन्वय होत असतो. 'युगपत् अन्वय ही' ~~[illegible]~~ अग्निवायु जळांना दहनहेतुत्वाने तेथे यौगपद्य व योग

॥ व्याख्यान ॥

मग एकाचा नियत भोग असो? नाही कारण तसेंही कोण्या एकाचा असें नि-
~~अवधारण होत नाही~~

॥ विवरण ॥

अग्नीने जळ दह्यमान असतांही संघातामुळे भोग प्रसंग येईल. अग्नि लोह पिंडा प्रमाणें संश्लेष (=तादात्म्य) हा संघात नव्हे. कारण शरीरांत वायूच्या तशा संश्लेषाचा अभाव आहे व अग्निव्याप्त लोहपिंडांत व वायु-संयुक्त प्यालेल्या जळांत भोग प्रसंग येईल. म्हणून भोगाच्या नियमितानें संघात नाही.

14/13

असें आहे तर एकाच मूलाचा भोग असो? असें सांगतो- 'मग एकाचा' गंधरसरूपस्पर्श भो-ग्यांत व भोगाच्या ठायी ~~असें~~ कठिण द्रव पाक-चलन गुणवान ~~असा~~ भूत संघात दिसत असतां कोण्या एकाचा भोग असावा असा अवधारित भोग होईल असें इत्यादि करितात 'नाही कारण' पण त्या कोणाचा भोग होईल

॥ विवरण व्याख्यान ॥

प्रसंग येतो असा अर्थ. पंचम्या पक्षाला निरसित करितात- 'अग्नि लोह पिंडा प्रमाणें' अशा रीतीने होते असें सांगतात- 'व अग्निव्याप्त' भोगाभाव असतांही संघात संभवत असल्यामुळे त्याचे निरसन नाही? अशी आशंका असतां सांगतात 'म्हणून भोगाच्या' इत्यादि अप्रयोजकत्व आहे असा अर्थ.

पण चार भूतांना भोक्त्यांच्या अविशेषाने एकाचा भोग हें अनुपपन्न आहे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'असें आहे तर' आपल्यास्तोस प्रसंगाचा अन्यत्व आहे? किंवा एकाचाच [illegible] अधिक [illegible] उठावा लागेल असें जाणेन. धन व विषयांच्या संनिधीच्या अनुबंधाने भोगव्यवस्था असावी अशी आशंका असतां सर्व विषय व भूतांच्या संनि-

५८५/२२

धीमुळे भोगव्यवस्था नाही असें सांगतात- 'गंधरस' पण भोगाची असे कसें म्हटले? कारण भूतांना भोक्तृत्व दिसत नाही? असें असेल तर नाही कारण भोगाच्या विशेषाने अधिष्ठान असावा असा आहे (व्याख्यानांस) विवक्षिताची उपपत्ति होईल येथे कोणताही विवक्षित नाही? असें [illegible] नाही? त्यावर सांगतो- 'पण त्या'

॥ व्याख्यान ॥

अवधारण सुत नाही. पण अवधारणाने काय त्याच्याबाजूनही विवक्षिततायांची (अतिरिक्त भोक्त्याच्या अभावाची) उपपत्ति होते. असे आहे तर कार्यात्मक समान भूतांत कोणाच्या गुणभावाची अनुपपत्ति असल्यामुळे हा पक्ष अयुक्त आहे. अंगीकरणा- ६४१३ त्मक भूतांतही समान चर्चा आहे. कारण भूतस्वभावाचा अविशेष आहे. अशी

॥ विवरण ॥

सिद्ध

तेवढ्यानेच शरीरव्यतिरिक्त भोक्त्याचा अभाव सिद्ध होतो असें सांगतो – 'पण अवधारणाने' परिहार करितात – 'असे आहे तर' चारींचा भोगांत अन्वय दिसत असल्यामुळे नियामकाच्या निर्धारणाचा अभाव आहे म्हणून चार भोक्त्यांच्या संघाताची अनुपपत्ति असल्यामुळे शरीरात्मक भूतांत भोक्तृत्व अयुक्त आहे – असा (परिहार). १२४१२ इंद्रियें च भूतात्मक आहेत आहे. असे कोणी म्हणतात त्यांचे मत आले तर त्याचे सांगितलेले दूषण त्यातल्या अतिदेश करितात – 'अंगीकरणात्मक' जर एकैक भूताने आरब्ध एकैक इंद्रियें आहेत तर प्रत्यभिज्ञानाच्या अभावादि दोष येतात. जर भूतचतुष्टयारब्ध एकैक इंद्रिय आहे तर संघातपक्षी

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'कोणाच्या' अनियमित विशेष अशा एकाद्या भोक्त्याची ~~असतांही विवक्षिततायांची उपपत्ति होते अशी आशंका~~ असतां त्रिविध निरसन करून समांत गुणभावाच्या अनुपपत्तीचे प्रदर्शन करण्याकरितां म्हणून या परिहाराचा प्रसंग आहे अशी आशंका असता सांगतात – 'परिहार करितात' ५८८१३ सम्यक् परिहार करून सांगतात – 'चारींचा भोगांत' तेथे एकाचा प्राधान्य असून इतरांना तर गुणभाव आहे म्हणून चारींचे भोगन्वयांत दर्शन युक्त आहे अशी आशंका असतां सांगतात 'विशेषाच्या' म्हणजे एकाला प्राधान्य व इतरांना गुणत्व येणें नियामकाचा अभाव आहे असा अर्थ अतिदेश न्यायाचा ~~[illegible]~~ करितात – 'जर एकैक' प्रत्येकाला व समस्तांना भोगाचा असंभव 'आदि' शब्दाचा अर्थ आहे –

८३
१०५०

॥ व्याख्यान ॥

(समानचर्चा) ७४।४

उभयात्मक (कार्यकरणात्मक) समूह तर ही आहे म्हणून देहादि व्यतिरिक्त अहंप्र-
~~त्ययाच्या विषय आत्मा आहे असेंच मानतात~~ पुढे पृष्ठ ९९ वर

॥ विवरण ॥

(अतिदेश)

अनुपपत्त्यादिक दोष येतात - असा, कार्यकरणात्मक संघात भोक्ता आहे असे दुसरे लोकायतिक म्ह-
णतात त्यावर सांगतात - 'तशी उभयात्मक' कारण प्रत्यभिज्ञा व संधा त्यांची अनुपपत्ति येते - असा (परिहार) ~~असो~~,

पण इंद्रियें नामक कोणती आहेत? गोळकमात्र असें सुगत म्हणतात. त्यांच्या शक्ति असे मीमां-
सक म्हणतात. त्यांच्याहून अतिरिक्त दुसरी द्रव्यें असें अन्य सर्व म्हणतात. गोळकमात्र तर नव्हे. कारण
तद्रहित ही सर्पादिकांना शब्दादिकांची उपलब्धि दिसते "शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः"
[म.स्मृ. १२।८] "तस्मात्पश्यन्ति पादपाः" इत्यादि शास्त्रावरून गोळकरहित वृक्षादिकांना कर्मफलभोगस्थानता।

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'संघाताचे अनुपपत्त्यादिक' येथील 'आदि' शब्दाला - आरंभक भूतसंसर्गाच्या असंभवाची व क्रमयोगादिकांच्या असंभवाची अ-
नुपपत्ति - अर्थ आहे;

(पूर्वपक्ष)

इंद्रियांच्या आत्मत्वाच्या निरासप्रसंगानें इंद्रियांच्या स्वरूपाचें निरूपण करण्याकरितां प्रश्नाचें उत्थापन करितात - "पण
इंद्रियें" इंद्रियांच्या प्रसिद्धतेने प्रश्नाच्या अनवसराची आशंका असतां विप्रतिपत्ती करून संदेह असल्यामुळे अवसर आहे असें
सांगतात - 'गोळकमात्र' 'मात्र' शब्दानें गोळकाधिष्ठान इंद्रियांची व्यावृत्ति केली जाते. 'त्यांच्याहून' = गोळकरूपांच्या शक्तीहून.
~~गोळकरूपांच्या शक्तीहून~~ अतिरिक्त इंद्रियें आहेत असें सांगण्याकरितां दोहोंच्या पक्षाला दूषित करितात - 'गोळकमात्र तर' वृ-
~~अस~~ 'सर्पादि' येथील
आदि 'आदि' शब्दाचा अर्थ आहे, म्हणूनच गोळकमात्र इंद्रियें नाहीत असें सांगतात - 'शरीरजैः', 'स्थावरतां नरः' या शास्त्रावरून
स्थावरतेला कर्मफलभोगस्थानता कळतें असल्यामुळे वृक्षादिकांना शब्दादिकांची उपलब्धी मानली असल्यामुळे गोळकमात्र इंद्रियें -
नाहीत असा निश्चय होतो. 'तस्मात्पश्यन्ति पादपाः'. इत्यादिकांवरून तर साक्षात् त्यांना शब्दादिकांचे उपलब्धृत्व कळते असा अभिप्राय.

॥ विवरण ॥

कळत असल्यामुळे शब्दादिकांची उपलब्धि मानली आहे व वृक्षादिकांच्या हिंसेचा प्रतिषेध असल्यामुळे ~~हे~~ त्यांना प्राणित्व कळते. म्हणून त्यांच्या शक्तीही इंद्रियें नाहीत. पण शक्तिमत् द्रव्यान्तराची कल्पना करण्यापेक्षा कळेल त्या स्थानांत शक्तीची कल्पना करणे लघु आहे असें असेल तर मग आत्म्याचाच क्षमकाली सर्व ज्ञानसामर्थ्याची कल्पना करावी. कारण सर्वगत ही आत्मा शरीरप्रदेशांत ज्ञानपरिणाम प्रमाणे गोलकप्रदेशांत ज्ञानपरिणाम होत असल्यामुळे गोलकांच्या ज्ञानान्वयव्यतिरेकांची उपपत्ति होते. आत्म्याला अनीन्द्रियत्व असतांही शरीरांत ज्याप्रमाणे त्याप्रमाणे हें जाणावें. मग इंद्रियें स्थानविशेषाच्या संबंधामुळे

१८४/२१

॥ विवरण व्याख्यान ॥

आहे. पण प्राणवानांना सुखादिभोग असल्यामुळे व वृक्षादिकांना तद्राहित्य असल्यामुळे भेद कसा? अशी आशंका असतां सांगतात- 'वृक्षादिकांच्या' इत्यन्यमताचा निरास करितात- 'म्हणून त्यांच्या शक्तीही.' शक्तिमत् गोलकांच्या वृक्षांत अभाव असल्यामुळे त्यांच्या शक्तींनाही इंद्रियत्व नाही असा अर्थ. गोलकांच्या शक्तींच्या इंद्रियत्वाचा प्रतिषेध करणाऱ्या ~~म्हणून~~ शक्तिमत् द्रव्यान्तर इंद्रियें आहेत असें उपन्यस्त आहे असें पूर्वशंकेचें उत्तर- 'पण शक्तिमत्' इत्यादि. शक्ति व शक्तिमत् असें द्वित्व कल्प्य आहे. आत्म्याला तर शक्तीच्या अशा लाघवामुळे शक्तींनाच इंद्रियत्व आहे. असा अर्थ. लाघवाच्या अनुरोधाने शक्तींना इंद्रियत्व कल्पना असतां मोठा प्रसंग येतो असें सांगतात- 'तर मग आत्म्याचाच' इत्यादि वृक्षादिकांत गोलकवत्त्वाच्या शक्ति असे द्वय कल्प्य आहे. येथें तर मात्र आत्म्यांत सामर्थ्य मात्र कल्प्य आहे असें लाघव आहे असा अर्थ. मग एकेकाली ज्ञानोदय होईल अशा शंकेला निरासीत करितात- 'कारण' पण तरी आत्म्याला सर्वगतत्व असल्यामुळे सर्वत्र ज्ञानोत्पत्ति होईल. तसें गोलकांच्या अन्वयव्यतिरेकांना विरोध होतो अशी आशंका असतां सांगतात- 'सर्वगत ही आत्मा' शक्तिमत् द्रव्यान्तर इंद्रियें आहेत या मताला उत्थापन करितात- 'मग इंद्रियें' पण त्यांना द्रव्यान्तरत्व असतां.

५८१।२

॥ विवरण ॥

चक्षुरादि शब्दवाच्य गोलकव्यतिरिक्त शक्तिमान् द्रव्यें असेत? नाही कारण त्याविषयीं प्रमाणाचा अभाव आहे. कर्तृव्यापार अशा रूपादिकांच्या उपलब्धीच करणाच्या अनुमानांत सिद्ध आहे? असे असेल तर नाही कारण मनव्यापार कर्तृ अशा करणांना करणान्तराचा अभाव असल्यामुळे हेतूला अनैकान्तिकत्व (व्यभिचारित्व) आहे. व करण विषय त्याच्या प्रेरणारूप कर्तृव्यापारास करणान्तराचा अभाव आहे. पण "सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" [बृ.४।४।२] अशा आगमाने गम्य इंद्रियें आहेत असें असेल तर नाही कारण आ-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

(संगति विषयी) 'ताम्राक्षनेत्र' इत्यादि ग्रन्थावरून अशी आशंका असतां सांगतात- 'रूपादिविशेष' काय त्याविषयी अनुमान प्रमाण आहे किंवा आगम? दोन्हीचा असंभव आहे असें सांगतात- 'नाहि कारण' 'रूपादिज्ञानोपलब्धि, करणपूर्वक आहे. तिला कर्तृव्यापारत्व असल्यामुळे संततीछेदनादि कर्तृव्यापारप्रमाणे.' अशा अनुमानाला प्रमाणत्व असल्यामुळे प्रमाणाभावामुळे हा हेतु असिद्ध आहे? अशी शंका घेतात- 'रूपादिज्ञान्या' मनव्यापाराच्या व्यावृत्तिकरिता कर्तृ विशेषण आहे. काय कर्तृव्यापार मात्र हेतु आहे किंवा प्रधान कर्तृव्यापारत्व? असा विकल्प करून पहिल्याला दूषित करितात- 'नाहि कारण स्वव्यापार?' दुसऱ्याचे निराकरण करितात- 'करणविषयक' करणांच्या प्रेरणांत स्वप्रधानकरण आहे? अशीहि शंका घेता येणार नाही. कारण प्रयत्नांत व्यभिचार होतो. पण त्यांत हि मनकरण आहे? नाहि कारण मनाच्या प्रेरणेतहि करणांतराच्या अभावाच्या योगाने सांगितलेल्या दोषाची निस्तार होतो. इंद्रियांच्या दृष्टान्तरूपाविषयी आगम प्रमाण आहे? अशी शंका घेतात- 'सर्वे प्राणाः' इंद्रियांना गोलकरूप किंवा त्यांचे शक्तित्व असतां शरीराशी सह गमन होईल. परंतु ते तर नाही. म्हणून अतिरिक्त इंद्रियांची सिद्धि होते असा अर्थ प्रकृतांना ही इंद्रियांचे ज्ञान होत असल्यामुळे त्यांना आगमगम्यत्व नाही असें सांगतात- 'कारण आगम संस्कार रहितांनाही?' आगम जाणीत अर्थज्ञान संस्कार रहितांना असा अर्थ. पण माझी प्रत्यक्ष इंद्रियांच्या अस्तित्वाविषयी प्रमाण आहे?

चतुर्थवर्णक

८६
१०५३

॥ विवरण ॥

आगम संस्कार रहितांनाहि इंद्रियांची प्रतिपत्ति होते. तथा प्रमाणें साक्षिवेद्य ही इंद्रियें नाहीत कारण कार्याच्या भावाभावावरून इंद्रियांच्या भावाभाव कळत नाही. म्हणून इंद्रियें नाहीत? सांगतो - आगमज्ञानाच्या पूर्वी संस्कारहितांना आदित्यादि व्यवहारा प्रमाणे स्थानविशेषांत चक्षुरादि इंद्रिय व्यवहार प्रवृत्त होतो. आगमज्ञान झाले असतां तर आदित्यादि देवता त्या प्रमाणें चक्षुरादि इंद्रियें स्थानविशेषांती अधिष्ठात्री आहेत असें कळते

१२५।१२

तो पुनः व्यतिरिक्त अग्नी हे अहंकाराची कार्यें आहेत असें सांख्य म्हणतात. तें अयुक्त आहे कारण प्रमाणाचा अभाव आहे. अध्यात्म अहंकार जन्य इंद्रियें आहेत असें अन्वयव्यतिरेक व आगमतर दिसत नाहीत. ~~आमचे सांख्याप्रमाणें भूतेंद्रियांची प्रकृति तामसी (आधिदैविक) अहंकार हें नाही. कारण प्रमा-~~

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अशी आपांका असतां सांगतो 'तथाप्रमाणे' रूपादि उपलब्धीच्या सत्वासत्वावरून साक्षीप्रत्यक्षावरून इंद्रियादिकांच्या सत्वादिकाची सिद्धि होत नाही. कार्यांच्या भावाभावावरून इंद्रियांचा भावाभाव आपणास प्रतीत होत नाही त्याचप्रमाणें "तमुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" [बृ. ४।४।२] इत्यादि आगमावरून इंद्रियांची सिद्धि होते असा सिध्दान्त करितात - 'सांगतो' आगम पूर्वि संस्कार रहितांना ही इंद्रियांची प्रतिपत्ति होत असल्यामुळे त्यांना आगमगम्यत्व नाही असे जे सांगितले त्यावर सांगतात 'आगमज्ञानाच्या' आगमातिरिक्त इंद्रियांची सिद्धि करणे।

त्यावर सांगतात - 'आगमज्ञान'

इंद्रियांच्या स्वरूपाला साधून त्यांच्या प्रकृति (उपादान कारण) विशेषाचा निरूपण करण्याकरितां उपक्रम करितात - 'तो पुनः' या इंद्रियांचा आध्यात्मिक अहंकारापासून जन्म आहे? किंवा आधिदैविकापासून? दोन्हीही कारांत अनुपपत्ति आहे असें सांगतात - 'तें अयुक्त आहे' प्रमाणाभाव आहे असें म्हणणे असेल तर काय आध्यात्मिक अहंकारापासून जन्यत्वाविषयीं अन्वयव्यतिरेक प्रमाण आहेत? किंवा आगम वचन? दोन्ही नाहीत असें सांगतात - 'अध्यात्म अहंकार' आधिदैविक अहंकारापासून

चतुर्थवर्णक

८८
१०५४

विवरण

भाष्यांत: समस्तकार्याध्यक्ष भूतेन्द्रियांची प्रकृति केवळ (आधिदैविक) अहंकार हो नाही कारण प्रमाणाचा अभाव आहे. आप्तवचन प्रमाण आहे असें असेल तर नाही. कारण त्याला अतीन्द्रियत्व आहे. पण पुराणवाक्येंच त्याविषयीं प्रमाण आहेत हें खरें परंतु "अन्नमयं हि सोम्य मनः" (छां० ६।५।४) इत्यादि भूतविकारार्थांत मयट् श्रुतिविरोधामुळे अहंकाराची सत्तामात्र इंद्रियांना तेथे कथन केली जाते म्हणून विरोध नाही

१३५।१८
भौतिक इन्द्रियें आहेत असें वैशेषिकादिक म्हणतात. तेंही अयुक्त आहे. कारण त्याविषयीं प्रमाणाचा अभाव आहे. पण 'इंद्रियें भौतिक आहेत, त्यांना मध्यमपरिमाणत्वानें जन्यत्व असल्यामुळे घटादिकांप्रमाणें' असें असेल तर नाही कारण इंद्रियांची अणुपरिमाणत्वानें उपपत्ति होत असल्यामुळे हेतु असिद्ध आहे. मग.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

५६०।१५
जन्यत्वाविषयीं हें प्रमाण नाहीं असें सांगतात- 'समस्तकार्याणामपि' प्रत्यक्षाचा असंभव आहे असें शंका घेतो- 'आप्तवचन' दुसऱ्या प्रमाणानें अर्थ जाणून त्याविषयीं शब्दरचना करणारा आप्त म्हटला जातो. येथें प्रमाणांतर नाहीं कारण कारणत्वें प्रत्यक्ष आहे किंवा दुसरें परिच्छेदक नाहीं असें सांगतात- 'कारण त्याला अतीन्द्रियत्व'. दुसऱ्या पक्षीं हें आप्त अनुमान प्रमाण आहे किंवा पुराणवचनी पहिला पक्ष नाहीं कारण व्याप्त हेतूचें निरूपण करता येत नाही. असा आक्षेप घेऊन दुसऱ्या पक्षाला उत्थापन करितात- 'पण पुराणवाक्यें' "त्रिविधोऽयमहंकारो महत्तत्त्वादजायत । इंद्रियाणां ततः सृष्टिर्गुणत्रयसमन्विते ॥" [ ] इत्यादि पुराणवचनें जाणावीत. पुराणवचनांचें सत्य अंगीकार करितात- 'खरें' मग त्यामुळे न्याय सिद्ध होतो? नाहीं कारण प्रत्यक्षश्रुतीचा विरोध आहे असें सांगतात- 'अन्नमयं' मग स्मृतींना त्याज्यत्व आहे? नाहीं असें सांगतात- 'अहंकाराधीनता'

५८।१२
सांख्यमताचा निरास करून कणभुगादि मताला उत्थापन करितात- 'भौतिक'. त्याला दूषित करितात- 'तेंही' प्रमाणाभाव या हेतूच्या असिद्धिची शंका घेतो- 'पण इंद्रियें' हेतूचें समर्थन करितो- 'त्यांना मध्यम'. मध्यमपरिमाणत्व असिद्ध आहे असें सांगतात- 'नाहीं कारण इंद्रियांची' द्रव्यत्व असल्यामुळे इंद्रियांना परिमाणत्व तर सिद्ध आहे. त्यांत तेथ.

॥ विवरण ॥

विग्रहावस्थास अणुपरिमाणत्व सिद्ध होईल की नाही कारण अणु परिमाण मनाने विस्तृत आत्मादि दर्शन होते. पण इंद्रियें भौतिक आहेत, त्यांना रूप रस गंध स्पर्शांचे नियमाने अभिव्यंजकत्व असल्यामुळे प्रदीप, आस्वादक हिंग्वादि द्रव्य, व्यंजक वायू प्रमाणे' अशा अनुमानान्तराने प्रत्येक भूतारब्ध प्रत्येक इंद्रिय आहे. असें अनुमान होते? नाही कारण शब्दगुणवद्ध आकाशाने अनारब्ध शब्दाभिव्यंजक श्रोत्रांत हेतुचा अनैकान्तिकत्व आहे. कारण कर्णशष्कुल्यवच्छिन्न आकाशमात्राला श्रोत्रत्व मानले असल्यामुळे त्याला अनारब्धत्व आहे.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

आणि दुसऱ्या परिमाणाच्या अनुपलब्धीने त्याचें (=मध्यम परिमाणाचें) सिद्ध आहे कीं का दुसऱ्या रीतीने? दुसरा पक्ष नाही कारण तिची उपलब्धी होत नाही. पहिला पक्ष हि नाही असें सांगतात- 'कारण इंद्रियांची' महत्परिमाणत्व तर अनुपपन्न आहे कारण सर्वत्र विषयदर्शनाचा अभाव आहे. शरीर परिमाणत्वही नाही. कारण मनुष्य शरीरव्यापि इंद्रियांच्या सूक्ष्म कोटरशरीरांत व्याप्तीचा अभाव आहे. म्हणून इंद्रियांना अणुत्व आहे असा अर्थ. ~~भौतिकत्वाविषयी~~ इंद्रियांना अणुत्व असतां विषयाच्या आकलनें अवगाहाची अनुपपत्ति असल्यामुळे अणुत्व आश्चर्यकारी नाही असें सांगतात 'मग' सरकल्याने विषयावगाहाचें उ-मच्य रीतीनें संभवतो असें सांगतात- 'नाही कारण अणु' भौतिकत्वा विषयी दुसऱ्या रीतीने अनुमान प्रमाणाची आशंका घेतात- 'पण इंद्रियें' चक्षु तैजस आहे कारण त्याला रूपादिकांमध्ये रूपाचेंच अभिव्यंजकत्व आहे प्रदीपा प्रमाणें' ? जिव्हा आप्य आहे तिला रसादिकांमध्ये रसालाच अभिव्यंजकत्व असल्यामुळे लाळ प्रमाणे' या प्रमाणे सर्वत्र प्रयोग जाणावा. प्रथम प्रयोगांत अतीन्द्रियाच्या व्यावृत्ती करिता 'रूपादि' हे विशेषण आहे. मनाच्या व्यावृत्ती करिता 'च' हा शब्द आहे. असिद्धीच्या परिहाराकरिता 'रूपादिकांमध्ये' हें विशेषण आहे. विपक्षांत बाधक तर्काचा अभाव असल्यामुळे अप्रयोजक हेतु आहे असें सांगतात- 'नाही कारण मृदु' स्पर्शव्यंजकत्वाची अनुपपत्ति बाध आहे अशी आशंका असतां सांगतात- 'शब्दाभिव्यंजक' श्रोत्राला आरब्ध सजातीय विशेषगुणवद्द्रव्यारब्धत्वाचा अभाव असतांही शब्दाभिव्यंजकत्व आहे. त्या प्रमाणे येथेही जाणावे. असा अर्थ. पण श्रोत्राला आकाशाने अनारब्धत्व कसें? त्यावर सांगतात- 'कर्णशष्कुली' सजातीय अनेक द्रव्यांना आरंभ-

॥ किरण ॥

मनसाही त्यांचे अभिव्यंजकत्व असल्यामुळे भूत चतुष्टयारब्धत्व प्रसंग येतो. पण आत्माकाशादिकांच्याही अभिव्यंजकत्वाने मनाला साधारणत्व असल्यामुळे भूतारब्धत्व नाही? असें असेल तर संख्या, परिमाण, संयोग विभाग, जाति, विशेष, समवायादिकांच्याही अभिव्यंजकत्वाने इंद्रियांना साधारणत्व असल्यामुळे भूतांनी आरब्धत्व सिद्ध होणार नाही. असाधारण विषयारब्ध बुद्धिंद्रियें आहेत? असें असेल तर आत्मारब्ध मन होईल. कारण त्याचा (आत्म्याचा) असाधारण (मन) विषयत्व आहे. पण एकद्रव्याने आरब्ध द्रव्य नाही? असें असेल तर

॥ किरणव्याख्यान ॥

काल असल्यामुळे न आकाशाला एकद्रव्यत्व असल्यामुळे आरंभकत्व नाही असा अर्थ. नियमाने अभिव्यंजकत्व = व्यंजकत्याच्या अंतर्गतत्वाचे अनधिकरणत्व इत्यादिकांत अतिप्रसंग सांगतात - 'मनसाही' मनाला सर्व अर्थांचे ग्राहकत्व असल्यामुळे ग्राह्यांच्या सजातीय गुणवालाकडून आरब्धत्व प्रसंग येतो असा अर्थ. मन भूतचतुष्टयारब्ध नाही त्याचा (अभिव्यक्ती) साधारण कारणत्व असल्यामुळे अदृष्ट प्रमाणे? अशी शंका घेतो - 'पण आत्माकाशादिकांचा' हा हेतु अतिप्रसंगाने ग्रस्त आहे असें सांगतात - 'असें असेल तर संख्या' जो ज्याचा असाधारण विषय असतो तो त्याच्याकडून (विषयवाल्याच्या सजातीय गुणवद्रव्याकडून) आरब्ध असतो. मनाचे भूतचतुष्टयाचा साधारण विषयत्व असल्यामुळे त्याचा (मनाचा) त्याच्याकडून (= भूतचतुष्टयाकडून) आरब्धत्व नाही अशी शंका घेतो - 'असाधारणविषयारब्ध' आत्म्याचा नाहीं इंद्रियांकडून अग्राह्यतेने मनाच्या असाधारण विषयत्वामुळे मनाला तदारब्धत्व येईल असें सांगताव 'तर आत्मारब्ध मन' आत्मा द्रव्यारंभक नाही त्याचा एकद्रव्यत्व असल्यामुळे 'गगनाप्रमाणे' अशी शंका घेतो - 'पण एकद्रव्याने' सजातीय तंतूंना पटारंभकत्व दिसते आत्म्याला तर एकद्रव्यत्व असल्यामुळे आरंभकत्व नाही असा अर्थ. पटप्रमाणे सावयवतेने अनेक द्रव्यारब्धत्व असतें तरीहि मनाचा निरवयवत्व असल्यामुळे आत्मारब्धत्व होईल. गगनाप्रमाणे संदिग्ध साध्यतेने दृष्टान्तत्व हो नाही अशा आशयाने सांगतात - 'असें असेल तर नाही कारण निरवयव' पण मनाला अकार्यत्व-

चतुर्थकोष्ठ

९०/१०५८

॥ विवरण ॥

नहि कारण सावयव अनेक द्रव्यारम्भ असते. असें एरवींच आहे. निरवयव तर मन निरवयव आत्मारम्भ कोठें असणार नाहीं म्हणून अणुभावकरून च अभौतिकत्वाची सिद्ध आहे

१९६।८ तीं इंद्रियें सर्वगत आहेत असें योगशास्त्रानुयायी म्हणतात. ते देखील प्रमाणहीन आहे. आत्मा इंद्रियें व मन सर्वगत आहेत त्यांना सर्वत्र दृष्टकार्यत्व असल्यामुळें आकाशाप्रमाणें' असें असें उत्तर नाहीं कारण हेतुही असिद्ध आहे. जेथें शरीर तेथें सर्वत्र दृष्टकार्यत्व आहे असें असें उत्तर हेतु शरीरांत अनैकान्त आहे पण त्यांना

॥ विवरणव्याख्यान ॥

असल्यामुळें आरब्धत्व कसें? ह्याची आशंका येत नाहीं. 'मन अकार्य आहे त्याला निरवयव द्रव्यत्व असल्यामुळें आत्म्याप्रमाणें' असें असें उत्तर नाहीं कारण गुणवत्त्वादि लक्षण द्रव्यत्वा आत्म्यांत असल्यामुळें दृष्टान्ताला साधनविकलत्व आहेच (निरवयव) या विशेषणाची असिद्धि आहे असें जाणावें. इंद्रियांच्या भौतिकत्वाचें निरसन सिद्धान्ताच्याविरुद्ध आहे अशी शंका असता त्याविषयीं प्रमाणविशेषाचें (अनुमानाचें) आम्ही निराकरण करितो. भौतिकत्वाचें नाहीं असें सांगतात- 'म्हणून आगम' येथें द्वितीय कल्प (= इंद्रियांचें ~~सर्वगत~~ अणुपरिमाणत्व) अंगीकृत आहे असें जाणावें.

अशा रीतीनें कारणाच्या विप्रतिपत्तीचें निराकरण करून परिमाणाच्या विप्रतिपत्तीचें निराकरण करण्याकरितां पूर्वपक्ष सांगतात- 'तीं इंद्रियें' प्रमाणाच्या अभावानें दूषित करितात- 'ते देखील' (प्रमाणाभाव) हेतु असिद्ध आहे असें सांगतात- 'आत्मा इंद्रियें' जरी येथें इंद्रियांचें सर्वगतत्व साध्य केलें तरी आत्मादिकांत व्यभिचार येईल ह्या निरासाकरितां त्यांनाही पक्षत्व सांगितलें असा अर्थ. घटादिकांच्या व्यावृत्तीकरितां 'सर्वत्र' हें विशेषण आहे. काय सर्वत्र दृष्टकार्यत्व हेतु आहे किंवा जेथें शरीर तेथें दृष्टकार्यत्व आहे असा विकल्प करून पहिल्या पक्षांत दूषण करितात- 'आणि कारण हेतूचें' (कारण तसें दिसत नाहीं असा अर्थ) दुसऱ्या पक्षाचा अनुवाद करितात- 'जेथें शरीर' ज्या प्रदेशांत शरीर असतें त्या प्रदेशांत त्या शरीराला स्वतःला उचित अधिकारित्व असून सर्वगतत्व नसल्यामुळें तेथें व्यभिचार सांगतात- 'हेतु शरीरांत' दुसऱ्या हेतूचा आक्षेप घेतो- 'पण त्यांना'

॥ विवरण ॥

आकाशाप्रमाणे परोपाधिगमनत्व असल्यामुळे सर्वगतत्व आहे? असें असेल तर नाही. कारण शरीरावयवांना देखील परोपाधिगमनत्व आहे. पुनः सर्वगतत्व असतां एककाळी सर्व विषयांची उपलब्धि होईल. पण शरीरांतच वृत्तिलाभ होत असल्यामुळे तसें नाही असें असेल तर मग बाहेर इंद्रियसद्भावकल्पनाप्रमाणाभाव [illegible] नाहीं.

इंद्रियें अप्राप्यकारी आहेत असें सुगत म्हणतात तें अयुक्त आहे. कारण दूर असलेल्या स्पर्शरसगंध (~~परन्तु यांची शरीरदेशींच उपलब्धि होते~~) - विषयांशी संबंधितांचीच उपलब्धि होते. यांच्या उपलब्धीचा प्रसंग येईल. पण योग्यदेशी अवस्थानाची अपेक्षा आहे असें असेल तर नाही. कारण

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अभिप्रायाने दूषित करितात - 'नाही कारण शरीरावयवांना'. अवयवांचे गमन अवयवीच्या गमनाशिवाय न असतें न अवयवांपलीकडे सर्वगतत्व नाही. म्हणून तेथें व्यभिचार होतो असा अर्थ. पुनः इंद्रियव्यापित्ववाद्यांकडूनही आक्षेपणीय आहे कीं - काय इंद्रियांना कार्यजननयोग्यत्व शरीराबाहेर अन्यत्रही आहे किंवा शरीरातच आहे? पहिल्या पक्षीं अतिप्रसंगबाध सांगतात - 'पुनः सर्वगतत्व' इत्यादिकाने. उत्थापन करितात - 'पण शरीरांतच' 'वृत्तिलाभ' कार्यजननयोग्यत्व. रूपादिकांच्या उपलब्धीवरून इंद्रियें कल्पिली जातात. तशी शरीरावच्छेदानें इंद्रियें असतां होते. म्हणून अन्यत्र (= बाहेर) सत्त्वकल्पकाचा अभाव असल्यामुळे ते (बाहेर इंद्रियसत्त्व) नाही असें सांगतात - 'मग बाहेर' रूपादिदर्शनारूप प्रयोजनशून्यत्वामुळे प्रमाणशून्यत्व आहे असा अर्थ.

इंद्रियांचे परिच्छिन्नत्व अंगीकार करून कोणी त्यांना अप्राप्यकारी म्हणतात त्यांचा अनुवाद करितात - 'इंद्रियें' विषयदेशाला (= संबंधाला) प्राप्त न करिता होता शरीरदेशीं स्थित इंद्रियांना कार्यकरत्व आहे असा अक्षरार्थ. अप्राप्यकारित्व असतां अतिप्रसंग येतो असें सांगतात - 'तें अयुक्त आहे'. सहकारींच्या अभावामुळे अतिप्रसंग येत नाही? अशी शंका घेतो - 'पण योग्यदेशी' (विषयाचे) इंद्रियाशी संसर्गाला योग्य देशीं अवस्थान सहकारी आहे? किंवा दुसरें? असा विकल्प करून पहिल्या पक्षी आत्म्या इत्यादींची सिद्धि होते. असा अभिप्राय ठेवून दुसऱ्या पक्षाला दूषित करितात - 'नाही कारण इंद्रियदेशाच्या'

॥ विवरण ॥

इंद्रियदेशाच्या प्राप्तीवाचून त्याच्या देशाचे निरूपण करिता येत नाही. स्पर्श रस घ्राणेन्द्रियाप्रमाणे चक्षुः श्रो-
(विषयाशी संबंध असता कार्य)
त्रांसही प्राप्य (संबंध) कारित्वाचे अनुमान केले जाते. वर्तजाळा आलीकडे शीघ्रगमन दिसत असल्या-
मुळे चक्षूला ध्रुवादिप्राप्ति निरुद्ध नाही. शब्दाचीही ~~त~~ दूरदेशी उपलब्धी होत असल्यामुळे त्याच्या लहरी-
असतानाप्रमाणे परंपरेने श्रोत्राशी समवाय नाही. म्हणून भौतिक, परिच्छिन्न प्राप्यकारी इंद्रिये आहेत
असें सिद्ध होते.

मग मनननामक ~~श~~ काय आहे? नित्य निरवयव अणु परिमाण असे वैशेषिकादिक म्हणतात.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

पण स्पर्शादिकांना प्राप्यकारित्व असतांही, चक्षुश्रोत्रांना प्राप्यकारित्व नाही कारण तसें दिसत नाही अशी
आशंका असता सांगतात- 'स्पर्शरस' 'चक्षुश्रोत्र प्राप्यकारी आहेत त्यांना बाह्येंद्रियत्व असल्यामुळे
स्पर्शादिकांप्रमाणे' असा अर्थ. पण योजन शतादि दूर असलेल्या ही ध्रुवादिकांची नेत्र उन्मीलन मात्रावरून
उपलब्धि होत असल्यामुळे नेत्राला प्राप्यकारित्व नाही अशी आशंका असतां सांगतात- 'वर्तजाका' सूर्योद-
यादिकाच्या अभ्युपगम मात्राने, त्याच्या किरणांना स्वतः पृथ्वीतळव्याप्तीप्रमाणे, नेत्रालाही तेजस्त्वानें
लवकर दूरवर्ति पदार्थाचे दर्शन युक्त आहे असा अर्थ. दंडभेरी संयोगामुळे गगनसमवायी कोणी शब्द उत्पन्न होतो तो
ही असमवायी कारण तेने शब्दान्तराचा आरंभ करितो. तसा तोही. अशा रीतीने परंपरेने श्रोत्रपर्यंत उत्पत्तीने
शब्दाचे श्रोत्रानें ग्रहण होते. अशा तार्किक प्रक्रियेच्या निरास करितात- 'शब्दस्योऽपि'. तेथें 'शब्द' असा प्रत्यय
उत्पन्न येथें शब्द असा प्रत्ययाच्या अभावामुळे हा पक्ष योग्य नाही. दूरदेशी अभिव्यक्त शब्दाची अभिव्यंजक वायूकडून
सिपिसताच्या निरास भावात्मका श्रोत्रांतही अभिव्यक्ति होते असा अर्थ. बाह्येंद्रियनिरूपणाचा उपसंहार करितात- 'म्हणून'
मनविषयीही विप्रतिपत्ति दिसत असल्यामुळे ते सांगतात- 'मगमननामक' 'मन नित्य आहे त्याचा [illegible]

॥ विवरण ॥

परिच्छिन्नत्वामुळे नित्यत्व नाही. पण निरवयव द्रव्यत्वामुळे आत्म्याप्रमाणें ते नित्य आहे? असें असेल तर नाही. बाह्यकरणत्वानें इंद्रियाप्रमाणें सावयवत्वाचे अनुमान होतें व अन्नमयत्व श्रुतीहि आहे. पण मूर्त द्रव्याकडून अभिघात होत नसल्यामुळे ते निरवयव आहे? असें असेल तर नाही कारण मनाला बहिर्गमनाचा

॥ विवरणव्याख्यान ॥

असून कारणशून्यत्व असल्यामुळे आत्म्याप्रमाणें ' मन निरवयव आहे त्याला मूर्तानें अप्रतिबध्यमानत्व असल्यामुळे गगनाप्रमाणें ' मनाला मध्यमपरिमाणत्व असतां स्थूल (महत्) व सूक्ष्म (लघु) शरीरांत समानत्वानें राहणे होणार नाही. सर्वगतत्व असतां एकेकाळी ज्ञानोत्पत्ति होईल म्हणून ते अणु असा आहे. नित्य इत्यादिकांचा अर्थ. तेथे नित्यत्व तर अणुत्व आहे असें सांगतात - 'परिच्छिन्नत्वामुळे' ' मन अनित्य आहे. त्याला परिच्छिन्नत्व असल्यामुळे घटाप्रमाणें ' अशा परमाणूंत व्यभिचारही ~~अनुमानावरून~~ नाही. कारण त्यांची मान्यता नाही. ' मन विभु आहे त्याला सर्वदा स्पर्शरहित द्रव्यत्व असल्यामुळे काळाप्रमाणें ' अशा अनुमानावरून अपरिच्छिन्नत्वाची सिद्धि होते? अशी शंका घेतां येणार नाही कारण त्यांत व्यभिचार होतो असा अर्थ. अनित्यत्वाच्या अनुमानाला प्रति अनुमानाच्या विरोधाची शंका घेतात - 'पण निरवयव द्रव्यत्वामुळे' घटादिकांच्या व्यावृत्तीकरिता 'निरवयव' हें विशेषण आहे. गुणादिकांच्या व्यावृत्तीकरितां 'द्रव्यत्वामुळे' हें विशेषण आहे. हेतूचे विशेषण असिद्ध आहे असें सांगतात - 'बाह्यकारण करणत्वानें' ' मन सावयव आहे त्याला द्रव्यत्व असून करणत्व असल्यामुळे नयनाप्रमाणें ' असा अर्थ. विशेषण नसेल तर होणार नाही कारण तेन मन व अर्थांच्या सन्निकर्षाच्या व्यावृत्तीकरिता आहे. ' मनत्व सावयववृत्ति आहे मूर्तवृत्तित्वामुळे घटत्वाप्रमाणे ' असा अर्थ. नित्यत्व व अनित्यत्वाला ग्रहण करणाऱ्या अनुमानाला सप्रतिपक्षत्व असल्यामुळे अनित्यत्वाचा निश्चय नाही? अशी आशंका असतां सांगतात - 'व अन्नमय' सावयवत्व साधक अनुमानाला प्रति अनुमानाच्या विरोधाची शंका घेतात - 'पण मूर्त द्रव्याने' मूर्तद्रव्याने अप्रतिबध्यमानत्वामुळे असा अर्थ. अनभिघात अन्यथासिद्ध आहे असें सांगतात - 'कारण मनाला'

॥ किरण ॥

अभाव आहे. उत्क्रान्ति इंद्रियांनाही समान आहे. संयोग विभागवत्त्वामुळे घटादिकांप्रमाणे अणुपरिमाणता नाही. सर्वगतत्व असतां तर एकेकाळी सर्व इंद्रिय संयोगामुळे सर्वांच्या ज्ञानाचा प्रसंग येतो. मध्यमपरिमाणत्वाने सावयवत्व असतां अवयवांच्या उपचय व अपचय संभवत असल्यामुळे स्थूल व सूक्ष्म देहाच्या प्रतिपत्तीचा विरोध नाही.
१५४।७ समनन्तर (पूर्वीचे ज्ञानाचा) प्रत्यय व उत्तर ज्ञानाच्या कारण तेंच मन आहे असें शाक्य (बौद्ध) मानतात. तसें नाही कारण ज्ञानाचा ज्ञानान्तराच्या हेतुत्वाविषयीं व्याप्तीचे सापेक्षत्व आहे. शाब्दज्ञानही व्याप्तिजन्य आहे असें.

॥ किरण व्याख्यान ॥

पण 'सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' [बृ. ४।४।२] इत्यादिकांनी इंद्रियांच्या (व मनाच्या) उत्क्रान्तीचे श्रवण असल्यामुळे लिंग मनाच असिद्ध आहे? अशी आशंका असतां सांगतात - 'उत्क्रान्तीतर' इंद्रियांची उत्क्रान्ति असतांही जसा त्यांचा अनुपघात आहे त्याप्रमाणे मनाचाही असा अर्थ. सांगितलेल्या अणुत्वाचे निरसन करितात - 'संयोग' 'मन अणु नाही' त्याला संयोगित्व व विभागित्व असल्यामुळे घटाप्रमाणे असा अर्थ. परमाणूंत व्यभिचार नाही कारण त्र्यणुकाहून अतिरिक्त परमाणूंच्या अभाव आहे. सर्वगतत्वाचे निरसन करितात - 'सर्वगतत्व असतां' पण मध्यमपरिमाणत्व अनुपपन्न आहे कारण सूक्ष्म कीटादि ५९१।१९ शरीरांत मनाच्या वृत्तीची अनुपपत्ति येते असें सांगितले? त्यावर सांगतात - 'मध्यमपरिमाणत्वाने' ज्ञानातिरिक्त मनाचा अभाव असल्यामुळे त्याच्या परिमाणासंबंधीं विचाराला अवसर नाही? अशी बौद्ध शंका घेतो. 'समनंतर प्रत्यय' अतीताचा (=शवटील) अनन्तर प्रत्यय असा अर्थ. विकल्पाला सहन करीत नसल्यामुळे हें युक्त नाही असें सांगतात - 'तसें नाही' काय ज्ञानत्वाची अपेक्षा करून पूर्व प्रत्ययाचे उत्तरप्रत्ययाचे जनकत्व आहे? कि त्याची अपेक्षा न करितां? पहिला पक्ष नाही कारण त्यांच्यांत व्याप्तीचा अभाव आहे असें अभिसंधान करून दुसऱ्याला दूषित करितात - 'कारणताया' धूमाग्नींच्या व्याप्ति असल्यामुळे धूमज्ञान अग्निज्ञानाला जनक आहे हें दृष्ट आहे असा अर्थ. पण इंद्रियांच्या व्याप्तीवांचूनही शाब्दज्ञानाला अर्थज्ञानजनकत्व दृष्ट आहे? अशी आशंका असतां दुसरें म्हणतात शब्दाच्याही अनुमानांत अंतर्भाव असल्यामुळे व्यभिचार नाही असें सांगतात - 'शाब्दज्ञानही'

५८
१०६२

॥ विवरण ॥

दुसरें मत आहे. विशिष्टज्ञान हें संप्रयोगजन्य आहे विशेषणज्ञानजन्य नाही. समनंतर प्रत्ययापासून उत्तर प्रत्ययाला ज्ञानाकार लाभ होतो? असें असेल तर नाही कारण वस्तुस्वभावाला अन्याधीनत्व नाही. म्हणून सावयव अन्यत मत आहे.

१५०/१२

हा आत्मा तरी काय आहे? सर्वगत जड आहे असें कोणी म्हणतात. सर्वत्र दृष्टकार्यत्व सर सर्वगतत्वाचि-

---

॥ विवरणव्याख्यान ॥

पण प्रतीत्य अभाव असतांही विशेषणज्ञानाला विशिष्टज्ञानजनकत्व दिसते? अशी आशंका असतां जेथें एकेन्द्रियग्राह्यांत्र विशेषण विशेष्यभाव असतो तेथें इंद्रियसन्निकर्षज विशिष्टज्ञान असते असें सांगतात- 'विशिष्टज्ञा-नहीं' पण 'सुगंधी चंदन' इत्यादिकांत विशेषण विशेष्यांना एकेन्द्रियग्राह्यत्व नसल्यामुळे विशिष्टज्ञान संप्रयोगजन्य नाही? असें असेल तर नाही कारण तेथें विशिष्टज्ञानाला साक्षिवेद्यत्व मानले आहे. किंवा विशेषणज्ञान संस्कारसहित इंद्रियसंप्रयोगापासून विशिष्टज्ञानाची उत्पत्ति होते असा अर्थ. पण समनंतर प्रत्ययाला उत्तरज्ञानजनकत्व मानलेन असल्यामुळे त्याहीची अपेक्षा नाही? अशी शंका घेतो- 'समनंतरप्रत्ययापासून' अधिपति, सहकारी, समनंतर प्रत्यय व त्या अनुरोधावरून आलंबन प्रत्ययापासून ज्ञानाचा जन्म ग्रहण केला जातो. त्यांत चक्षुलक्षण अधिपति प्रत्ययापासून ज्ञानस्वरूप उत्पन्न होते आलोक लक्षण सहकारि प्रत्ययापासून त्याची स्पष्टता होते. आलंबन प्रत्ययापासून घटादि आकाररूपता उत्पन्न होते. व पूर्व प्रत्ययापासून बोधाकारता उत्पन्न होते असा अर्थ. ज्ञानच जो आकार तो ज्ञानाकार असा विग्रह. आकाराला आकारीशी अभिन्नत्व असल्यामुळे आकाराला आकारीजनकाच्या अतिरिक्त जन्यत्व नाही, असें सांगतात- 'न ह्याकारण वस्तु'

आतां न्यायवैशेषिक मत निराकरणाचा उपसंहार करितात- 'इत्थं न स्वरूप'

६५६/१८

अशा रीतीने हेय (=त्याज्य) स्वरूपाचा निराकरण करून उपादेय (=ग्राह्य) स्वरूपाचे निरूपण करण्याकरिता संशय घेतात- 'हा आत्मा तरी' काय सर्वगत जड आत्मा आहे? किंवा त्याच्या विपरीत आहे? असा संशयाचा अर्थ. पूर्वपक्षवाल्यांमतांत 'सर्वगत' कथनांत अनुमान प्रमाण आहे? किंवा अर्थापत्ति किंवा आगम? पहिला पक्ष नाही असें सांगतात- 'सर्वत्र दृष्ट कार्यत्वतर'

॥ विवरण ॥

धर्मो हेतु नाहीं. असें वर सांगितलें. पण व्यवहित देशीं अदृष्ट (=पुण्यपाप) निमित्तानें नृत्यादि-
अदृष्टवान् आत्मसंयोगाची
क्रियेचा आरंभ होत असल्यामुळे त्याला आत्मसमवेततान अदृष्टाची अपेक्षा असल्यामुळे आत्मा
सर्वगत आहे. असें असें म्हणता येत नाहीं कारण येथें (=मनुष्य शरीरांत) समवेत अदृष्टाच्या फलत्वानें
(=मनुष्य शरीराच्या)
स्वर्गादि भोगाच्या उत्पत्तीत असल्यामुळे अदृष्टवान् प्रदेशाचा संयोग होत नाहीं. केवळ आत्म प्रदेश संयो-
गाला फल हेतुत्व नाहीं. म्हणून आगमावरूनच सर्वगतत्वाची सिद्धि होते. अन्यथा जाड्य हे नाहीं.

॥ विवरण-व्याख्यान ॥

पृ. ९०/४ (अर्थपूर्ति)

"वर सांगितलें" हेतु जो असिद्ध आहे. येथें असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षाचें उत्थापन करितो - 'पण व्यवहित' इत्यादि. पर-
समवेत नृत्यादि क्रियेनें अन्यत्र सुखादि उत्पन्न होते. नृत्याक्रियेचा त्याच्या अदृष्टानें संपादकत्व नसतां तर त्याच्या
सुखाला हेतुत्व नाहीं. त्याच्या अदृष्टानें जन्यत्व हि त्याच्या संबंधावाचून अनुपपन्न आहे. अशा रीतीनें अदृष्टवान्-
क्रियेच्या
आत्मसंयोगावाचून अन्यत्र उत्पत्तीची अनुपपत्ति असल्यानें त्याला सर्वगतत्व आहे. काय ज्या प्रदेशांत अदृष्ट
(येथें)
उत्पन्न होते त्या प्रदेशानें युक्त आत्मसंयोगाला हेतुत्व आहे किंवा आत्ममात्रसंयोगाला? पहिला पक्ष नाहीं असें
सांगतात - 'नहि कारण' येथें =मनुष्य देहावच्छिन्न आत्मप्रदेशांत अदृष्टवान् मनुष्य शरीरावच्छिन्न आत्म
प्रदेशाच्या संसर्गाचा अभाव असतांहि पर पृष्ठावर (=~~स्वर्गीत~~ स्वर्गात) सुख उत्पन्न होत असल्यामुळे त्याच्या अनुपपत्तीनें
आत्म्याला सर्वगतत्व नाहीं असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षाचा निरास करितात - "केवळ आत्मसंयोगाला" कारण सर्वदा
सर्वांना सुखादि उपभोग प्रसक्ति होत असल्यामुळे असें नाहीं असा अर्थ. पण परिच्छिन्नत्व असतां अनित्यत्वाची प्रसक्ति होत अस
ल्यामुळे सर्वगतत्व मुलाशहि ग्रहणीय आहे? अशी आशंका असतां आत्म्याच्या सर्वगतत्वाचा निरास करीत नाहीं परंतु
त्याच्या प्रमाण विशेषाच्या अशा आशयानें सांगतात - 'म्हणून आगमावरूनच' "आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः"
[ ] "नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम्" [मुं १।१।६] इत्यादि आगम येथें जाणावा. जडत्व सांगितलें त्याचा निरास
करितात - 'आत्म्याला'

॥ विवरण ॥

कारण त्याला स्वयंप्रकाशता फळते. सुषुप्तींत प्रत्यक्षच तिचा अवभास होतो. तिच्याविषयीं अनुमानही आहे 'हा आत्मा स्वयंप्रकाश आहे त्याला स्वसत्तेंत प्रकाशाच्या व्यतिरेकाचा अभाव असल्यामुळें प्रदीप व संवेदना प्रमाणें.' 'आत्मा स्वयंप्रकाश आहे त्याला विषयप्रकाशकत्व असल्यामुळें प्रदीपाप्रमाणें' तसें 'आत्मा स्वयंप्रकाश आहे त्याला विषयप्रकाशाश्रयत्व असल्यामुळें आलोकाप्रमाणें' तसेंच आत्मा अजन्यप्रकाशगुण आहे त्याला प्रकाश-

॥ विवरणव्याख्या ॥

जन्यहेतो स्वप्रकाशत्वाचें समर्थन करितात - 'सुषुप्तींत प्रत्यक्षच' 'मी सुखानें निजलों होतों' असा जो होणारा परामर्श (स्मृति) तरी दिसतो. त्या परामर्शाचें तर सुषुप्तींत अनुभवावांचून अनुपपत्ति असल्यामुळें अनुभवग्राह्य आहे. न त्याला अन्याधीनत्वाचा अयोग असल्यामुळें स्वतस्त्व आहे असा अर्थ. सजातीय प्रकाशानें प्रकाश्यत्वाचा प्रतिषेधक होत असतां साधर्म्यावरून अवेद्यत्व असतां अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्व सिद्ध होते. असा अभिप्रायानें सांगतात - 'हा आत्मा' स्वसत्तेंत प्रकाशाभावशून्यत्वामुळें असा हेतूचा अर्थ. व्यतिरेकाचा अभाव असल्यामुळें असें म्हटलें असतां प्रदीपादिकांना विनाशित्व असल्यामुळें साध्यवैकल्य येईल, म्हणून 'प्रकाश' असें विशेषण आहे. तथापि नष्ट प्रदीपांत प्रकाशाच्या व्यावृत्तीमुळें साधनवैकल्य आहे त्याकरितां 'स्वसत्तेंत' असें म्हटलें. हेतूची असिद्धीही नाहीं. कारण जाग्रत स्वप्नांत त्याचा प्रतिभासन सिद्धच आहे. सुषुप्तींत आत्मप्रकाश तर 'मी सुखानें निजलों होतों' इत्यादि परामर्शाच्या अनुपपत्तीनें सिद्ध आहे. सुखादिकांत व्यभिचार होणार नाहीं म्हणून 'द्रव्यत्व असतां' असें विशेषण आहे. येथें हें विवक्षित आहे - 'आत्मा सजातीय प्रकाशाकडून अप्रकाश्य आहे. त्याला द्रव्यत्व असून स्वसत्तेंत प्रकाशाभाव रहितत्व असल्यामुळें प्रदीपाप्रमाणें' 'आत्मा स्वयंप्रकाश आहे त्याला संवेदनाहून इतर-आत्मविशेषगुणव्यतिरिक्तत्व असतां स्वसत्तेंत प्रकाशव्यतिरेकशून्यत्व असल्यामुळें संवेदनाप्रमाणें' असें. प्रकाशकत्व असल्यामुळें' असें म्हटलें असतां बाह्याची असिद्धि होते कारण त्याला प्रकाशनकर्तृत्व आहे. म्हणून सांगतात - 'विषयप्रकाशकत्व' प्रकाशाला आगंतुकत्वामुळें हेतूची असिद्धि मानणाऱ्याचें निराकरण करितात - 'तसेंच आत्मा अज-

चतुर्थ श्लोक

३८
१०६५

॥ विवरण ॥

गुणत्व असल्यामुळे आदित्यादिकांप्रमाणे. 'आत्मा स्वयंप्रकाश आहे त्याला इंद्रियगोचरत्व नसून अपरोक्षत्व असल्यामुळे संवेदनाप्रमाणे'. आगम तर याविषयी दाखविला आहे. पुन: तो सर्व शरीरांत एक आहे. त्याला सर्वत्र अहं असे एकाकार प्रत्यक्ष वेदनीयत्व असल्यामुळे गोत्वाप्रमाणे' शरीरभेदामुळेच मागील शरीरादिकाप्रमाणे भोगानुसंधानाचा प्रसंग नाही. एकांत ही परिमाणभेदामुळे प्रतिक्षणी शरीरभेद ही

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'प्रकाशगुण' धर्मी असतां अजन्य प्रकाशगुण असे जाणावे. अन्यथा दृष्टांताला साध्यवैकल्य प्राप्त होईल. प्रकाशकत्वे निराकरण करितात - 'आत्मा स्वयंप्रकाश' 'अपरोक्षत्व असल्यामुळे = अपरोक्ष व्यवहार विषयत्व असल्यामुळे असा अर्थ. घटादिकांची व्यावृत्ति करितात 'इन्द्रियगोचरत्व नसून' धर्मादिकांची व्यावृत्ति करितात - 'अपरोक्षत्व असल्यामुळे' श्रुतीही स्वप्रकाशत्वाविषयी प्रमाण आहे असे सांगतात - 'आगम तर' 'अत्रायं पुरुष: स्वयंज्योति:' (बृ.आ.उ.) इत्यादि आगम जाणावा. आत्म्याला स्वप्रकाशत्व असतांही अनेकत्व सांख्य मानतात. त्यांचे ऐक्य करतात — 'पुन: तो' सर्व अहंप्रत्यय एकविषय आहेत त्यांना एकाकार प्रत्ययत्व असल्यामुळे गाय, गाय, प्रत्ययांप्रमाणे' विमत उत सर्व अहंप्रत्यय आत्मा आत्मविषयक आहेत त्यांना एकाकारत्व अहंप्रत्ययत्व असल्यामुळे गाय गाय प्रत्ययाप्रमाणे, असा अर्थ. पण सर्वत्र आत्मैकत्व असतां स्वशरीराप्रमाणे भोगानुसंधान प्राप्त होते तें तर उपलब्ध होत नाही म्हणून त्याला अप्रयोजकत्व आहे अशी आशंका असतां काय अनवच्छिन्नाला अनुसंधान प्राप्त होते किंवा अवच्छिन्नाला? पहिल्या पक्षी इष्टापत्ति आहे. अशा आणि प्राधान्याने दुसऱ्या पक्षाला दूषित करितात. 'शरीरभेदामुळेच' एका शरीरांत पादावच्छिन्नाला स्तनावच्छिन्न अनुसंधानत्व नसते अशा आणि प्राधान्याने आदि शब्दाचे ग्रहण आहे. पण अनुसंधान शरीरभेदनिबंधन नाही कारण शरीरभेद असतांही अनुसंधान दिसते तें असे - बाल्य कौमार यौवन अवस्थागत शरीरनिष्ठ न्यूनाधिक परिमाणभिन्नत्व आहे. त्यांना न्यूनाधिक परिमाणांत अन्यान्य परिमाणत्व असल्यामुळे घट शरावादि (शरावादि) परिमाणाप्रमाणे अशा अनुमानावरून शरीरभेद सिद्ध होतो असतांही अनुसंधानाप्रमाणे देहभेद असतांही अनुसंधान होते. अशी आशंका असतां दृष्टान्ताचा आणि धर्मीचा करतात 'एकांत ही'

१०६६५

१।१।६।१८

भोक्तैव केवळं न कर्तेत्येके ।

॥व्याख्यान॥

७४।८ त्यांच्या विषय आत्मा आहे असे ते मानतात. 'भोक्तैव केवळं न कर्ता' = केवळ भोक्ताच आहे कर्ता नाही 'इति' = असे 'एके' = एक सांख्य मानतात. पूर्वोक्तच ७४।५ देहादि व्यतिरिक्त आत्म्याला कर्तृत्व त्याचा स्वभाव नाही असे मानणारे - भोक्ताच केवळ अहंप्रत्ययाच्या विषय आहे असे ते मानतात

॥विवरण॥

युक्त नहीक्षणिक प्रत्यभिज्ञेच्या विरोध येतो. व अननुसंधानाच्या प्रसंग येतो. ज्वालेंतर सूक्ष्म देशी- न असता प्रत्यक्षत्व येत होईल सैते. म्हणून एक स्वयंप्रकाश आत्मा आहे असें सिद्ध आहे (तार्किक व प्राभाकरादि मताच्या) उपसंहार करितात- 'म्हणून देहादि व्यतिरिक्त अहंप्रत्ययाच्या विषय'

१३८।१०. पक्षान्तराला सांगतात- 'केवळ भोक्ताच आहे' कर्तृत्व तर क्रियावेश आहे. सर्वगत निरवयव

विवरणव्याख्यान

पुनः क्षणिकात्मवाद्याप्रमाणेच शरीरभेद असतां अनुसंधान होणार नाही असें सांगतात- 'वा अननुसंधानाच्या' शरीराच्या एकत्व प्रत्यभिज्ञेच्या अन्यथासिद्धीचे निरसन करितात- 'ज्वालेंतर' आत्म्याच्या [illegible]चा उपसंहार करितात- 'म्हणून' प्रसंगाने प्राप्त झालेल्या आत्मानात्म्यांच्या विवेकाची समाप्ति करून व्याख्यानाच्या विवरणाला प्रारंभ करितात- 'उपसंहार' व्याख्यानांत कर्तृत्व आत्म्याचा स्वभाव नाही असें सांगितले त्याविषयी हेतु सांगतात- 'कर्तृत्व तर' 'क्रियावेश = क्रियेचे आश्रयत्व. परिस्पंदादिकांच्या अभावाकरिता हेतु सांगतात- 'सर्वगत' परिणामाच्या अभावाकरिता हेतु सांगतात- 'निरवयव' अशा प्रकारच्या आत्म्यातही कर्तृत्व जसे वेदान्त्यांनी आहे त्याप्रमाणे येथें ही संभवेल अशी आशंका असता

॥टीप॥

१ 'प्रत्यभिज्ञेच्या'- 'पूर्वी बाल्यादि अवस्थेंत शरीरभेद भासतो न सांगितला असता तरी येथे अभेद 'भावन प्रत्यभिज्ञानं वस्तुस्थिति' अन्यथा [illegible] सांगितला आहे

॥ व्याख्यान ॥

'मी करितो, जाणतो, भोगतो' असा तर यांच्या सर्वदा अहंप्रत्ययाशी अनुषंग = संबंध नाही। त्यांना हा (कर्तृत्वादिधर्म) त्यांचा विषय नाही. जर असेल तर. त्याच्या उल्लेखावाचून हा उदयाला

॥ विवरण ॥

आत्म्याला तर परिस्पन्द व परिणाम लक्षण क्रियान्वय संभवत नाही. बुद्धीचे कर्तृत्व तर आत्म्याचे होत नसे कारण तादात्म्याध्यासाचा अभाव आहे. कारण। आमच्या असंगत्वादि वाद आहे. दुसऱ्या हेतूला सांगतात - 'मी करितो जाणतो'.
११८।१२३
हा अर्थ - चैतन्याप्रमाणे स्वाभाविकरीतीने आत्म्याचा स्वभावधर्म असेल तर आत्म्याच्या प्रतिभासाप्रत व्यभिचाराला प्राप्त होणार नाही. निरवयव द्रव्याला तर आगन्तुक कोणी धर्म हेतूच्या संबंधाने उत्पादन करणे शक्य नाही - असा. पण आत्म प्रतिभासाशी धर्माश्रयामुळे कर्तृत्वाप्रमाणे भोक्तृत्व ही त्याला असणार नाही अशी.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

वैयर्थ्य सांगतात - 'बुद्धीचे कर्तृत्व तर' अध्यासाच्या अभावाकरितां हेतूला सांगतात - 'कारण आमच्या' 'आमच्या' संबंधा नाही. पण 'मी करितो' येथेही कर्तृत्वाला आत्मस्वभावत्व नाही असे सांगितले जाते. म्हणूनही पुनरुक्ति आहे? अशी शंका असतां सांगतात - 'दुसऱ्या हेतूला' पण कर्तृत्वादिकाला व्यभिचारित्व असतांही आत्मधर्मत्व कां असणार नाही? त्यावर सांगतात - 'हा अर्थ' काय त्याला स्वभावधर्मत्व आहे? किंवा आगंतुकत्व? पहिला पक्ष नाही असे सांगतात - 'चैतन्याप्रमाणे' दुसऱ्या पक्षी हे काय तो सहेतुक आहे? किंवा निर्हेतुक? दुसऱ्या पक्षी कुठेतरी प्रसक्ति होईल. असा अभिप्राय ठेवून पहिल्या पक्षाला दूषित करितात - 'निरवयव द्रव्याला', 'आगन्तुक' = प्रागभाववान. पण 'मी भोगतो' असा भोक्तृत्वाचा उल्लेख अनुभवास येत असल्यामुळे व्याख्यानांत त्याच्या उल्लेखाचा अभाव सांगितला त्याची असिद्धि आहे? अशी आशंका असतां सांगतो - 'पण आत्मप्रतिभासाशी' सुखादिकांना आगन्तुकत्व असल्यामुळे भोक्तृत्व हे व्यभिचारी आहे असा अर्थ. पण 'मी' अभोक्ता चैतन्याच्या' व्याख्यानांत चैतन्यस्वरूप भोक्तृत्व आहे असे कसे म्हटले? कारण भोक्तृत्वाला व्यभिचारित्व

अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित्।

॥ व्याख्यान ॥

ग्राहकोपगार नाही. पण भगवान् भोक्ता हो नाही कारण त्याच्या उत्कृष्टत्याचा अभाव आहे। हे असे नाही. कारण मी असा चेतन त्याच्या समुत्कर्ष आहे. व सर्वांचा सर्वसत्ता आहे व तत्स्वरूप पच भोक्तृत्व आहे. म्हणून भोक्ता च केवळ आहे असे योग्य मानतात.

८-१७७

'तद्व्यतिरिक्तः' = त्या देहादिकांहून व्यतिरिक्त अशा अहंप्रत्ययविषय आत्म्याहून ही अन्य 'ईश्वरः' = सर्वांचे नियमन करणारा 'सर्वज्ञः' = त्यामुळे नियम्यांचा सर्वरूपाने जाणणारा ~~'सर्वशक्तिः' = सर्वांच्या नियमनशक्तीने संपन्न~~

॥ विवरण ॥

आशंका घेतात-'पण भगवान्' परिहार करितात-'हे असे नाही' इत्यादि वाक्यसमाप्त भोक्तृत्व आहे सुखदुःखांचा अन्वय नाही व त्यामुळे अवस्थात्रयांतही [illegible] अभावामुळे केवळ भोक्ता आहे असा अर्थ

१६८।२१

पक्षान्तराचा सांगणाऱ्या भाष्याचे व्याख्यान करितात-'त्या देहादिकांहून' अन्य सिद्ध ईश्वर असा उत्तरवाक्या-

पा.टी. ४००।२

शी संबंध. ईश्वर असे नाममात्र नाही असें सांगतात-'सर्वांचे' सर्वज्ञत्वावाचून ईशनाची अनुपपत्ति असल्यामुळे स-र्वज्ञत्व देखील ग्रहण केले पाहिजे असें सांगतात 'त्यामुळेच' शक्तीचा अभाव असतां ईशनाची अनुपपत्ति असल्यामुळे तो

॥ विवरण व्याख्यान ॥

आहे अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतात-'इत्यादि वाक्यसमाप्त' सुषुप्तीत ही अज्ञानरूप सुखदुःखाचे द्रष्टृत्व असल्यामुळे त्याचा अभाव नाही असा अर्थ.

पण श्रुतिप्रमाणाने ईश्वराची सिद्धि होत नाही? अशी आशंका असतां भाष्याच्या व्याख्यानाच्या योजनेने अनुमानप्रमाणाचा दाखवितात असें सांगतात-'भाष्याचे व्याख्यान करितात' अहंप्रत्ययविषयाहून ही अन्य यावत्साकांक्षत्व असल्यामुळे 'येथ ईश्वर' याच्यापूर्वी पद [illegible] दाखवितात-'सिद्ध ईश्वर' 'ईश्वर असे' इत्यादि ग्रंथ म्हणजे पण श्रुतीवरून ईश्वराची

चतुर्थवर्णक

॥ व्याख्यान ॥

जाणणारा, 'सर्वशक्ति' = सर्वांच्या नियमन शक्तीने संपन्न. 'शरीरींना' मनाच्या योगाने ही अचिंत्यरूप अशा, प्रेक्षावानाच्या कर्तृत्वावरून असंभाव्यमान अशा, घटादि कार्यावरून ज्याप्रमाणे कुलालादि त्याप्रमाणे शरीर व भुवनाच्या विरचनकार्यावरून कळणारा. सर्वज्ञ-

॥ विवरण ॥ १९८।२२

देखील ग्रहणीय आहे असें सांगतात - 'सर्वांच्या नियमन' येथें ईश्वराविषयी वैशेषिकांच्या अनुमानाला दाखवितात - 'शरीरींना' विवादविषयाला प्राप्त झालेले भूतभौतिकलक्षण, शरीर भुवनविरचनकार्य, स्वरूप उपादान, संप्रदान, प्रयोजन उपकरणादि विषयक विज्ञानवान् कर्तृपूर्वक आहे, त्याला विविध विन्यासरूप कार्यत्व असल्यामुळे प्रासादादिकांप्रमाणे' अशा. 'कल्पनालाघवाने' एक कर्त्याच्या ग्रहणामुळे सर्वज्ञत्वादिकांची सिद्धि होते. सांख्यतत्वानुसारी योगांच्या अनुमानाला दाखवितात - 'सातिशयाची मर्या-

॥ विवरण व्याख्यान ॥

सिद्धि होत असल्यामुळे 'शरीरींना' या अनुमानाचा काय उपयोग? अशी आशंका असतां श्रुतीचा अनुमानांत अंतर्भाव होत असल्या- ग्राह्य आहे? १००।७
मुळे हें सांगितले असें सांगतात - 'येथें' त्या अनुमानाला स्पष्ट करितात - 'विवादविषयाला' 'स्वरूपादि विज्ञानवान् कर्तृपूर्वक आहे' असा साध्याचा निर्देश आहे. 'भूतभौतिकलक्षण' इत्यादि विशेषण धर्मींच्या स्पष्टीकरणार्थ आहे. अदृष्ट द्वारा जीवच कर्ते असल्यामुळे या अनुमानाला (हेतूला) सिद्धसाध्यता आहे? या शंकेचे निवारण करितात - 'स्वरूप' 'संप्रदान' जीव ज्याच्या करिता कार्य आहे असा) 'प्रयोजन' - उपकरणादि (त्यांच्याद्वारा सुख दुःख) उत्पन्न होतात. त्या कार्याच्या [illegible]करिता 'विविध' हे विशेषण आहे. 'विपक्ष अनेक कर्तृक आहे' त्याला नियमित कार्यत्व असल्यामुळे प्रासादादिकांप्रमाणे' अशा अप्रसंगाला निरसित करितात - 'कल्पनालाघवाने' एकाच सकल जगन्निर्माणाचा संभव असतां अनेक कर्त्यांच्या अंगीकाराला गौरव आहे. उत्तर लाघव आहे म्हणून सर्वज्ञ ईश्वराची सिद्धि होते असा अर्थ. ईश्वरासीच ज्ञानादि शक्तींचें

॥ व्याख्यान ॥

७।१५
ग्रंथांची मर्यादा प्राप्त असा. परिणामाचा जाणणारा. ज्ञानही सातिशय आहे. म्हणून क्वचित् मर्यादेला प्राप्त झालेले. जिन सर्व विषयक आहे म्हणून सर्ववित्. सर्वदा सिद्ध ईश्वर केवल.

विवरण

१९९/३
ज्ञानादि: "विवादविषयाचा प्राप्त झालेल्या ज्ञानऐश्वर्य शक्ति कोठें सर्व विषयक ज्ञानैश्वर्यशक्तीवाचून नसेत; त्यांना तरतमभावाने उत्कृष्यमाण विषय व्याप्ति धर्मत्व असल्यामुळे, स्वविषय देश व्यापी परिमाणधर्म प्रमाणे" (अनुमानाच्या) — अशा मर्यादाप्राप्त असर्व विषयत्व असतांही संभवते. म्हणून किंवा सर्व विषयक' असें म्हटले. कारण अनुमानांत तसेच दाखविले आहे. सर्वदासिद्ध ईश्वर अशा नैय्यायिकांच्या प्रतिज्ञाच्या अ.

॥ विवरण व्याख्यान ॥

अंशांतात:- 'विवादविषयाचा प्राप्त झालेल्या सर्वविषय ज्ञानादि शक्तीवाचून असा साधन असतां बाध होतो. म्हणून त्याकरितां 'विषयव्याप्ति' असें म्हटले ज्ञानैश्वर्यशक्ति" 'धर्मत्व असल्यामुळे' असें म्हटले असतां संयोगांत व्यभिचार होतो ~~म्हणून~~ त्याकरितां 'विषय-व्याप्ति' असें म्हटले. औत्सुक्यादिकांची निवृत्ति करितात- तरतमभावानें "उत्कृष्यमाण धर्मत्वामुळे" असें म्हटलें असता एकाच्या अभाव दोन्हींच्या अभाव अशा रीतीने प्रतीयमान तरतमभावांत व्यभिचार होतो त्याकरितां 'विषय व्याप्ति' असें म्हटले. अभावाचा प्रतियोगी विषयाश्रयत्व नसल्यामुळे व्यभिचार होत नाही. अशा अर्थी स्वविषय व्यंजो-देशांतो स्वविषय देशांत व्याप्त असलेला जो परिमाण धर्म त्याप्रमाणे. असा अर्थ केला हे अनुपपन्न आहे. कारण सर्व विषयक ज्ञान श्रमे ~~[illegible]~~ अन्यत्र प्रसिद्ध आहे तरी किंवा अप्रसिद्धी पहिल्या पक्षी अनुमानाचा वैयर्थ्य आहे दु-सऱ्या पक्षी अप्रसिद्ध विशेषणत्व आहे. असें दृष्टान्ताला साध्यविकलता आहे. 'विषयव्याप्ति' येथेही काय विषयाश्रय कोणता आहे? किंवा आश्रयपरी? पहिल्या पक्षी साधन वैकल्य आहे. दुसऱ्या पक्षी असिद्धि आहे? त्याकरितां हें सांगितले जाते- 'ज्ञानैश्वर्यशक्ति कोठे परम मर्यादेला प्राप्त होतात त्यांना सातिशयत्व असल्यामुळे.

॥ व्याख्यान ॥

असे केवढा प्रश्न शब्दाचा अर्थ आहे; असे "कश्चित्" कोणी (वैशेषिक योगी व नैय्यायिक) जाणतात.

६४।१८ पण 'मी' असा प्रतीतीनें सर्व लोक आत्म्याचा प्रत्यय घेतो. व आत्मा ब्रह्म आहे म्हणून

॥ विवरण ॥

गुणानाच दाखवितात - 'विवादविषयाला प्राप्त झालेली धर्माधर्म फलें कर्म त्याचे फळ संप्रदान उपकरणादिकांच्या विज्ञानवानाकडून प्रदीयमान आहेत, त्यांना व्यवहित कर्मफलत्व असल्यामुळे सेवाविषयक प्रमाणे' - असे. म्हणून ईश्वर सिद्ध आहे.

१२३।१० पण विप्रतिपत्तीचे अवलंबन अशा प्रत्यगात्म्याच्या संबंधितेने स्कंध भेद दर्शन विप्रतिपत्ती आहे. व्यतिरिक्त ईश्वर तर प्रत्यगात्म्याच्या विशेषण स्कंध नाही. म्हणून हा शरीरादिकाप्रमाणे स्कंधविशेषतेने प्रतिपादन करण्यासाठी अशी शंका घेता 'पण मी'

" विवरणव्याख्यान "

परिमाणप्रमाणे' वगैरेमुळे झालेल्या धर्म शब्दयुक्त पूर्वोत्तरभावाच्या विवादित अधिकरणत्वाने सर्व तऱ्हेने ईश्वराची सिद्धि होते. असे निर्णीत आहे. किंवा 'स्वविषयक आहेत' हे पक्षान्तराच्या परिग्रहाला निमित्त दाखवितात - 'मर्यादा प्राप्तिं' भाष्य विशेषाच्या ग्रहणाने धर्मविशेषाची सिद्धि असतांही स्पष्टीकरणार्थ 'धर्माधर्म' हे विशेषण आहे, 'विज्ञानवानाकडून प्रदीयमान आहेत' एवढें म्हटले असतां जीवांतील पित्त सर्वेश्वराची सिद्धि होत नाही त्याकरिता सांगतात 'कर्मफलत्वे फळ'. अजन्मदेन अकालाच्या व्याप्तीकरिता 'व्यवहित' असे म्हटले

४०।१८ पण आत्म्याच्या विप्रतिपत्तीचा उपक्रम करून अनात्म देहेंद्रियादिकांच्या विप्रतिपत्ती प्रदर्शनांत अविरोधाप्रमाणे 'अनन्यत्त ईश्वरप्रतिपत्तींतही अविरोध आहे' अशी आशंका असतां अभिप्राय सांगतो - 'पण विप्रतिपत्तीचे' संपूर्ण आहे, जे आंगा आहे' अशी ही अहं प्रत्ययाच्या आलंबनाशी समानाधिकृततेने उपलब्धि होत असल्यामुळे देहादिकांत आत्मत्वाचे विप्रतिपत्ति युक्त आहे - तशी येथे (ईश्वरांत उपलब्धि) नाही. म्हणून ईश्वरांत विप्रतिपत्तीचे प्रदर्शन अयोग्य आहे. असा अर्थ.

॥ व्याख्यान ॥

(ब्रह्मात्म्याच्या)
अहंप्रत्ययविषय आत्म्याच्या ~~ब्रह्म~~त्वाने त्याची (= आत्म्याची) विप्रतिपत्ति ~~असतां~~ ~~ब्रह्माच्या~~ विप्रतिपत्तीला दाखविण्याकरितां आरंभ केला. तेव्हा अहंप्रत्ययाच्या विषय नसलेल्या अनात्मा ईश्वरांत ब्रह्मत्वाची विप्रतिपत्ति कशी दाखविली जाते? सांगतो - कारण ब्रह्मांत विप्रतिपत्तीच्या प्रदर्शनाला प्रक्रान्तत्व आहे. अहंप्रत्ययविषयाच्या विप्रतिपत्तीनेही परंपरेने ब्रह्मविप्रतिपत्तीच

" विवरण "

१९१।१३
'सांगतो' इत्यादि परिहाराच्या हा अर्थ - ब्रह्मतत्त्व विप्रतिपत्तीचे आलंबन आहे. तें तर प्रत्यगात्म्याहून व्यतिरिक्त आहे? किंवा अव्यतिरिक्त? अशा विप्रतिपत्तीला दाखविण्याकरितां व्यतिरिक्त ईश्वरपक्षही दाखविला पाहिजे. तर मग आत्म्यांत विप्रतिपत्ति कशाला दाखविली जाते? तें सांगतात - 'अहंप्रत्ययविषयाच्या विप्रतिपत्तीनेही' गोपनात्? १९१।१६ (अहं ~~प्रत्यय~~ विषयाच्या

" विवरण व्याख्यान "

पण ब्रह्मांत विप्रतिपत्तीच्या प्रदर्शनाला प्रक्रान्तत्व आहे असें कसें म्हणतां? कारण त्याच्या (आत्म्याच्या) विषयी आपत विप्रतिपत्ति असल्यामुळे असें (भाष्यांत) सांगितलें आहे? अशी आशंका असतां सांगतात - 'सांगतो' 'ब्रह्मतत्त्व' ब्रह्माला जिज्ञास्यत्वसिद्धीकरिता प्रतिपन्नतेने संदिग्धत्व सांगितलें पाहिजे. दुसऱ्याला नाही. असा अर्थ. मग त्याची विप्रतिपत्ति दाखविली पाहिजे जी व्यतिरिक्त तर प्रदर्शनीय नाही? त्यावर सांगतात - 'तें तर' ब्रह्माच्या विप्रतिपत्तीला दाखविण्याची इच्छा असतां आत्म्याच्या विप्रतिपत्तीचे प्रदर्शन अनुपयोगी आहे? अशी शंका घेता - 'त्याग' प्रत्यक्‌ब्रह्मत्वाने ऐक्य असल्यामुळे प्रत्यक्‌विप्रतिपत्तीचे ब्रह्मविप्रतिपत्तींत पर्यवसान आहे. अशा आशयाने सांगतात - 'तें सांगतात' परंपरेने ब्रह्माच्या विप्रतिपत्तीचे प्रदर्शन कशाकरितां केले जाते? अशी आशंका असतां आत्म्याच्या विप्रतिपत्तिप्रदर्शनाने प्रयोजनाचा अभाव असल्यामुळे उसें सांगितलें तें अयुक्त आहे. कारण आत्म्याच्या निर्णयाला फलत्व आहे? अशी शंका घेतो 'पण हें काय' ६७।२५ म्हणून आत्म्याला उपदेशित शास्त्रप्रतिपाद्य (ब्रह्म) आहे. व ब्रह्माचा प्रत्यगात्म्याहून ~~[illegible]~~ अन्यत्व असतां त्याचे प्रतिपादन विफल होतें. "ब्रह्मण प्रत्य-

~~गात्म्याच्या अहंप्रत्ययगम्यत्वाच्या अभावाने विशेष प्रतिपादन केलें जातो~~"

॥ व्याख्यान ॥

दाखविली जाते. कारण अहं विषय-याच्या विप्रतिपत्ति प्रदर्शनाने कांही कृत्य नाही. म्हणून हें

५८।२३
(= अनात्म ईश्वरांत प्रसुलत्वाच्या विप्रतिपत्तीचें प्रदर्शन) योग्य आहे.

॥ विवरण ॥

१५९।१७
"विप्रतिपत्ति प्रदर्शनाने कांही कृत्य नाही" असें) काय सांगितले जाते? (सांगतो-) प्रत्यगात्मा तर प्रमाणान्तराने ने (विशेषितेनें) प्राप्त उद्देशित करून शरीर, इन्द्रिय, मन, बुद्धि, शून्य, कर्तृत्व भोक्तृत्वादि विशेषणांच्या पर्युदासाने (~~[illegible]ने~~ अद्वितीय ज्ञानानंद स्वभावाने (शास्त्राकडून) प्रतिपादन केला जातो (इतरथा अहं विषय प्रत्यगात्म्याच्या विप्रतिपत्ति प्रदर्शनांत कांही कृत्य नाही असें हें प्रतिपादन केले जातें) कारण असें प्रतिपादन असतां संसाराची निवृत्तिरूप पुरुषार्थ प्राप्त होतो - म्हणून प्रत्यगात्मा सर्वज्ञत्वादि गुणक ब्रह्माहून अन्य आहे? किंवा अनन्य आहे? अशा विप्रतिपत्तीला दाखविण्याकरिता विप्रतिपत्तिसंबंधित्वामुळे प्रत्यगात्म्याहून [illegible] ईश्वर मांडला जातो.

॥ विवरण व्याख्यान ॥

प्रत्यगात्म्याला उद्देश करून त्याच्या स्वभावविशेष प्रतिपादन केला जातो असें सांगतात- 'प्रत्यगात्मा तर' प्रमाणान्तराने (प्राप्त) प्रत्यगात्म्याला उद्देशित करून [illegible] ज्ञानानंद स्वभावाने प्रतिपादन केला जातो असा संबंध. पण शरीरादि रूपाने अप्रकाशमान आत्म्याला ज्ञानादि रूपत्व कसे? अशी आशंका असतां सांगतात 'शरीर' प्रतिपादनांत हेतु सांगतात- 'कारण असे प्रतिपादन' केवळ दुःखनिवृत्तीच फळ नाही परंतु निरतिशयानंदाचा आविर्भावही आहे असें सांगतात- ४०२।८ 'पुरुषार्थ लाभही' त्यानेच प्रतिपादन असो ज्याविषयी ईश्वर साधनाने काय उपयोग? त्यावर सांगतात- 'म्हणून प्रत्यगात्मा' प्रत्यगात्म्याच्या स्वभावविशेष प्रतिपादनाला पुरुषार्थ पर्यवसायित्व असल्यामुळे असा 'म्हणून' शब्दाचा अर्थ. त्यांचे मतांत निरतिशय सत्त्वरूप गुण पारमार्थिक सत्य असून सिद्धान्तमतांत तर तो मायारूपाने असत्य आहे. असा दोन मतांत भेद आहे.

॥ विवरण ॥

११९।२२

येथें कोणी (भास्कर) म्हणतो – येथें (सूत्रांत) प्रत्यगात्मा असाधारणस्वभावविवक्षेने ब्रह्मशब्दाने जिज्ञास्यत्वाने उद्दिष्ट नाही. परंतु ईश्वराचाच ब्रह्मशब्दाने उद्देश करून विचार केला जातो. कारण जन्मादिसूत्रांत जगत्कारणत्व [illegible] त्याचे लक्षण सांगितले आहे. प्रत्यगात्म्यांत तर हें लक्षण उपपन्न होत नाही. म्हणून आत्म्याच्या विप्रतिपत्तीचे प्रदर्शन असमंजस आहे? सांगतो – जर ब्रह्मशब्दाने ईश्वर सांगितला जातो तर जगत्कारणांत 'एक प्रधान दुसरे परमाणु' इत्यादिकांनी विप्रतिपत्ति काय म्हणून दाखविली आहे? ब्रह्मशब्दाने ग्रहण केले ~~ले~~ जिज्ञासा कर्म ईश्वर अर्थान्तर असतां तर अर्थान्तर जगत्कारणांत विप्रतिपत्ति दाखविणें युक्त नाही. पण जगत्कारणाहून ईश्वराचा अभिन्नत्व असल्यामुळे त्याच्याच विप्रतिपत्ति ईश्वराची विप्रतिपत्ति आहे? असें असेल तर ईश्वर प्रधान आहे, परमाणु आहे, अशी विप्रतिपत्ति दाखविली असें होईल.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

४०२।११

प्रत्यगात्म्याचा अद्वितीयत्वादिरूपाने जिज्ञास्यत्व सांगितले नसून न कळणारा शंका घेतो – 'येथें कोणी' ~~सह~~ प्रयोग प्राप्त होतो (~~प्रत्यगात्म्यांत असल्यामुळे~~) ब्रह्म आत्म शब्दांचा एकार्थत्व असतां पर्याय तेने सह प्रयोगामुळे हें (जिज्ञास्यत्व) बरोबर नाही असा अर्थ. द्वितीय सूत्राच्या पर्यालोचनेवरून ही प्रत्यगात्म्याचा जिज्ञास्यत्व उचित नाही. असें सांगतो – 'कारण जन्मादिसूत्रांत' पण लक्षणाच्या अभिधान सामर्थ्याने (प्रत्यगात्म्याचा) अजिज्ञास्यत्व कसें ~~आहे~~ सांगतो – 'प्रत्यगात्म्यांत तर' विप्रतिपत्तीच्या अनुपपत्तिसामर्थ्यावरून ईश्वर जिज्ञास्य नाही असें सांगतात – 'सांगतो' कोणती येथें अनुपपत्ति? अशी आशंका असतां जगत्कारण व ईश्वर ही दोन्हीं पक्षीं भिन्नार्थत्व आहे? किंवा नाही? असा विकल्प करून पहिला पक्ष दूषित करितात – 'ब्रह्मशब्दाने' विप्रतिपत्तीचे संदिग्धत्व सत्वार्थत्व जिज्ञास्यत्व एकत्र सांगितले पाहिजे अन्यथा अतिप्रसंग येतो असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षाचे उत्थापन करितो – 'पण जगत्कारणाहून' कारणाला ईश्वरांत अंतर्भाव असतां कारणाविषयींचे विप्रतिपत्ति होणार नाही असें सांगतात – 'असें असेल तर ईश्वर' ईश्वराचा कारणांत अंतर्भाव असतां ईश्वर कारण आहे किंवा प्रधानादि? अशी विप्रतिपत्ति होणार नाही. असें जाणावे.

॥ विवरण ॥

२००।५
परंतु जन तसा संशय घेत नाहीत. ब्रह्मशब्दाभिधेय ज्याचे विशेषस्वरूप आहे अशा प्रत्यगात्म्याच्या तर शरीर इंद्रियादिकांत संशय युक्त आहे; कारण त्यांच्या आत्म्यांत तादात्म्याने अवभास आहे. पुनः प्रत्यगात्म्याच्या उद्देशाने करून त्याचे विशेषस्वरूप ब्रह्म जिज्ञास्यमान असतां जें जगत्जन्मादिकारण ते ब्रह्म असें सांगितले असतां निवृत्त शरीरादिभेद प्रत्यगात्मा जगत्कारणतेने सर्वात्मभूत प्रतिपादित होतो. जगत्कारण विप्रतिपद्यमान असतां तर ते जगत्कारण काय आहे? अशी विवक्षा असतां जे ब्रह्म ते जगत्कारण असे ब्रह्माच्या उद्देशाने जगत्कारणत्व विधेय होईल. जगत्कारणाच्या उद्देशाने ब्रह्मत्वाचे विधान होणार नाही असे वैपरीत्य प्राप्त होते. पण ब्रह्मशब्दाने जगत्कारण सांगितले जाते? असे अ-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

६०२।२४
पण जगत्कारण ईश्वराच्या अपेक्षेत विप्रतिपत्तीच्या असंभवाप्रमाणे, प्रत्यक्त्व ब्रह्मांत ऐक्य असतांही विप्रतिपत्तीचा संभव नाही. कारण 'ब्रह्म शरीर, ब्रह्म इंद्रिय' असा कोणीही संशय घेत नाही? अशी आशंका असतां सांगतात – 'ब्रह्मशब्दाभिधेय' प्रत्यक्त्वाच्या साधारणाकारत्वामुळे व शरीरेन्द्रियादिकांच्या विशेषरूपत्वामुळे तेथें संशयाची उपपत्ति होते असा अर्थ. प्रत्यगात्म्याचा जिज्ञास्यत्व असतां द्वितीय सूत्र अननुगुण होते? त्यावर अ- असें सांगितले त्यावर सांगतात – 'पुनः प्रत्यगात्म्याच्या' असमंजस द्वितीय सूत्राचे आनुगुण्य – आनुकूल्य सांगून परमतांत त्याच्या अपाय सांगतात – 'जगत्कारण' संदिग्धाचा विधेयत्व असल्यामुळे व जगत्कारणाचाही विप्रतिपन्नतेने संदिग्धत्व असल्यामुळे विधेयत्व व्हावे पाहिजे. असा अर्थ. त्यावर दोष सांगतात – जगत् कारणाच्या. असा कारणदोषावर सांगतात – 'असे वैपरीत्य' ब्रह्मजिज्ञासा येथें ब्रह्माचा विधेयत्व प्रतिज्ञात आहे. तें ब्रह्माच्या उद्देशाने जगत्कारणाचे विधान असतां भंग होईल. असा अर्थ. पण उपक्रमांत कारणत्वाचा निर्देश असल्यामुळे विरोध नाही अशी शंका घेतो – 'पण ब्रह्मशब्दानें' अन्याचे अनुसंधान असतां अन्य सांगितले असे होईल असें

॥ विवरण ॥

नैव तत्र नाही कारण 'ईश्वर सांगितला जातो' अशा स्ववचनाशी विरोध येतो. पुन ईश्वर जगत्कारण प्रतिपादित असतां पुनरुक्तीचा काय प्रसंग आहे? 'उपासन', असें म्हणणे असेल तर नाही कारण आरोपित रूपानेही त्याच्या संभव असल्यामुळे प्रतिपादनाला वैयर्थ्य येते. म्हणून प्रत्यगात्म्याच्या उद्देशाकरून सर्व वेदान्तविहित ब्रह्मशब्दाभिधेयाची जिज्ञासा असतां जे जगत् जन्मादिकारण (सत्यज्ञानानंदादिलक्षण) ब्रह्म ते प्रत्यगात्मभूत आहे, असें प्रतिपादन करण्याकरितां आत्म्यांत विप्रतिपत्तीचे प्रदर्शन युक्त आहे. त्यामुळे जगत्कारणांत विप्रतिपत्ति, संप्रदाय परिचय शून्यतेने शास्त्रार्थ प्रद्वेषामुळे सर्व लोकेतर-वाद्यांनी दाखविली.

॥ विवरण-व्याख्यान ॥

सांगतात 'नहीकारण ईश्वर' पण ईश्वर शब्दाने जगत्कारणाला सांगितले असल्यामुळे विरोध नाही अशी आशंका असतां सांगतात 'पुन ईश्वर' पुनरुक्ताचे इच्छित प्रतिपाद्य असेल अर्थात् त्याच्या प्रतिपादनांतर इच्छितांची सिद्धि होत नाही. असा अर्थ. पण अर्थान्तराची सिद्धि साठी असतां त्याच्या उपासनेने अभिलषिता (इच्छिता)ची सिद्धि होईल अशी शंका घेतो — 'उपासन' "वाचं धेनुमुपासीत" इत्यादिकांत अर्थाचा अभाव असतांही उपासनेचे फल संभवते त्या प्रमाणे येथेही त्यांच्या संभव आहे असें सांगतात — 'नहीकारण आरोपित रूपानेही' प्रत्यगात्म्याला सत्यज्ञानादि रूपाने जिज्ञास्यत्व असल्यामुळे त्याच्या विप्रतिपत्तीचे प्रदर्शन युक्त आहे असा उपसंहार करितात 'म्हणून प्रत्यगात्म्याच्या' मग वेदाचे व्याख्यान करणाऱ्यांचे जगत्कारणांत विप्रतिपत्ति प्रदर्शन कसें? अशी आशंका असतां स्वबुद्धि दोषामुळे असें सांगतात — 'त्यामुळे जगत्कारणांत' ऐक्य शास्त्राचा प्रद्वेष पण त्या विप्रतिपत्तीस मूळ आहे असें सांगतात — 'शास्त्रार्थ प्रद्वेषामुळे'

६०३१२२

पण कल्पनेच्या प्रत्यगात्म्याशी अभेद संभवत नसल्यामुळे मुख्य (सिद्धान्त) मत कोठे उपदिष्ट आहे? अशी आशंका

६।१९

आत्मा स भोक्तुरित्यपरे । एवं बहवो विप्रतिपन्ना

॥ व्याख्यान ॥

र.प्र. ९०३ भेद कोटीला सांगून सिद्धान्त कोटीला सांगतात – 'सः' जो येथे यांच्या मतांत प्रसिद्ध ईश्वर तो. 'भोक्तुः' अविद्योपाधीने भोक्ता. वस्तुतः अभोक्ता. अकर्ता अशा साक्षी जीवाच्या 'आत्मा' स्वरूप आहे,' इति अपरे' असें दुसरे – वेदान्ती म्हणतात. १०७५।१ जो हा 'मी' अशा रीतीने उल्लिख्यमान चेतन भोक्ता (= द्रष्टा) तो ब्रह्म आहे. असे वेदान्त्या-

॥ विवरण ॥

२००।२० पक्षान्तराला सांगतात – 'जो भोक्तास' हा मी कारण जसे सत्यज्ञानानंद निरवयव ब्रह्म आहे. तसा प्रत्यगात्मा ही आहे. त्याविषयी – 'विवाद विषयाला प्राप्त झालेला जीव ब्रह्म असून उपाधीने परिच्छिन्न विभाग आहे.' त्याला ब्रह्माशी समान स्वभावत्व असल्यामुळे व निरवयव द्रव्यत्व असून उपाधीच्या परामर्शाधीन परिच्छेदात्मे प्रतीभा-

आ

॥ विवरणव्याख्यान ॥

६०३।२३ असें त्याचा अर्थ संगतात – 'कारण जसें' (कारणत्व व ईश्वरत्व कल्पित आहे असा अर्थ.) प्रत्यगात्म्याला असत्यत्व असतां मिथ्यात्व येऊन सत्प्रमयाच्या व्याकोप होतो. ज्ञानाहून अन्यत्व असतां (~~जडत्व येऊन~~) अनात्मत्व येते. अनानंदत्व असतां परमप्रेमास्पदत्वाची अनुपपत्ति येते. सावयवत्व असतां कार्यत्वाने (अनित्यत्व येऊन) अकृताभ्यागम व कृतप्रणाश यांची प्रसक्ति येते म्हणून प्रत्यगात्म्याला ही सत्यादिरूपत्व इष्ट आहे (ब्रह्मामुळे त्याचे ब्रह्माशी ऐक्य आहे) असा अर्थ. संभावित अर्थात प्रमाणास संगतात – 'तद्विषयी विवादविषयाला' जीव असा स्वरूपाचा निर्देश आहे. भेदवाद्याप्रत सिद्ध साध्यतेच्या निरासाकरिता 'च'कार आहे. 'ब्रह्माशी समान स्वभावत्व असल्यामुळे' असा हेतूचा निर्देश आहे. 'विमत जीव ब्रह्मच आहे' त्याला त्याच्याशी समान स्वभावत्व असल्यामुळे जें ज्याच्याशी समान स्वभाव असते ते तदात्मक असते. जसें घटाकाश महाकाश आहे' असा अर्थ.

~~[illegible]~~ ६०४।८ फ ६०४।११ पण ब्रह्माशी ऐक्य असतां भेद मतवादी दिनकर एकसारी असतो आत्मांच्या असतां सांगतात – 'उपाधीच्या' अप्रयोजकत्वाच्या निरासाकरिता 'निरवयव द्रव्यत्व असून' असें म्हटले. 'निरवयवत्व' = वस्तुतः निर्विभागत्व. वस्तूला विभागत्व असतां घटादिकां प्रमाणे आत्मत्वाची

चतुर्थवर्णक

११९
१०७८

॥ व्याख्यान ॥

जोहं 'मी' अशा रीतीने उल्लेख्यमान चेतन भोक्ता (= द्रष्टा) तो ब्रह्म आहे असे वेदान्त्याकडून जाणल्या जातो. त्याचा अहंप्रत्ययाने सिद्ध जो भोक्तृत्वावभास तो मिथ्याच अनिर्वचनीय अनादि अविद्येने विलसित आहे. परमार्थतः तर जो सर्वज्ञ ईश्वर अहंप्रत्ययांत अन्तर्भूत नसलेला व प्रमाणान्तराने कळत नसलेला तो याचा आत्मा स्वरूप आहे. असे असतां

॥ विवरण ॥

सत्व असल्यामुळे ज्या जीवाच्याशी समानस्वरूपत्व असते व निरवयव द्रव्यत्व असून जे उपाधिपराधीन परिच्छेद प्रतीत होत असते त्याचा तदात्मकत्व असून ते उपाधिपरिच्छिन्न अभेद इष्ट आहे. जसे घटाकाश" असे (~~प्रमाण~~ अनुमान जाणावे) २००।२५ ... 'जोहं' पण संसाराने असंसाराशी एकत्व कसे? त्यावर सांगतात : 'त्याचा अहंप्रत्ययाने' पण 'मी' अशा रीतीने सामान्यतः प्रतिपन्नाच्या शरीरादि विशेषाचा मिथ्यात्व असतां त्याच्या परमार्थ अधिष्ठान 'मी अशा प्रकारचा आहे' असा सांगितला पाहिजे. त्यावर सांगतात- 'परमार्थतः तर' पण ~~[illegible]~~ त्याच्या 'मी ब्रह्म आहे' अशा विशेषांत उपसंहार आहे शरीरादिकांत

॥ विवरणव्याख्यान ॥

६०७।१८
~~६०७।१८~~

अनुपपत्ति आहे असा अर्थ. जीव व ब्रह्म भिन्न आहेत त्यांना विरुद्धस्वरूपत्व असल्यामुळे 'संसाराप्रमाणे' अशी आशंका येते. 'पण संसाराचे' काय परमार्थतः विरुद्धस्वरूपत्व आहे? किंवा प्रतीति वरून? पहिल्या पक्षीं असिद्धि आहे. दुसऱ्या पक्षीं प्रतीति विना- १२० शोधन निर्धार होतो? अशी आशंका असतां सांगतात- 'त्यावर सांगतात त्याचा' पण प्रत्यगात्म्याला अनुवृत्त ते विशेषाची आकांक्षा असल्यामुळे व शरीरादिकाशी ते विशेषण न असल्यामुळे विशेषान्तर सांगितले पाहिजे. पुढे तर विशेषान्तर नाही आणि 'मी ब्रह्म आहे' अशी प्रतिपत्ति नसते अशी आशंका येते 'पण मी' ह्याला प्रतीतिवरून त्याच्या विशेषणत्वाचा अभाव असला तरी वस्तुतः त्याचे विशेषणत्व आहे. जसे शुक्तिका रुप्यमात्राचे विशेषणत्व आहे त्याप्रमाणे असे सांगतात- 'त्यावर सांगतात परमार्थतः' पण वाक्य प्रत्ययांतर असो 'ही शुक्ति' असा उपलब्धि वरून ते येत असत आहे. येथे तर प्रमाणाभावामुळे असे नाही? अशी शंका येते- 'पण त्याचा मी ब्रह्म' 'उपसंहार' पर्यवसान असा अर्थ. ~~विशेषांत~~ उपसंहार येथे प्रमाण आहे असा अन्वय.

युक्तिवाक्य तदाभास समाश्रयाः सन्तः। तत्राविचार्य

व्याख्यान

~~(आत्मा)~~ (=जीवरूप)

हा (=ईश्वर) 'बृहति' अर्थान्वयामुळे ब्रह्मशब्दाच्या नामतेला प्राप्त होतो. इतरथा तद्रूपविकलाचा निरंकुश बृहत्त्व नाही म्हणून तो ब्रह्मशब्दाचा विषय असणार नाही. उपसंहार करितात- 'एवम्'= अशारितीने 'बहवः'- पुष्कळ = वादी व प्रतिवादी 'युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तः'- सिद्धान्ती युक्ति व वाक्यांना आश्रय करणारे व प्रतिवादी युक्त्याभास व वाक्याभासांना आश्रय करणारे 'विप्रतिपन्नाः'= विरुद्धविरुद्ध अर्थाला जाणतात व बोलतात.

७५।८
अशारितीने सांगितलेल्या प्रकाराने कोणी (वादी व प्रतिवादी) कांही (शरीरादि) ब्रह्म व ब्रह्म

॥ विवरण ॥ २०९।७ (=ईश्वराचा)

नाहीया विषयी काय प्रमाण आहे? त्यावर सांगतात- 'एवं असताही' पण जीवांहून भेद असताही देशकाळव्याप्ति- त्यामुळे बृहति अर्थाला बाध येतो? त्यावर सांगतात- 'इतरथा तद्रूपविकलाचा'= जीवरूपविकलाचा असा अर्थ: 'उपसंहार करितात'- विप्रतिपत्तींचा असा अर्थ

२०९।५
'कोणी'= लोकायतिकादिक, 'कांही'= शरीरादि 'ब्रह्म'= प्रत्यगात्मा आहे असें मानतात (विप्रतिपन्न आहेत)

॥ विवरणव्याख्यान ॥

फ ६०५।३ ६०५।७
असंसार=पर्यवसान प्रमाणाभाव आरोप्य आहे असें सांगतात 'त्यावर सांगतात प्रश्ने' ब्रह्मशब्दाच्या अन्यत्रहि संबंधाच्या शंकेला येते- 'पण जीवाहून' संकोचक प्रमाणाच्या अभाव असल्यामुळे निरवग्रहत्वग्रहण करण्यास योग्य आहे असें सांगतात- 'त्यावर सांगतात उत्तर या' ६०५।६ काही शब्दाच्या अर्थाला सांगतात- 'शरीरादि' पण शरीरादि ब्रह्म आहे असें मानतात हें कसें? कारण शरीरादिकांत ब्रह्मप्रतिपत्तीचा अभाव आहे? त्यावर सांगतात- 'प्रत्यगात्मा' विप्रतिपत्तींचा अंगीकार करून त्यांना

१०८०

॥ व्याख्यान ॥

(प्रत्यगात्मा) आहे असे विपरीतपक्ष मोहन ~~(मानतात)~~ काय असें मनोरथमात्रानेच ते भो-
असे सांगतात - (युक्ति =) व्यामिश्रया वाक्य =
नतात? नाही. प्रमाणाना स्वविषयांत अनुग्राहक तर्क शब्द पर्याय युक्तीला र प्रसिद्ध बद्दाला ते जाणतात
तीदयभावत ब्रह्मस्वरूपाचा प्रतिपादन करणाऱ्या वाक्याचा आलोचन करणारे मानतात.
७५।११
त्यांत तो भोक्त्याचा आत्मा आहे असे युक्ति व वाक्यांच्या योगाने अंत्यपक्षाला सम्यक्‌दर्शी.

॥ विवरण ॥

(प्रतिपत्तींनें ~~[illegible]~~)

२०१/८

असा अर्थ. पण विप्रतिपत्तिमात्रामुळे ते जिज्ञास्य होत नाही. परंतु प्रमाण व युक्तिमूढ (विप्रतिपत्तीला दाख-~~वून अप्रमाण युक्तिमूढ~~) विप्रतिपत्तींचे निराकरण केले पाहिजे? त्यावर उत्तर 'युक्तिवाक्य' इत्यादि भाष्य आहे त्याचे व्याख्यान करितात - 'प्रमाणांना' पण कोणत्या पक्षांत युक्ति वगैरे आहेत व कोणत्या पक्षांत त्यांचे आभास आहेत? त्यांना विचारून दाखवितात - 'त्यांत तो भोक्त्याचा आत्मा आहे'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

जिज्ञास्यत्वाचे प्रयोजकत्व आक्षेपित करितो - 'पण विप्रतिपत्तिमात्रामुळे' विप्रतिपत्तींना प्रमाणादिमूलत्व असतां त्या-त्या निराकरणाची अनुपपत्ति असल्यामुळे त्यांना आभासमूलत्व म्हटले पाहिजे. त्याप्रमाणे येथेंही दाखविले आहे असें सांगतात - 'त्यावर उत्तर' वाक्यांच्या आधाराने अर्थाची सिद्धि असतां युक्तींचे काय प्रयोजन? अशी आशंका असता भा-ष्याच्या व्याख्यानाने युक्तींचा उपयोग सांगतात असें सांगतात - 'त्याचे व्याख्यान करितात' पण विप्रतिपत्तींना युक्तिवाक्य-समाश्रयत्व असतां त्यांना त्यांच्या आभासांचे आश्रयत्व अनुपपन्न आहे. पण कांहींना युक्त्याभासत्व असून कांहींना आभासा-श्रयत्व आहे? असें असेल तर नाही. कारण या विभागाला ही दुरधिगमत्व आहे अशी आशंका घेता - 'पण कोणत्या' पूर्वपूर्व पक्षाला उत्त-रोत्तर पक्षाने आभासित केले असल्यामुळे अंत्यपक्षाला ग्राह्यत्व आहे असा निर्णय दाखवितात असें सांगतात - 'त्यांना विचारून'

८०५ ८०५/१६

ब्रह्मपदाच्या व्युत्पत्तीवरून प्रत्यगात्म्याशी ब्रह्माच्या ऐक्याप्रमाणे प्रपंचाशीही ऐक्य मानले असल्यामुळे

॥ विवरण ॥

२०।१।२१

पण ज्याप्रमाणे 'बृंहति' अर्थाच्या अन्वयावरून व श्रुतिवाक्यांच्या योगाने ब्रह्म नमोक्ता आहे त्याप्रमाणे ~~त्यामुळे~~) सुखदुःख व त्यांचे साधन प्रपंच हि ~~ब्रह्म~~च आहे. म्हणून अपुरुषार्थत्वाने ब्रह्म जिज्ञास्य नाही. कांही सुखदुःखें व त्यांच्या साधनांच्या संसर्गाकरिता सहन न करणारा तर अविवेक दुःखादि मोक्षा अंगीकार करणार नाही. पण वक्ष्यमाण ज्ञानानंदादि कल्याणाने ते पुरुषार्थत्वाने जिज्ञास्यच कां होणार नाही? नाही कारण क्षुधेच्या निवृत्तिसाधनत्वाने पुरुषार्थ असे विषमिश्रित अन्नांत विचारपूर्वक क्रियकरणाऱ्यांची अनर्थहेतुत्वाने उपेक्षा दिसते. पण 'न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' [कठ २।५।११] इत्यादि शास्त्रावरून त्याला अपुरुषार्थता नाही? असे असेल

ब्रह्माचा अजिज्ञास्यत्व प्राप्त होते अशी शंका येते. 'पण ज्याप्रमाणे' ~~ते~~ सत्यज्ञानानन्दादि व तत्वमस्यादि वाक्यावरून ज्याप्रमाणे प्रत्यगात्म्याचा ब्रह्मत्व आहे. त्याप्रमाणे 'इदं सर्वं यदयमात्मा' [बृ. २।४।६] इत्यादि वाक्यावरून व प्रपंचाचा अनन्यत्व असतांना ब्रह्म शब्दार्थांची अनुपपत्ति होईल म्हणून त्याचाहि अनन्यत्व आहे. त्यामुळे अजिज्ञास्यत्व ब्रह्माला येते असा अर्थ. सांगितलेल्या अर्थाला कौतुक न्यायाने सांगतात- 'कांही सुखदुःखेव' पण सर्वांना दुःखार्थित्व असल्यामुळे ब्रह्माला आनंदादिकत्व असल्यामुळे जिज्ञास्यत्व युक्त आहे अशी शंका येतात- 'पण वक्ष्यमाण' पण वक्ष्यमाण सुखाला अन्य संबंधित्व असतां ते न प्रतीत न [illegible] असे म्हणण्यास सांगतात- 'न हि क्षुधानिवृत्तिसाधनत्वेन' पुनः ब्रह्मांत अनर्थ संबंधाचा अभाव (अहेतुत्व कारणता) १ शास्त्रावरून आहे किंवा त्याचा हेतु २ अज्ञानादिकाच्या अभावामुळे आहे किंवा धर्मादिकाच्या ३ अभावामुळे आहे किंवा विरोधित्व ४ ज्ञानामुळे आहे अशा विकल्पांचा असतां पहिल्याचे उत्थापन करितात- 'पण न लिप्यते' परमात्मा जीवगत दुःखांनी संस्पर्शाला प्राप्त होत नाही. त्याविषयी हेतु सांगतो- 'बाह्यः' त्याला आनंदस्वरूपत्व असून दुःखाला विरुद्धत्व असल्यामुळे तो त्याच्या संस्पर्शाला योग्य नाही असा अर्थ. श्रुतवचनाच्या विरोधामुळेही असे नाही.

॥ विवरण ॥

तरनाहि कारण "आत्मैवेदं सर्वम्" [छां ७।२५।२] इत्यादि सर्वाशीं त्याचे तादात्म्य सांगणारी श्रुति आहे व त्याला उपादानकारणत्वही आहे. पण सर्वज्ञतेने अज्ञान व मिथ्याज्ञानाच्या अभाव असल्यामुळे त्याला अनर्थाचा संबंध नाही असे असेल तर नाहि कारण तात्त्वतः प्रपंचाचे तादात्म्य असल्यामुळे अज्ञानादिकांची अपेक्षा नाही. पण

२०१।१९

कर्मनिमित्तक सुखदुःखादिकांचा संबंध होतो त्याचा अभाव असल्यामुळे ब्रह्मांत अनर्थ नाही? असें असेल तर नाहि ~~कारण कर्मावाचूनहि~~ कारण कर्मावाचूनहि स्वभावामुळेच अखिल सुखदुःखादिवत्त्वाच्या साधनांचे स्वतः

२०१।२१

च्या अन्वयितेने ब्रह्माला आपरोक्ष्य आहे. कर्मादिकांनाहि तेवढ्याचेच हेतुत्व आहे. दुःखादिकांच्या आपरो-

॥ विवरणव्याख्यान ॥

असें सांगतो- 'नाहि कारण आत्मैवेदम्' या प्रपंचाला ब्रह्मांचे उपादानत्व असल्यामुळेही त्याच्याशी तादात्म्य तथ्य आहे असें सांगतो- 'त्याचे उपादान' श्रुतिपासून उत्पन्नलोकरचना कलशादिकाला मृदात्मकत्व स्पष्ट आहे त्याप्रमाणे जगतालाही ब्रह्मोपादानत्व असल्यामुळे ब्रह्मात्मकत्व अवश्य आहे असा अर्थ. पण अनात्मा अशा देहादिकांत आत्माभिमानामुळे व अज्ञानामुळे त्याच्या संस्पर्शापासून होणारे दुःख क्षेत्रज्ञाला जीवाला दृष्ट आहे. ब्रह्माला तर त्याच्याहून वैपरीत्य असल्यामुळे असें नाही? अशी दुसऱ्या कल्पाप्रमाणे शंका घेतात 'पण सर्वज्ञतेने' जीवाला वस्तुतः देहादिकांहून व्यतिरिक्तत्व असल्यामुळे त्याच्या अध्यासामुळेच दुःखसंबंधयुक्त आहे ब्रह्माला तर त्याच्याशी अनन्यत्व असल्यामुळे स्वतः दुःख होईल असें सांगतो 'नाहि कारण तात्त्वतः' पण 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' [बृ. ३।२।१३] इत्यादि वाक्यावरून सुखदुःखसंबंधाला कर्माधीनत्व कळते. ब्रह्मांत तर त्याचा अभाव असल्यामुळे दुःखसंबंध नाही. अशी तिसऱ्या पक्षाप्रमाणे शंका घेतात- 'पण कर्मनिमित्तक'

८०६।१६

त्याला स्वतः दुःखादिकांशी संबंधित्व नाही त्याला ते कर्माधीन आहेत. ज्याला तर दुःखादि स्वतंत्र आहेत. तेथे कर्म अकिंचित्कर आहे असें सांगतो 'नाहि कारण कर्मावाचूनहि' पण त्याच्या आपरोक्ष्याकरिताही कर्मांची अपेक्षा आहे? त्यावर सांगतो- 'ब्रह्माला आपरोक्ष्य' पण सुखदुःखादिकांचा आपरोक्ष्य असेल तरी त्यांच्या अन्वयित्वसिद्धीकरिता कर्मांची अपेक्षा आहे? अशी आशंका असतां दुःखादिकांच्या आपरोक्ष्याला अन्वयित्वही स्वतंत्र असल्यामुळे कर्मांचा

~~कर्मादिकांनाही त्याचसाठी सांगतो~~

नाय उपेक्षा? असें ~~त्याचा~~ सांगतो 'कर्मादिकांनाहि' 'तेवढ्याचेच' दुःखादिकांच्या आपरोक्ष्याचेच. तत्त्वादिसमानत्व असें त्याचा सांगतो 'दुःखादिकांच्या'

॥ विवरण ॥

ह्यावरून तर संसार अन्य दिसत नाही. कर्म व अविद्यादिकांचे ही 'वृंहति' अर्थात् या अन्वयावरून व ब्रह्मांत तादात्म्य असल्यामुळे त्यांच्या निमित्ताने ही संसार सुतरां उपपन्न आहे. पण त्यांना तत्वज्ञानाने बाधितत्व असल्यामुळे ब्रह्मांत अनर्थ संबंध नाही -? असें असेल तर नाही कारण प्रपंचात्मभावाला ही तात्त्विकत्व आहे. पण कारण व अकारण ब्रह्मभेदाने किंवा कार्य व कारण ब्रह्मभेदाने संसार व मुक्तीची व्यवस्था आहे? असेंही नाही कारण वृंहतीच्या अर्थान्वयाच्या अभावाचा प्रसंग येतो. म्हणून 'वृंहती'च्या अर्थी च्या अन्वयाने अद्वितीयत्व सर्वज्ञत्व व जीवत्वादिकांच्या आश्रयणाने अविज्ञाक्य ब्रह्म प्राप्त होईल? सांगतो - [illegible] सर्वाच्या आपरोक्ष्याने ब्रह्माशी संबंध असतांही. मायानिमित्तानें प्रतिबिंबातील

स्पष्टत्या

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अनर्थ संबंध कसा योग्य आहे असा अभिनिवेश असणाऱ्यांचे निराकरण करितो - 'कर्म व अविद्यादिकांचे ही' मायावी स्वगत मायादिक प्रमात असूनही जसा दुःख करीत नाही. तसेंच म्हणून नाही? अशी व्याख्यानसाम्याने शंका घेतात - 'पण त्यांना' बाधितत्व असिद्ध आहे असें सांगतो - 'नाही कारण प्रपंच' प्रपंचात्मभाव 'सर्वकर्मा' [छां. ३।१४।२] इत्यादि वाक्यांवरून कळत असल्यामुळे त्याला तात्त्विकत्व आहे. असा अर्थ. भिन्नविषयत्वाने श्रुतींच्या। एवं. रोकडी आकांक्षा घेतात - 'पण कारण' अशुद्धि व शुद्ध्यांना अविद्योपहित कारण विषयत्व असून शुद्धि वाक्यांना निरुपाधिक ब्रह्म विषयत्व आहे. किंवा त्यांना हिरण्यगर्भ व माया प्रतिपादित विषयत्व आहे असा अर्थ. असे असतां निरवकाश (अप्रतिबंध) महत्त्व प्रतिपादक ब्रह्मशब्दाचा बोध होतो असें सांगतो - 'असें नाही कारण' उपसंहार करितो - 'म्हणून' [illegible] पुण्यपुण्य निबंधन देहादि आणि मानवाद्यवधा अनर्थ संबंधित्व तर प्रसिद्ध आहे. ब्रह्मांत तर त्याचा अभाव असल्यामुळे अनर्थ संबंधाच्या प्रपासद्रूष असें सांगतात - 'सांगतो' दुःखादिकांचे आपरोक्ष्य अनर्थ आहे. पण ते आपरोक्ष्य ब्रह्माला स्वतः आहे असें सांगेतरडे, त्याचा अंगीकार करितात - 'सर्वाच्या आपरोक्ष्यतेमें'. मग जीवाहून याचा विशेष नाही? अशी आशंका असतां सांगतात - 'मायानिमित्ताने'.

॥ व्याख्यान ॥

त्यांना आश्रय करून वाक्याप्रमाणे भासतात ते वाक्याभास वाक्यें नव्हत कारण त्यांना अतत्परत्व आहे. त्यांना ग्रहण करून, पक्षान्तरांत विप्रतिपन्न आहेत. देहादि व्यतिरिक्त आत्म पक्षकी दाखविणाऱ्यांनी देहादि आत्मभावाचे युक्त्याभासत्व लेशाने दाखविले आहे. इतरांचे ही युक्त्याभास सिद्धत्व स्वावसरी दाखवू. लेशानंतर उत्तरोत्तर ७५/१०

॥ विवरण ॥

शरीरादि आत्मभावाला युक्त्याभासता कशी? त्यावर सांगतात 'देहादिव्यतिरिक्त' पण एवढ्यानेच देहादिकांत युक्त्याभासत्वाची सिद्धि होत नाही? त्यावर सांगतात- 'इतरांचे ही' पुनः ते युक्त्याभास दाखविलेच आहेत. तेथें अन्याची अपेक्षा नाही? असे त्यावर सांगतात- 'लेशानंतर' २०२/१२ पण "सर्वाण पुरुषोऽन्नरसमयः" [तै २।१] "स वा अयमात्मा ब्रह्म"

॥ विवरणव्याख्यान ॥

देहादि आत्मत्व अनुभूयमानत्व असल्यामुळे आत्मत्व कसे? अशी शंका घेतो- 'पण शरीरादि' 'युक्त्याभासता?' = युक्तीच्या योगाने आत्मत्व सिद्ध होता. 'मांसशरीर ज्ञानेन?' इत्यादि व्यतिरेक प्रदर्शनाच्या विरोधामुळे शरीरादि आत्मभावाला आभासत्व आहे असें सांगतात- 'त्यावर सांगतात देहादि' पण अनुमानाच्या उपपत्ति अविशेषामुळे व्यतिरेक मात्रे प्रमाणांतर सांगितले पाहिजे इतरत्र आभासत्व सिद्धि होत नाही? अशी शंका घेतो- 'पण एवढ्याने' = प्रमाणाभावावरून अप्रामाण्य. प्रमाणाभावाचा अभाव असिद्ध आहे असें सांगतात- 'त्यावर सांगतात- इतरांचे' 'देहमात्रं चैतन्यविशिष्टं' इत्यादि भाष्य व्याख्यानप्रसंगी आभासत्व आली दाखविले आहे असें सांगतात- 'पुनः ते' ६०८/१ पण युक्ताभास अपेक्षा वेदान्तवाक्यपरत्वं देहादि आत्मभावाचें प्रमितिपरी होत असल्यामुळे आभासत्व नाही? अशी शंका घेतो- 'पण सर्वा' 'अन्नरसमयः' = अन्नाकार परिणत पृथ्वीविकार असा अर्थ. हें श्रुतींतरांच्या विरुद्धत्वाचाही उपलक्षण केला आहे. केवळ तैत्तिरीय श्रुतीवरूनच देहाला आत्मत्व नाही परंतु बृहदारण्यक श्रुतीवरूनही असे असें सांगतात- 'स वा अयमात्मा' इंद्रियादिकांच्या आत्मत्वाविषयी क्रमाने प्रयोग दाखविले—

चतुर्थ वर्णक

११८
१०८४

॥ व्याख्यान ॥

८५।१२

निश्चित करितात. इतर तर शुक्ती प्रमाणे भासतात ते शुक्त्याभास परमार्थतः शुक्ति नव्हेत.

॥ विवरण ॥

श्यामत्वाप्रमाणे न मायावीगत आद्यत्वादिकां प्रमाणे तत्त्वज्ञानाने त्यांचे बाधितत्व असल्यामुळे बिंबस्थानीय ब्रह्माशी। नित्यसंबंध असलेने तत्त्वज्ञानाचा नियम असल्यामुळे ते येथे जीवात्म्याचा अनुबंध नाही. विशुद्धि वाक्यांनांच तर वकवतरत्व पुढें सांगू.

१०२४ मग शुक्तिवाक्याभास पुरता कोणता आहे? त्यावर सांगतात- 'इतर तर' .. 'प्रमान्तरांत प्रतिपन्न आहे'

॥ विवरणव्याख्यान ॥

“इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते” [बृ० २।५।१९] “मायां तु प्रकृतिं विद्यात्” [श्वे० ४।१०] इत्यादि वाक्यावरून भेद प्रपंचाचा मायाविलसितत्व प्रतीत होते असा अर्थ. जीवगत कर्तृत्वादिकांच्या असंस्पर्शा विषयीं दृष्टान्त सांगतात- 'प्रतिबिंबातील श्यामत्वाप्रमाणे' ब्रह्माच्या असंस्पर्शाविषयी दृष्टान्त सांगतात- 'मायावीगत' प्रत्यगात्म्याशी अभेदामुळे ब्रह्मांतही तत्त्वज्ञानबाधितत्व आहे? अशी आशंका असतां सांगतात- 'बिंबस्थानीय ब्रह्माशी' बिंब प्रतिबिंबांत ~~चे~~ अभेदा प्रमाणे अभेद असतांही श्यामत्वादि अवस्थे प्रमाणे तत्त्वज्ञानादि अवस्था आहे असा अर्थ. 'वक्तव्य वाक्याच्या अनुरोधाने' इतरांचा भाव यांच्या भावरूप विशुद्धिवाक्यांना तात्पर्य लिङ्गवत्तेने प्राबल्य आहे व इतरांना त्याहून वैपरीत्य असल्यामुळे दौर्बल्य आहे. म्हणून ब्रह्मांत दुःखाचा संस्पर्श नाही असें सांगतात- 'विशुद्धिवाक्यांनाच तर' 'पुढें'- द्वितीयसूत्रांत असा शेष म्हणून अंत मग शुक्तिवाक्यपुरत आहे. असें सिद्ध झाले.

६०७।२२

पण इतरांनाही तत्पुरतत्व आहे?, आभासतुल्यत्व असतां त्यांच्या निराकरणाचा नैयत्य आहे? अशी शंका घेतात- 'मग शुक्ति' प्रतीतिवरून त्यांच्या शुक्त्यादिकांना अनाभासत्व असून वस्तुतः तर आभासत्व आहे म्हणून इतरांचे निराकरण युक्त आहे असें मानतात- 'त्यावर सांगतात इतर तर' पण मी मनुष्य आहें काणा आहे? इत्यादि रूपाने शरीरादिकांच्या

॥ व्याख्यान ॥

७४।१९

पक्षग्रहणाच्या कारणाच्या प्रदर्शनाने दाखविले आहे. वाक्याभासत्वतर त्याच्या अधिकरणांत सिद्धान्तपक्ष संगत असतांना दाखवू.

॥ विवरण ॥

[बृ. ४।४।५] "पृथिवीमय आपोमयस्तेजोमयो वायुमयः" [ ] इत्यादिक शरीरात्मवादाविषयीं वाक्यें आहेत. "ते ह वाचमूचुः त्वं न उद्गायत" [बृ. १।३।२] इत्यादिक इंद्रियात्मवादाविषयीं "मन उदगायत" [बृ. १।३।६] असें मनवादाविषयीं "कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः" [बृ. ४।३।७] इत्यादि विज्ञानवादाविषयीं "असद्वा इदमग्र आसीत्" [तै. २।७] "असदेवेदम्" [छां. ६।२।१] अशीं शून्यवादाविषयीं. "मन्ता कर्ता बोद्धा विज्ञानात्मा" [प्र. ४।९] अशीं कर्तृत्ववादाविषयीं "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति" [मुं. ३।१] याला बुद्धिविषयत्व असल्यामुळे "अनश्नन्नन्यः" अशीं भोक्तृत्ववादाविषयीं "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति" [बृ. माध्यं. ५।७।२२] अशीं व्यतिरिक्त आत्मवादाविषयीं वाक्यें आहेत. तेव्हां पक्षान्तराची निर्मूलता कशी? त्यावर सांगतात. 'वाक्याभासत्वतर'

२०२।२०

॥ विवरणव्याख्यान ॥

'देहात्मन्' आत्म्याला भोक्तृत्व आहे याविषयीं प्रमाण दाखवितो 'तयोरन्यः' पण "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति" येथें जीवाला कर्मफलभोक्तृत्व कथित होतें. त्याचें निरसन कसें? अशी आशंका असतां सांगतो 'याला बुद्धिविषयत्व' "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वम्" असें पैङ्गीरहस्यब्राह्मणानें बुद्धिपरतेने हें वाक्य व्याख्यात आहे असा अर्थ. पण 'अनश्नन्' असा भोक्तृत्वाभावप्रत्यय होतो? अशी आशंका असतां कर्मफलभोक्तृत्व जरी भोगाचा अभाव असतांही त्याच्या द्रष्टुत्वानें भोक्तृत्व युक्त होतें. "कर्णं भोगसिद्धिरवमानता" असें सांख्यांनी म्हटलें आहे, अशा आशयाने सांगतात. 'अनश्नन्' वाक्यांना अन्यपरत्व असल्यामुळे उक्तार्थांत त्यांना प्रामाण्य नाहीं. असा सिद्धान्त कळतात. 'त्यावर सांगतात-वाक्याभासत्व'. हा अर्थ—

६०८।२४

चतुर्थवर्णक

१२०
१०८५

॥ विवरण ॥

२०२।२०
पण असें असतांही ज्याची ज्याधर्थांत श्रद्धा उत्पन्न होते तो न्यायपक्षाच्या आश्रय करून पुढे बोलला आहे.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

स्थूलबुद्धींने देहव्यतिरिक्त आत्म्यांत नित्यावस्थरण होत नसल्यामुळे प्राकृत बुद्धीच्या अनुरोधाने "सवा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" याने (देहस्वरूपाच्या कथनपूर्वक) देहाचा आत्मत्व उपदेशून स्थूलत्वादिकाने त्याच्या अनात्मतेची आशंका असतां त्याच्याहून अंतर प्राणादिकांच्या आत्मत्वोपदेशाच्या परंपरेने पंचकोशाहून विलक्षण आत्म्याच्या प्रतिपादनाचे वाक्यांचे तात्पर्य निर्धारित केले जाते ज्या प्रमाणे अरुंधती नमळल्याने त्याला अरुंधतीत्व उपदेशून मुख्य अरुंधती उपदेशिली जाते. "स वा अयमात्मा ब्रह्म" इत्यादिकांत आत्म्याचा पृथिव्यादि उपाधित्व कथन केले जाते. त्यांचे विकारित्व नव्हे. इतरथा "अस्थूलम्" [बृ. ३।८।८] इत्यादि वाक्यांचा व्याकोप होतो. "ते ह वाचमूचुः" येथें वागादि अभिमानिनी देवता सांगितल्या जातात. करणमात्र नव्हे. कारण त्याला प्रदीपादिकाप्रमाणे आत्मत्वाचा असंभव आहे. "कतम आत्मा" येथे तर सुगतांनी अभिमत क्षणिक विज्ञान विवक्षित नाही. कारण "नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते" [बृ. ४।३।२३] इत्यादिकांनी त्याच्या (क्षणिक विज्ञानाच्या) प्रतिषेध होतो. "असद्वा इदमग्र आसीत्" येथें अनभिव्यक्त नामरूपत्वामुळे सत्तांसच असत् शब्द प्रयुक्त आहे. निरुपाख्यांत (= अत्यंत असत्तांत) नाही. कारण "तत्सदासीत्" [छां. ३।१९।१] याच्याशी विरोध येतो. "अनुमन्ता बोद्धा कर्ता" येथे काय पारमार्थिक कर्तृत्व सांगितले जाते? किंवा काल्पनिक? पहिला पक्ष नाही कारण मुक्तीची अनुपपत्ति येते. दुसऱ्या पक्षाचा अंगीकार केला जातो. 'अनश्नन्' येथे परमार्थतः कर्तृत्वाचा अभाव असतां सिद्ध साध्यता येते. आरोपित कर्तृत्वाचा अभाव असतां अन्यावबोधत्वच अन्याला मुक्ति असे वैय्यधिकरण्य येते. बुद्धिगत बंधमोक्षही नाहीत. कारण आत्म्यांत बंधमोक्षादि प्रतिपादक श्रुतिस्मृतींशी विरोध येतो. "आत्मनि तिष्ठन्" इत्यादि जीवेश्वरभेदव्यपदेश मात्र तर औपाधिक भेदविषयत्वाने उपपन्न होते — असा.

४०४।१९
पण विप्रतिपत्ति असतांही कथा वादामुळे विचारांत प्रवृत्ति नाही? अशी शंका येते तो — 'पण असें असतांही' अनुवादार्थ—

यत्किंचित्प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात्प्रतिहन्येतानर्थं चेयात् ।

॥ व्याख्यान ॥

७५।१८

'तत्र' = असे असतां मुमुक्षु अज्ञानाने परं निःश्रेयसाच्या प्राप्तीची इच्छा करणारा 'अविचार्य' = या शास्त्राचे श्रवण न करून प्रवृत्त होणारा 'यत्किंचित्' = अंत्यपक्षाहून अर्वाचीन कोणत्या पक्षाला 'प्रतिपद्यमानः' = ग्रहण करील तर मोक्षाला सम्यक् ज्ञानफलत्व असल्यामुळे व त्याला सम्यक् ज्ञानत्व नसल्यामुळे 'निःश्रेयसात् प्रतिहन्येत' = मोक्षफलापासून नाशाला प्राप्त होईल. मोक्षफलाला प्राप्त होणार नाही असा अर्थ. 'अनर्थं च इयात्' = व अनर्थाला प्राप्त होईल. कारण "अंधं तमः प्रवि-

---

२०।३।२ ॥ विवरण ॥ २०।३।२

सांगतात- 'तत्र अविचार्य यत्किंचित्.' अभ्यासाचे व्याख्यान करीत - तथे = विचाराने काय उपयोग? त्यावर ~~शास्त्र व्याख्यान द्वाराने उत्तर सांगतात~~ 'असे असतां' पण अन्त्य पक्षाहून अर्वाचीन पक्षांत तत्त्वज्ञानाभावामुळे निःश्रेयस कां न होवो अनर्थ ~~का~~ काय म्हणून प्राप्त होतो? त्यावर

२०३।४

सांगतात- 'कारण अंधं तमः' पण आत्महनन ~~हे~~ येथे अनर्थ हेतु सांगितला आहे. तत्त्वाची अप्रतिपत्ति

॥ विवरणव्याख्यान ॥

साधनांत पुरुषार्थसाधनबुद्धीने प्रवृत्ताला व स्वतः त्याची निष्पत्ति होत नसल्यामुळे पुरुषार्थ त्याचा संभव नाही.

मता ६०१।२२

यामुळे विचार फलवान् आहे असे सांगतात- 'त्यावर (शास्त्र व्याख्यान द्वाराने) उत्तर सांगतात' अंत्य~~पक्षा~~च्या पूर्वी ग्रहणाने वेदान्तशास्त्रांत प्रवृत्ताला पुरुषार्थ संभव असल्यामुळे 'यत्किंचित् प्रतिपद्यमानः' नाशाला प्राप्त होईल असे कसे म्हटले? अशा शंकेला व्याख्यानाच्या मिषाने निराकरण करितात असे सांगतात- 'शास्त्र व्याख्यान द्वाराने' पण पुरुषार्थ साधनाचा अभाव असतां पुरुषार्थाचा संभव नाही हे ठीक आहे व अनर्थाला प्राप्त होईल हे अयुक्त आहे? अशी शंका घेतात- 'पण अंत्य पक्षाहून' अज्ञानादि दोषांच्या उच्छेदाला तत्त्वज्ञानाधीनत्व असल्यामुळे त्याचा अभाव असतां उच्छेदाची अनुपपत्ति आहे म्हणून अज्ञानादिनिबंधन अनर्थ दुर्वार आहे असे सांगतात- 'त्यावर सांगतात कारण अंधं तमः' 'अंधं तमः' येथे अज्ञानाला अनर्थ हेतुत्व सांगितले असे म्हटले त्यावर आक्षेप घेतो- 'पण आत्महनन'

तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यमीमांसा ।

॥ व्याख्यान ॥

शांति "[ईश १२] 'येके चात्महनो जनाः' [ईश ३] अशी श्रुति आहे. व अनात्मदर्शनाने (आत्म्याच्या अदर्शनाने) आत्म्याला असत्त्वाचे आपादन आत्महनन होय. व अशा ~~प्रकारचे~~ कष्य आत्महननाने स्थान केले आहे. कारण उत्तम प्रकाशाने आत्महननाचा असंभव असून प्राणत्यागाचा प्रकृत प्रकरणांत उपयोग नाही. म्हणून 'अन्धो वा' = संसारान्ध तमाळा असा अर्थ.

. स्व.प्र. ९३।३

२०३।८

सूत्र भाष्यार्थाचा उपसंहार करितात- 'तस्मात्' = म्हणून = बंधाच्या अध्यस्तत्वानें विषयप्रयोजनांचा सद्भाव असल्यामुळे, अगतार्थत्वामुळे, अधिकाऱ्याच्या अभावामुळे. आपात प्रसिद्धीने विषयादिकांचा संभव असल्यामुळे 'ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन' = ब्रह्माच्या जिज्ञासेच्या = ज्ञानेच्छेच्या उपन्यासाच्या मिषाने = मुखाच्या द्वाराने. जिज्ञासापदाने अंतर्गत अशी 'वेदान्तवाक्यमीमांसा' वेदान्त-

७६।१२

॥ विवरण ॥

२०३।१८

नव्हे त्याबद्दल सांगतात- 'अनात्मदर्शनाने' त्याचे कारण अशा आत्म्याच्या अज्ञानाने असा अर्थ ॥ आच्यांचे व्याख्यान करितात- 'ब्रह्मज्ञानेच्छेच्या उपन्यासाच्या मिषाने' जिज्ञासापदाने अंतर्गत विचाराचा

२०.३।८

॥ विवरण-व्याख्यान ॥

६१०।६

कारण अप्रतिपत्ति = अज्ञान वाचक पदाचा येथे अध्याहार आहे असा प. हिंसेत प्रसिद्ध असलेल्या शब्दाची अनुरूप व्युत्पत्तीने अप्रतिपत्तींत ही प्रवृत्ति युक्त आहे असे सांगतात- 'त्याबद्दल सांगतात अनात्मदर्शनाने' ॥ 'वेदान्तवाक्यमीमांसेचा आरंभ' व्याख्यानाचे सूत्रांत निर्देश नसल्यामुळे 'मीमांसा प्रस्तूयते' असे कसे म्हटले? अशा आशंकेचा निरास करितात- असे सांगतात 'व्याख्याने' पण सूत्रांत प्रत्ययात्मक जिज्ञासापदांत मीमांसेचा अंतर्गतत्व अनुपलब्ध आहे अशी आशंका असतां तात्पर्य सांगतात- 'जिज्ञासापदाने'

६१०।८

तदविरोधि तर्कोपकरणा निःश्रेयस प्रयोजना प्रस्तूयते ।

॥ व्याख्यान ॥

वाक्यांची पूजित विचारणा: प्रस्तूयते? आरंभ केली जाते. ७६।३ अथवा ब्रह्मज्ञान कर्तव्यतेने उपदिष्ट असतां त्याच्या ज्ञानाकरिता प्रवृत्ता करितां सामर्थ्यावरून त्याचे (=त्याच्या साधन असा विचाराचे) प्रतिपादन प्रतिज्ञात होते. म्हणून त्याच्या करिता वेदान्तमीमांसा आरंभ केली जाते. पण तिचे ७६।४ प्रयोजन काय? व उपकरण काय? त्यावर सांगतात- 'तदविरोधितर्को-

येथील अंतः तत्पद्याते सांगितले ~~आहेत~~ ॥ विवरण ॥ २०३।८

उपलक्षित करून त्याच्या कर्तव्यतापर सूत्र आहे असा ~~अर्थ~~ दुसऱ्या योजनेला सांगतात- 'अथवा' २०३।९ 'जिज्ञासा कर्तव्या' असे नसेल असतां; ब्रह्म मात्र ज्ञान साध्यत्वाने कर्तव्य आहे असा मूलार्थ संपन्न होतो. तेथे ज्ञान कर्तव्य असतांही सामर्थ्यावरून त्याच्या साधनाची कर्तव्यता ही कळते. म्हणून सामर्थ्यावरून सिद्ध विचारकर्तव्यतापर सूत्र आहे असा अर्थ. 'पण तिचे २०३।१९ प्रयोजन काय? इत्यादि ग्रंथ स्पष्टार्थ आहे

॥ विवरणव्याख्यान ॥

प्रकृतीत प्रत्ययाने सांगितलेल्या ज्ञानेच्छेच्या अंतर्गत- मध्ये असलेल्या विचाराला जिज्ञासापदाने उपलक्षित करून असा 'दुसऱ्या योजनेला'. ६९०।१५ ६९०।१४ संबंध. पहिल्या योजनेच्या उक्तीने पक्षान्तराच्या ग्रहणाच्या शंकेला निरसित करितात- 'दुसरी योजना' पण ज्ञान कर्तव्यतेला असंभवाच्या विचारकर्तव्यतेच्या दोन्ही पक्षांत अविशेष असल्यामुळे पक्षभेद कसा? अशी आशंका असतां दुसऱ्या पक्षाचे व्याख्यान करितात- 'जिज्ञासा करण्या' पूर्व व्याख्यानांत जिज्ञासापदाने विचाराला लक्षित करून त्याच्या कर्तव्यतेपर सूत्र आहे असे सांगितले. दुसऱ्यानंतर, जिज्ञासा शब्दाला विचारात लक्षकत्व नाही. परंतु इच्छाविषय ज्ञानाच्या कर्तव्यतेच्या अभिधान द्वाराने साधन विचार कर्तव्यतापरत्व सूत्राला आहे. अशा रीतीने विचार कर्तव्यतेला आर्थिकार्थत्व आहे. असा भेद आहे.

७४।६ ॥ व्याख्यान ॥

प्रकरणा' त्या वेदान्ताशी अविरोधी तर्क = युक्ति उपकरण = इतिकर्तव्यता = सहकारी कारण आहे जिला अशी. अथवा वेदान्ताशी ७५।८ अविरुद्ध तर्क = अनुमान ते अर्थ प्रतीतीच्या दृढत्व हेतुत्वाने उपकरण आहे जिला अशी ' निःश्रेयस प्रयोजना' = मोक्ष = सकार्य अज्ञाननिवृत्ति व परमानंद प्राप्ति फल आहे जिचे अशी. असा अर्थ

॥ असे भाष्यव्याख्यानातील चतुर्थवर्णकव प्रथम सूत्र समाप्त झाले ॥

॥ विवरण ॥

२०३।१२ पञ्चविचारांचे निःश्रेयसप्रयोजन कसे? त्या विचारजन्य ब्रह्मावबोधाचे साध्यत्व असल्यामुळे असें असेल तर तें निःश्रेयस काय आहे? कर्तृत्व, भोक्तृत्व, दोषसंयोग या अध्यास प्रवाहाच्या उपादान अज्ञानाची निवृत्ति असें असेल तर नाही कारण अज्ञान निवृत्त झाले असतांही द्वैतदर्शनाचा नाश होत नाही. पृथिव्यादिप्रपंच तर कर्हि त्यादि-

---

॥ विवरणव्याख्यान ॥

६१०।२७ वेदान्तमीमांसेचा निःश्रेयसप्रयोजनत्व सांगितले त्यावर आक्षेप घेतो - 'पञ्चविचारांचे' विचारांचे निःश्रेयस साक्षात् प्रयोजन आहे किंवा परंपरेने? पहिला पक्ष नाही कारण त्याचा ज्ञानफलत्व आहे. असा अर्थ. दुसऱ्या पक्षाचे उत्थापन करितात - 'त्या विचारें' निर्णीत झालेला जो वेदान्त त्यापासून ब्रह्मावबोध उत्पन्न होतो. व त्यापासून मोक्ष होतो. असा अर्थ. स्वरूपावस्थान निःश्रेयस आहे. त्याचा तर नित्यत्व असल्यामुळे ज्ञानसाध्यत्व नाही? अशा आशयाने विचारतो - 'तें निःश्रेयस' स्वरूपावस्थानाचा असाध्यत्व असले तरी अज्ञाननिवृत्तीला साध्यत्वाने ज्ञानफलत्व आहे? अशी शंका घेतात - 'कर्तृत्वभोक्तृत्व' कर्तृत्व भोक्तृत्व दोषसंयोग ते अध्यास त्याचा प्रवाह - जो विच्छेदावाचा होत नाही त्याचे उपादान अशा. असा अर्थ. अज्ञानाच्या निवृत्तीला अंगीकार करून सिद्धपुरुषार्थाला आक्षेपित करितो - 'नहि कारण' अज्ञानाची निवृत्ति झाली असतां पृथिव्यादिकांची ही निवृत्ति होत असल्यामुळे द्वैतदर्शन कसे? अशी आकांक्षा असतां सांगतो - 'पृथिव्यादि प्रपंच तर' पृथिव्यादिकाचा पारमार्थिकत्व असल्यामुळे-

॥ विवरण ॥

अध्यासनिवृत्ती मात्रामुळे निवृत्त होत नाही? सांगतो- पृथिव्यादि असतांही अंतःकरणाच्या अध्यासाची निवृत्ति झाली असतां प्रमातृत्वाच्या अभावामुळे व आत्मचैतन्याला स्वतः विषयाच्या संबंधाचा अभाव असल्यामुळे द्वैतदर्शन प्राप्त होत नाही. ज्याप्रमाणे अनिंद्रियाला रूपादि दर्शन होत नाही. असा पक्ष. इतःपर सर्व द्वैतनिवृत्ति पक्ष समन्वयसूत्रांत सांगू. म्हणून निरस्त सकलकर्तृत्वादि अध्यास असे, निवृत्तद्वैतदर्शन असे, निरतिशयानंद प्रकाशमान ब्रह्मस्वरूपावस्थान निःश्रेयस वेदान्तविचाराचे प्रयोजन आहे हें रमणीय आहे.

॥ असे विवरणातील चतुर्थ वर्णक व प्रथमसूत्र समाप्त झाले.

॥ विवरणव्याख्यान ॥

अज्ञाननिवृत्तीने त्याची निवृत्ति होत नाही. अध्यासाचे कार्य असतांही अविद्यात्मक कर्तृत्वादि निवृत्त होते. मायात्मक पृथिव्यादि नाही. कारण अन्यथा एकाची मुक्ति झाली असतां सर्वांच्या मुक्तीचा प्रसंग येतो असा अर्थ. मतभेदाने मुक्तीचे समर्थन करितात- 'सांगतो' अंतःकरणाच्या ऐक्याध्यासामुळे प्रमातृत्वादिकाचा अनुभव येतो. आत्मज्ञानाने अज्ञानाची निवृत्ति झाली असतां अंतःकरणाची ही निवृत्ति होय? असल्यामुळे सुखादिकाचा अनुभव येत नाही असा अर्थ. स्वरूपचैतन्याला स्वविषयाने सकल विषयांशी संबंध येत्यामुळे द्वैतदर्शनाचा प्रसंग आहे अशी आशंका असतां सांगतात- 'आत्मचैतन्याला' मध्ये श्रुतिस्मृतीने आचार्यांना संमत पक्षाला सांगतात- 'इतःपर' वर्णकाच्या अर्थाचा उपसंहार करितात- 'म्हणून निरस्त' म्हणून द्वैतदर्शनाचा प्रसंग नाही असे सांगतात- 'निवृत्तद्वैतदर्शन' सुखभासाला क्षणात नसून अध्यास निवृत्ति मात्रामुळे पुरुषार्थाची सिद्धि नाही? अशा आशंकेचे निरसन करितात- 'निरतिशयानंद' अप्रतीयमानाचे अपुरुषार्थत्व निरसित करितात- 'प्रकाशमान' आनंदाला सातिशयत्व असल्यामुळे आत्मस्वरूपत्व अनुपपन्न आहे? अशा शंकेला निरसन करितात- 'निरतिशय' अतिशय प्रतियोगी औपाधिक आहे असा अर्थ. अनुबंधचतुष्टयाच्या संभवामुळे वेदान्तविचार कर्तव्यतायुक्त आहे. अशा अधिकरणार्थाचा उपसंहार करितात- 'हें रमणीय आहे'.

॥ असे विवरणव्याख्यानातील चतुर्थवर्णक व प्रथमसूत्र समाप्त झाले ॥

इति ब्रह्मसूत्र चतुःसूत्री भाष्य व्याख्यान

सविवरण व त्याच्या व्याख्यानासह

याच्यातील या वेदान्त मीमांसा शास्त्राच्या

विषयादिकाच्या आक्षेपपरिहार रूपी

चतुर्यवर्णक.

```
[OrderDescription]
,CREATED=24.01.20 10:19
,TRANSFERRED=2020/01/24 at 10:50:18
,PAGES=130
,TYPE=STD
,NAME=S0002650
,Book Name=M-1379-SHRI BRAHAMSUTRA SUTRI BHASYA VYAKHYANAM
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
```

```
FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
```

```
FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
```

```
FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
```

```
FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
```

```
FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,
```